

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

Bombay Sanskrit and Prakrit Series

Nos. XLIV and L

आपस्तम्बीयधर्मसूत्रम् ।

ĀPASTAMBA'S APHORISMS ON

THE SACRED LAW OF THE HINDUS

The Department of Public Instruction, Bombay

आपस्तम्बीयधर्मसूत्रम् ।

ĀPASTAMBA'S APHORISMS ON

THE SACRED LAW OF THE HINDUS

EDITED IN THE ORIGINAL SANSKRIT, WITH CRITICAL NOTES,
VARIANT READINGS FROM HIRANYAKES'Ī DHARMASŪTRAS,
AN ALPHABETICAL INDEX OF SŪTRAS, AND WORD
INDEX, TOGETHER WITH EXTRACTS FROM
HABADATTA'S COMMENTARY, THE UJJVALĀ

BY

DR. GEORGE BUHLER, C I E,

Third Edition

Passed through the Press

BY

M. G. SHASTRI, M. A., M. R. A. S. (BOM.)

Late of the Bombay Educational Service

1932

Price Three Rupees

Bombay Sanskrit Series Nos. XLIV and L

Dharoli Mandira
Order Suppliers & Publishers
KHURDA (U. P.)

Printed by S. V. Phadnis, B. A., at the Āryasamuktā Press,
198(17) Sadashiv Peth, Tilak Road, Poona No 2, and
Published by Dr. S. K. Bhalvarkar, M. A., Ph. D., Secretary
Bhandarkar O. R. Institute, Poona 4.

CONTENTS

1	Dedication	v
2	Corrigenda to the Text	vii
3	Critical Introduction	i-xii
4	Text of Āpastamba Dharma-Sūtra	1 96
5	Critical Remarks on the Text of the Extracts from the Commentary	xiii xv
6	Corrigenda to Extracts from Commentary	xvi
7	Extracts from Haradatta's Ujvalā	97 196
8	Appendix I Variants from Hiranyakeśi Dharma-Sūtra	197 212
9	Appendix II Index to Sūtras	213 232
10	Appendix III Word-Index to the Āpastamba-Dharma-Sūtra	233-280

TO THE MEMORY

OF

SIR A. GRANT, BART., LL. D.,

LATE DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION, BOMBAY, &c ,

THE EDITORS ADMIRED AND UNFORGOTTEN FRIEND

Corrigenda to the Text

॥ आपस्तम्बधर्मसूत्रशुद्धिपत्रम् ॥

पत्रम्	पङ्क्तिः	शुद्धम्	पत्रम्	पङ्क्तिः	शुद्धम्
६	१	°दि°	५८	४	इस्तेन
७	२१	°वा°	६०	१९	°व्या°
१३	५	°वा°	६१	८	°दो°
१६	१०	°मुपाल°	६२	१४	°हा°
१७	७	°न्य°	६३	२	उद्ध°
१९	२०	°ण्डस°	६५	५	प्रत्यु°
२०	१	°न च ना°	६६	२	१४
२४	७	॥५॥	"	९	श्चवा°
२५	१६	°वृत्तेन	"	११	॥७॥
२८	१३	१ ५. १६.	६८	३	°सै°
२९	९	°मि°	"	८	°वि°
"	१५	°येत	६९	१	°स्वस्थ°
३१	११	°भममरुजसकु°	"	१३	॥१८॥
३९	९	°शयम् ॥५॥	७२	१८	मा°
४१	१२	°घो°	७६	२	॥१८॥
४२	११	°वर्ष°	७९	६	॥१२॥
४३	५	°दन्ते	८१	३	च मु°
"	१४	वोक्ष्वा°जनम्	८३	७	°हं°
४७	१३	°ध्या°	"	१०	॥१॥
४९	१४	°नि ॥	"	१३	त्री°
५१	५	°दारादाव°	८८	३	पुराणे
५७	१	°मपामुपरपद्येने	९५	३	°जेद्
			"	१३	°तेति

CRITICAL INTRODUCTION

The first edition of Prasnas XXVIII and XXIX of the great Āpastambīya or Āpastambhaya* Kalpa which contain the Dharma Sutra was based on five Mss —

(1) N a modern but very correct Devanagari Ms of the text copied in 1865 at Nasik (now in the India Office Library Buhler Sanskrit Mss No 152) fols 7 8-9 lines on the page

(2) P a Devanagari Ms of the text carefully corrected with the help of a Ms of the commentary and probably written in the last century purchased in 1864 from a Bhikshuk near Poona (now in the India Office Library Buhler Sanskrit Mss No 153) fols 34 10 lines on the page wrongly marked on the cover अथ दृश्यकरीषमेसूत्र (s c) and इति दृश्यकरीषमेसूत्र (sic)

(3) M a beautiful but much interpolated Ms. of the text belonging to the Government of Madras written in Nandi Nagari characters on 31 palm leaves numbered 3 33 (among which there are two copies of fol 27 and fol 28 is missing) see the Rev W Taylors catalogue Raisonnée (sic) vol I p 68 No 2111,

(4) P U a Devanagari Ms containing the text and Haradattas commentary the Ujjvala Vrtti probably written *insuite saec* XIX. and belonging to a Brahman in Poona who lent it temporarily for the preparation of the first edition fols 137 9 lines on the page

(5) N U a modern incorrect Devanagari Ms. of the text and of Haradattas commentary copied in 1865 at Nasik (now in the India Office Library Buhler Sanskrit Mss No 154) fols 282 9 lines on the page †

The liberality of Professor Max Muller enabled the editor to add in the preface to the Extracts from the Commentary (Āp Dh. Su. Part II Bombay, 1871) the *varietas lectionis* from two other Mss —

(6) Mr U I a carefully written ancient Devanagari Ms. (probably copied *insuite saec* XVII) of the first Prasna of the text and Haradattas commentary which is either the parent of P U or an old transcript of the Ms from which P U was copied fols 52 18 lines on the page

(7) Mr U II a modern incorrect Devanagari copy of a Ms. dated

* Āpastambīya is the form found in the Mss. of the School. Āpastambhīya is the spelling usually adopted in the South Indian inscriptions of the fifth sixth seventh eighth and ninth centuries and in the Kashmirian works which mention Āpastamba. Both in Kashmir and in Southern India *ā* and *āh* are both pronounced *ā*.

† The Mss N, P, U, have been collated again for the second edition.

Samaratī, c. probably *Takrama Sūtra* at 1754 *Magha* badi 8, or A. D. 1696-98 and closely allied to P. U., fols 117, 10 lines on the page.

For the condensed edition the following additional materials have been used -

(8) G¹, a beautifully written, but incorrect, Grantha palm-leaf Ms of the text, No 37 a of the Burnell Collection in the India Office Library, probably sixty or seventy years old fols 29, 10 lines on the page, colophon, हरिः शोम् शुभमस्तु धीगुरुभ्यो नमः (sic) । धर्मोपम समाप्त । धीविदोषवासाय नमः (sic) ॥

(9) G², a more carefully written Grantha palm-leaf Ms. of Prasna II No 37 b of the Burnell Collection in the India Office Library, probably much older than G¹, fols 10, 12 lines on the page, last leaf blackened and partly illegible,

(10) G U¹, a Devanāgarī transcript, prepared by Dr M Winternitz, according to No 36 (2) of the Whish Collection in the Library of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. The latter Ms. contains the text and the Ujvala Vṛtti and is written in Grantha characters on 205 palm leaves, divided into two volumes. It is on the whole correct and mostly gives the text in full. Only in the first two Patalas the middle portions of the Sūtras have been omitted, the omissions being indicated by a cross. Further on, the end of the Sūtras is occasionally, though rarely left out. The colophon of vol II is - धीगुरुभ्यो नमः । धीगुरुभ्यो नमः । कोविदं वत्सम् कविमासम् वेददान्तो वि उज्ज्वला समाप्त ॥ धीरामाश्रयम् । राधादेव (sic) प्रपश्यमानः ॥ There is also an entry in Mr Whish's hand, "This volume contains the second part of the Ujvala, a commentary by Haridatta Mītra (sic) of the Dharma-Prasna Sūtram (sic) C. M. Whish, Calcutt 1824." According to Mr Sewell's South Indian Chronological Tables the Kodhūi or Krodhana year of the Sixty-years' Cycle, immediately preceding A. D. 1824, corresponded to A. D. 1805. It follows that the Ms. cannot have been written later than the latter year, though it may be much older,

(11) G U², a Grantha palm leaf Ms. No. 38 of the Burnell Collection in the India Office Library, containing the text and the Ujvala Vṛtti. The text of the longer Sūtras is mostly defective, only the first and last words being given. In addition there are very numerous clerical mistakes and omissions, which reduce the value of the Ms. very considerably. According to a remark, inserted by Dr. Burnell on the first leaf, the Ms. was written *sæc. XVII. excunte* or *sæc. XVIII. incunte*. For the edition a careful collation, made by Dr. M. Winternitz, has been used.

(12) G U³, a Grantha paper Ms., No 131 of the Burnell Collection Vṛtti as far as modern, free from clerical mistakes.

(13) M U, a Devanāgarī paper Ms., No 118 of the Cod. Mss Sanskrit, in the Court and State Library at Munich, containing the text and

the *Ujvalā Vṛtta* it formerly belonged to Professor Haug's collection, the printed catalogue of which mentions it as No 174. It is an excellent, carefully corrected Ms., written on fol. 164 (with 7-10 lines on the page) in

Among these thirteen Mss those written in Devnagari and Nanadi Nagari, are one and all transcripts of Grantha or Telugu copies. This follows (1) from the fact that the Āpastambiya Charana is a southern school which originated in the Dravidian districts (2) from the explicit statements of many Brahmins of Western India that they have procured and still procure copies of the Taittiriya Veda and of the Sūtras belonging thereto from Southern India, (3) from various mistakes in the Nagari Mss, which point to misreadings of very similar Grantha letters† and (4) from the fact that all Nagari Mss have the Sūtra II 7 17 25 which according to Haradatta the northern Āpastambiyas rejected and his predecessors had left unexplained. The Nagari Mss possess therefore only a secondary value and it is not possible to change conjecturally readings, found in the Nagari and the Grantha Mss, because the proposed emendation appears easy on account of the resemblance of the Nagari characters.

According to their readings of the text the thirteen Mss belong to three classes.—

(I) The Grantha Mss G¹ and G U^{1,2} give irrespective of clerical mistakes and accidental omissions the text of the Dharma Sūtra as it was settled by the commentator Haradatta. Close to these to four Mss comes the Devanāgarī copy N, which, however in a few cases shows readings taken from the Haranyakesa Dharma Sūtra (see below class III).

(II) The Mss G¹ and Md give an interpolated text the interpolations being particularly numerous in the last named copy. The interpolations, found in Md at Dh Su I 9 24, 25, I 10 29 27, II 1, 1, 17, II 5, 11, 19 and II 6 15 9, do not occur in any other Ms. Those found at Dh Su, II 5, 12, 2 and II 10, 26 18 are common to G¹ and Md alone. Those occurring at Dh Su I 2, 8 22, I 3 11, 37, I 6, 19, 13 and 15, I 11, 31, 3 and 13-15, I 11, 32 27; II 4 9, 13 and II 5 12, 4 are found partly in Md, in G¹ and in one or several Mss of the third class, or in Md. and Mss of the third class alone. The great majority of these interpolations is due to the transference into the text, of marginal notes which the owners of ancient Mss made according to Haradatta's or other commentaries and, in some cases perhaps according to a metrical Āpastamba Smṛti‡. The Lekhikas who

* The F1 for owes this identification to Mr. Parsh of the Varanasi-Sigar Press.

† Instances of mistakes caused by the misreadings of very similar Grantha letters are e.g. Dh. Su I 10 29 १ सप्तविंशत् in Md N U, F pr m for सप्तविंशत्, अग्रविंशत् in N U for अग्रविंशत् Dh. Su. II 4 14

‡ See below p. x.

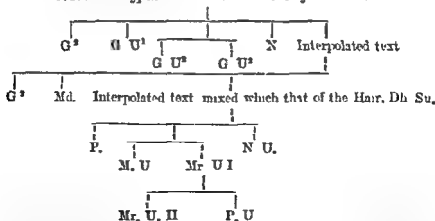
copied such Mss., considered and treated these notes, as they invariably do in all similar cases, as portions of the text and entered them in the new copies.

(III) The Mss. P, M, U, Mr U I and II, P U and N U show, besides more or less numerous interpolations, an admixture of readings taken over from the *Hairanyakesa Dharma Sutra* which latter is a secondary redaction of Āpastamba's work and agrees very closely with it. All these Mss. come from the Marathā country or Central India where the adherents of the *Hairanyakesa Charsna* are more numerous than the *Āpastambiyas*. Copies of the *Hairanyakesa* version of the *Dharma Sūtra* are for this reason more easily obtainable than those of the original text. The close resemblance of the two versions obliterated the consciousness that they really are two different works.* It was thus only natural that Mss. of the more common version were used for correcting those of the rarer one and that a mixed text arose.

The Ms. P, it would seem, has been somewhat less affected by this proceeding than the other copies belonging to the third class. In its original form it showed only few interpolations and few readings of the *Hairanyakesa* text. The corrector, who revised it introduced a good many more. The five Devanāgarī copies, which contain also the *Ujvala Vṛtti* are in a much worse condition. They exhibit not only more numerous *Hairanyakesa* readings in the text, but also changes in the commentary which have been made in order to bring about a full agreement with the altered *Sūtras*. The latter changes go even so far that sometimes, (e.g. Dh. Su. I 2, 8, 22 and II 6 15, 10) explanations of interpolated passages have been inserted. M. U, Mr U I and II, and P U form a separate group, of which either M U or a Ms. closely resembling M U, is the parent.

In accordance with these remarks the pedigree of the thirteen Mss. may be given as follows:—

Codex archetypus with the text settled by Haradatta

* To this conclusion points particularly the double title of the Ms. I, which as stated above, is called on the outer cover *Hairanyakesa Dharma-sūtra* and in the colophon *Āpastambiyā Dharma-sūtra*.

Under the circumstances stated the Grantha Mss and especially G² and G U¹ had to be chiefly followed in revising the text. And the result has been that irrespective of the correction of some misprints and of a number of changes in the division of the Sūtras, upwards of seventy alterations had to be made*. But only eleven among these are of importance, viz (1) the substitution of तदेव for तदेव in S I 2, 7, 25, (2) the elimination of Sūtra 1.2, 8, 23, (3) the omission of कृषिन्वः in S I 4, 13 1, (4) the substitution of अनुत्पाय for अनुत्पाय in S I 5 17, 3, (5) the omission of द्रव्य in S I 10, 29, 17, (6) the substitution of प्रतिवात च for प्रतिपाद च in S I 11, 30 22, (7) of अप्पापनम् for अप्पयनम् in S I 11 32 14, (8) of अनुतिष्ठति for अनुतिष्ठति in S II 37, 7, (9) the substitution of प्रजासहस्रकर्मभ्यः for प्रजा सहस्रकर्मभ्यः in S II 5, 10, 3, (10) the substitution of स्वो for स्वो in S II 9 24 6, and (11) the insertion of न परान्तिमन्ति in S II 9, 24 10. None of the remaining changes alters the sense in any perceptible manner. Their effect is merely that in a few cases a verse becomes smoother or a difficult form is replaced by a more easily intelligible one while in a larger number of passages irregular forms, particularly such as occur also in other parts of Āpastambas Kalpa have been recovered into the text. Thus आभितस्यम् now appears Dh. Su I, 7 21 8 and I 9, 20 6 instead of आभितस्यम्, प्रतिग्रहीतः Dh. Su II 6 15 2 for प्रतिग्रहीत, सप्रत्यपस्यत Dh. Su I 10 29 9 for सप्रत्यपस्यत. On the other hand the characteristic obsolete असंदेश has now been substituted Dh. Su I 1 2, 29 for the common अवदेशे and नदीतरम् Dh. Su I 11 32 26 for नदीतरणम् the more difficult प्राज्ञहिम् Dh. Su I 2 5 16 for Haradatta's पुच पाठ or conjectural emendation प्राज्ञलि, the Vedic उत्सृजमान Dh. Su I 9 26 11 and II 10, 21, 10 and 21 for उत्सृजमान, which latter according to Vartika 15 on Pāṇini III, 1, 87 and according to the Bhasya on that passage would be the classical and grammatically correct form, the Vedic form नावम् Dh. Su I 11, 32 27 the singular accusative of the a stem नाव found in the R̥gveda and in the Prākṛts for the usual नावम्, the unnecessary Taddhita formation आनन्त्यम् Dh. Su II 7, 17, 1 for Haradatta's conjectural emendation अनन्तम् or अवन्तम् the curious form पदान्तम्, Dh. Su I 3, 11 22 which is also found in Dh. Su I 3

* It is due to the sagacity of the venerable Dester among European Sanskritists (Gheumrath von Buhlingk) to state that a certain proportion of these alterations was proposed by him conjecturally in an article in the Zeitschrift der Deutschen Morgen Gesellschaft vol 39 p 517 p p.

† Āpastamba repeatedly uses uncommon verbal substantives in a instead of those in and e.g. Dh. Su. I 7 21 8 उत्सृज, for उत्सृजन्, Dh. Su. II 5 19, 4 दय for दयन्, Gr. Su. I 1, 19 प्रोक्ष for प्राक्षन्, Sr. Su. I III 16, 3 and 12 अवप् for अवप्पानम्. It is, therefore not doubtful that the short forms deserve to be preferred to the longer ones which some Mss give.

‡ The word does not form a separate Sūtra as the Mss. used for the first edition seemed to indicate. It may be construed with वादुम्. Similarly we find Dh. Su. I 9, 25, I अनादितम् construed with दिशम् instead of अनादिति or अनादिति.

§ Similar Taddhita formations are अहकायम् for अहकायम् Dh. Su. I 3, 10, 2, स्वयम्* for स्वयम् Dh. Su. II 9, 23 12. Such words illustrate Patanjali's dictum, विद्वन्दिवा दाशियात्वा, (Mahābhāṣya vol I, p. 8 Kielborn)

9, 21 for वयन्ताम् * and the abnormal प्रसक्त Dh. Su. II 8, 19, 3, which occurs also Dh. Sū. I 11, 31, 12 and repeatedly in the Śrauta Sūtra, for प्रसक्त. Further, the new edition gives a number of forms with a long *i*, instead of such with a short *i* e.g. व्यादृतीति Dh. Su. I 1, 2, 3, पूर्वनिष् Dh. Su. I 3, 10, 24, पूर्वनिष्पे Dh. Sū. I 3, 11, 31, and so forth, for all of which the Śrauta and Grhya Sūtras of the Southern Schools offer numerous analogies. Worthy of note, too, are the two new words ह्यवनम् for ह्यवनम् Dh. Su. I 11, 30, 19 and प्राणेन for प्राणेन Dh. Su. II 2, 5, 19. The former is a regular derivative from the root ह्य् which appears side by side with ह्यन्, and it is mentioned in the Kosas. The word प्राण the nose on the other hand has hitherto not been traced elsewhere except in the parallel passage of the Haimanyakeśa Dh. Su. The testimony of the Grantha Mss. leaves no doubt that it was the reading which Haradatta found in his sources. It seems to be one of the many rare words which are preserved in Āpastamba's Sūtras alone. The development of the meaning is easily intelligible. For प्राण may mean the means or organ of inspiration and hence be used to denote the nose (compare घमने 'the nostrils' lit. 'the blowers', compare also Bohtlingk's edition of the Brhadāraṇyaka, p. 24 l. 24 note to which the editor has kindly drawn my attention). Finally the spelling of some words has been altered in accordance with the usage of the Grantha Mss. Thus वणिज् and वणिज्य now appear instead of the etymologically more correct forms with an initial *ba* बीज instead of बीज and निर्बिष for निर्बिष. Forms like द्वाष्टपति for द्वाष्टपति have, however, not been received into text though strictly they ought to be adopted in editions of works which have been composed in Southern India. Nor has the invariable omission of the Visarga before conjunct consonants, beginning with a sibilant, received any attention.

As this edition just as the former one, chiefly relies on the text which Haradatta settled, it will be advisable to say something about the sources on which he drew. He indicates them in part at least in his notes on several difficult passages. First, it appears that he used certainly three, perhaps even more, older commentaries. In his remarks on Dh. Sū. II 7, 17, 25, he says that the Sūtras had not been explained by his predecessors, पूर्वैरे व्याख्यातम्. Strictly interpreted, the plural indicates that there were several, at least three

* The substitution of *am* for *am* is in the cases also in the Ved *c* neuter plurals वृषवन्ति वसुमान्ति and in the strong forms of मद्गु, due to a not now traceable intermediate form *am*, in which the *a* had been changed to a pure nasal sound. The vowel had to be lengthened, because else the syllable would have become metrically short. By the same process forms like मनासि have been derived from मनन्ति (= *c.* मनम् + *न्ति*). The Śākhya inscriptions of the fourth fifth sixth and seventh centuries give very commonly मनान्ति, for मनानि, वसुमान्ति for वसुमि and so forth. An *i* now thereby how easily a pure nasal followed by a dental consonant, could be again transformed into a nasal of the dental class. With respect to the change of मन्त्यु to मान्नु, it must be noted that it occurs in ancient and modern Prakṛita. Jaina inscriptions from Mātṛurā which belong to the second and first centuries B.C. offer अनिवासि and अनिवासिनि for अनिवासिन् and अनिवासिनी. In the modern Prakṛita the syllable *ant* regularly becomes *ant*, compare e.g. the Marāṭhi अन्त for अन्त.

earlier commentators It agrees with this assumption, that in his explanation of Dh Su 1 2 5, 2 Haradatta adduces first the opinion of अपर, next the view of अन्ये and finally a third interpretation attributed to अन्ये Similarly अन्ये, एके and again अन्ये are mentioned as supporters of conflicting expositions of Dh Su II 7, 17, 22 Cases in which the opinions of one or two earlier commentators are given, occur much more frequently

Secondly it is probable that Haradatta used several Mss of Apastamba text This may be inferred from his frequently adducing various readings Some of the latter however he may no doubt have found in the older commentaries and have taken over into his work For such proceedings are common with the Indian Vrttikaras as may be seen by a comparison of the various commentaries of the Manava Dharmaśāstra

Thirdly Haradatta certainly consulted for particularly difficult passages men acquainted with oral tradition of the Apastambayas and able to recite their Śūtras According to Indian views the orally recited text has greater authority than that preserved in the Mss And it is well known that in the Vedic Schools all texts are learned even in our days, from a teacher who knows them by heart not from Mss alone The teacher's word is authoritative, and the Mss which are frequently consulted during the lessons and afterwards are corrected in accordance with his teaching These sentiments and facts induced the Indian commentators, even men like Sayana to consult the Śiṣyas of the various schools regarding passages which appeared to them unusually difficult Haradatta indicates his having done so in several places Thus he says with respect to his reading अनुतिष्ठन्ति Dh Su II 3 7 7 प्रायेणेच्छन्ति सिद्धा न पठन्ति the Śiṣyas do mostly not recite the word अत Again Dh Su II 2 5 2 he adds to the word अविप्रक्रमणम् the note प्रायेण सकारावर्गमिकारमधीयते usually they pronounce after the letter ma the vowel i e अविप्रक्रमिणम् Another similar interesting utterance is found in connexion with the irregular Dvandva compound प्रायत्यग्रहचर्या कालेचर्या च in the commentary on Dh Su I 11 31 11 प्रायत्यग्रहचर्या कालेचर्या च । अथ तु तावदर्थानुरूपं पठ । अर्थायमानसु प्रमादज्ज्ञानसो वा । 'but the reading suited to the sense is indeed प्रायत्यग्रहचर्या कालेचर्या च but that which is being recited is either due to an error or is Vedic'* There are a good many other passages in which the expressions प्रायेण पठन्ति, केचित्पठन्ति, कचित्पठन्ति

* Apastamba uses two other the compounds. In Dh. Su. I 3 11 31, he has प्रायत्यग्रहचर्या कालेचर्या च ।

महोत्तमः । इति ।
brothers Kumārānanda Kumārasārman Kottasārman and Sakti who belong to the Kausika Gotra Here we have the same irregular use of the singular at the end of the Dvandva compound as in the same addition of a particle in order to indicate the relation of the parts of the compound. Analogous formations in the later Sanskrit are महोत्तमः and देशकालः, which latter occurs in the Mṛcchakatika.

occur. In these cases it is not always certain whether Haradatta refer to the *Mukhapāṭha* of the schoolmen or to *Ms*. For, some Indian commentators undoubtedly use *वचिसाठ* in the latter sense. But in the passage quoted above especially in the first, it is impossible to think of a reference to a *Ms*. No ingenuity of interpretation can convert *लि-सिंतास* into palm leaves. The expressions *अर्थानुरूप पाठ*, which in the third quotation is contrasted with the *अधीयमान पाठ* shows that the readings, which Haradatta sometimes recommends as *युक्त पाठ* or *अर्थपाठ*, are conjectural emendations of his own.

It thus appears that Haradatta was a serious student, who treated his text by no means with levity, but used all available means in order to make it correct. As he was a native of Southern India * where the *Āpastambiyas* are numerous, he of course had no difficulty in obtaining the best materials, and the best advice. This is so much more probable, as the examination of the Grantha copies of his *Ujvala Vṛtti* shows that he must have lived much earlier than I supposed formerly and that he belonged to a period when the Vedic studies still flourished under the patronage of native princes. In the Introduction to my translation of the *Dharma Sutra Sacred Books of the East*, Vol. II p. XLII I stated that Haradatta had probably written in the sixteenth century, because his opinions on the sacred law are first quoted by *Vitramisra*, who composed the *Vitramitrodaya* for, and received the patronage of *Abul Fazl's* murderer *Vīrasimha* of Orchha. This view is no longer tenable. For, the *Munch Ms* of the *Ujvala Vṛtti*, which (see above) was written at Poona about A. D. 1600 shows already the interpolated text, found in all the Devanagari copies. The same text is found in Professor Max Müller's oldest copy which is certainly not younger and comes from Benares†. Hence it would appear that the peculiar Devanagari version of the *Ujvala* was already in existence during the latter half of the sixteenth century. As that appears to have been the case, it becomes necessary to push back Haradatta's date by at least, a hundred years, i. e. to the period between A. D. 1450-1500‡. If it were possible to prove that Haradatta, the commentator of *Āpastamba*, who is frequently called *Haradattamisra* is identical with the grammarian *Haradattamisra*, the author of the *Padamanjari*, he would have to be placed still considerably earlier. For, the *Padamanjari* was used by *Sayana* for his *Dhātuvṛtti*, and its author cannot have lived later than about A. D. 1300. For the present no strict proof for this identification can be furnished and it must be left an open question. But it is not improbable, because the gram-

* That Haradatta was a native of Southern India may be inferred from his remarks on Dh. Su. II. 7. 17, 23. In explaining the names of trees and plants, he occasionally uses Dravidian words. e. g. *Cantama* I. 23 where *Pila* is explained by *उत्तमपिलि प्रसिद्ध*.

† Professor Max Müller obtained it from Dr. Ballantyne.

‡ To the same conclusion points also the fact that the *Munch Ms* quotes *Mahadeva's* commentary, which is based on Haradatta's *Ujvala* (see notes to Dh. Su. II. 6. 15. 10 and II. 7. 16. 4.)

§ See Burnell, Tanjore Catalogue p. 16 f.

matical remarks in the *Ujvalā Vṛtti* show that its author was a good grammarian. On the other hand, it is not probable that the *Ujvalā* existed long before A. D. 1300. Aparārka or Aparāditya, the author of the *Yājñavalkya Dharmasāstra nibandha*, who lived in the twelfth century,* used a commentary on the *Dharma Sūtra*, which was not Haradatta's. Again, the *Smṛtichandrikā* of Devānabhaṭṭa, written in the thirteenth century, quotes a commentary different from the *Ujvalā*†.

Regarding the state of the text of the *Sūtras* of the period immediately preceding the *Ujvalā* may be learnt from the other *smṛtis* and *Sūtras*. The earliest known at present, occur in the *Sārāra Bhaṣya*, see Drussen *Vedānta* p. 35. A few are found in Medhatithi's *Mānubhāṣya* some more in Viṣṇuśaṣṭakā's *Mitākāra* and a very large number in Aparārka's *Yājñavalkya Dharmasāstra nibandha*. The latter work, gives, according to an analysis of its quotations, prepared by Professor J. Kirste, the text of nearly 200 *Sūtras* and adds frequently explanatory notes, some of which seem to have been taken from a commentary. Aparārka's quotations are unfortunately as inexact as those of most mediæval Indian authors. Sometimes *Sūtras* are mangled, and others show verbal changes or additions which never can have stood in the text. A particularly striking instance, where a most absurd interpolation occurs is found in Dh. S. 1. 10,

Hence it appears that the addition of the word *गुरु** is by no means accidental and that Aparārka certainly believed it to be a part of the *Sūtra*. A glance at Āpastamba's text shows, however, that the reading cannot be correct. For, the penances for the violator of a Guru's bed are given in Kanda 25, and the *Sūtras* 19-20 of Kanda 28 treat of offences, committed by a husband against his wife and by a wife against her husband. The particular offence in the case of the husband is, no doubt, as the *Ujvalā* states, the repudiation of a virtuous wife. Nor can the words *मे* and *देहि* have stood in the text, because in all similar passages, e.g. Dh. S. 1. 9. 24, 15, 1. 10, 28, 1, Āpastamba uses only the dative of a noun and *मिहामिदि*. The first interpolation is so utterly senseless that it is difficult to believe that it actually has

* Aparāditya, the Son of the west, was, as is well known, a Śilahāra king of the

† See *Smṛtichandrikā* XI 5, 4 (English Translation). The quotation has been kindly pointed out to me by Professor Jolly.

been taken from a Ms. It seems more probable that Aparārka quoted from memory, as the Hindu commentators frequently do, and committed a bad mistake

Under these circumstances it is indeed not possible to attach any importance to his readings where they differ from Haradatta's and those of the Mss. But they possess a considerable value in those cases where they agree and show the peculiar abnormal forms found in our text. There are several instances of this kind. Thus Aparārka confirms in his quotation of Dh. Su. I. 11. 31, 22 the curious reading स्तुत्वा* He even adds a note repeating the word इन्तान्स्तुत्वा न संखलिय। Again, Dh. Su. I. 9, 24. 17 he gives the *lectio doctor* अलक्षोपवास : ० अलक्षे उपवास instead of the correction अलक्ष्योपवास which appears in some Mss. Further he has also the compound प्रज्ञासहस्रम् Dh. Su. I. 11. 32 and the reading प्रज्ञानि धेयसा ‡ Dh. Su. II. 7. 16 ? in stead of a प्रज्ञानिधेयसा च which latter Haradatta preferred because he did not see that "निधेयसा is an ancient instrumental case

In some other cases Aparārka proves that the peculiar readings of single or of a few Mss. are older than one would otherwise expect.† His quotations reveal also the interesting fact that in the twelfth century besides the Sutra a metrical Āpastamba Smṛti existed, which resembled the Āpastamba Prayasaitavidi printed by Mr. Jibananda in his Dharmasāstrasangraha p. 58 ff. Among the numerous verses, both Anustubhas and Tristubhs to which Aparārka prefixes the name of Āpastamba ten are found in the printed Prayasaitavidi either in the same or in a similar form. But there are others treating of funeral ceremonies, Sati, Śrāddhas and impurity caused by deaths which show that the work used by Aparārka must have been larger than the printed rules on penance. As Aparārka considered the metrical Smṛti to possess the same authority as the Sutra it must be considerably older than the twelfth century. Its existence is probably the cause of the interpolation of some of the verses found in Mā. and the Devanagari Mss. # of those placed after Dh. Su. I. 9, 32. 27 and II. 5. 15. 0

Like the quotations in the Commentaries, one of the Kośas composed in Southern India furnishes also something of interest for the text of the Dharmasutra. Kāṇvaśāstra the teacher of Rāmānuja who lived about A. D. 1000 given in his Vaijayanṭi a good many words taken from the Taittirīyī, Sakhā and the Sutra connected with it. From the Āpastambīya

* Thus according to the ancient Śāradā Ms., Doonan College Collection 1875-77 No. 360-61. The Modern Kashmir Devanagari copy No. 358 has both times the corrupt reading स्तुत्वा

† Thus according to Doonan College Collection 1875-77 No. 360-1. No. 358 has निधेयसा, leaving out प्रज्ञा

‡ Thus it supports Dh. Sū. II. 7. 16 the reading of N U सयुजि

Ap. I. 13. 11. 12. 25. 26 IV, I. 4. VII. 13. IX. 23. X. 33.

† See Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, vol. I, p. 42.

Grhyasūtra 3, 11 he has taken the curious and difficult words describing girls who must not be touched as *śūdras*. There are also several words from the Dharma Sutra, among which the anomalous form *शविद्र* instead of *शविद्र* is particularly interesting.

He says, *Bhūmikaśāstra, Pas'usaṅgrahā* va. 34

शविद्र शब्दशब्दयो रक्षोभ्यना शब्दी शब्दम् ॥

The *śūdrā* form *शविद्र* is given in verse 11 of the same chapter. The fact proves that in Yādavaprakāśa's times *शविद्र* was the recognised reading of the *Āpastambiyas* in Dh. Su. I. 5. 17. 37.

Of much greater importance is the close agreement of the *Hairanyakesa* Dharma-Sūtra with that of the *Āpastambiyas*. The *Hairanyakesa* are as I have shown elsewhere * one of the later offshoots of the great *Taittiriya Śākhā* and posterior to the *Āpastambiyas*. The greater portion of their collection of Sūtras is founded on the *Āpastamba* s. Kalpa †. The *Hairanyakesa* Srauta Sūtra is to judge from a collection of the first six Prānas a very free recast of the *Āpastambiya* Srauta Sūtra. It is easy to recognise that the latter is the basis on which *Satyāśhādha* *Hiranyakesa* reared his edifice. Most of the Sūtras agree partly and some even fully word for word. There are, however, also numerous omissions, additions and verbal changes and the arrangement differs very frequently. In the sections on Dharma the agreement of the two Sūtras is much closer. It is so great that it is impossible to call the *Hiranyakesa* Sūtra an independent work. One can only speak of the various reading of the *Hiranyakesa*. The details may be learnt from Appendix II (below p. 117 ff.).

As the *Hairanyakesa* school is a Sūtra Charana which possesses nothing of its own but its Sūtras it is evident that its Kalpa must date from the time of its separation from the *Āpastambiyas*. Hence all readings in the *Āpastambiya* Dharma-sūtra which are also found in the *Hairanyakesa* version probably existed at the period of their secession and the younger Sūtra is one of the most valuable witnesses for the authenticity of the text of the older.

Under these circumstances the most important question is when the foundation of the *Hairanyakesa* school took place. Though there is no direct historical evidence regarding that event yet the inscriptions of Southern India furnish a certain *terminus ad quem* before which it must have taken place. Mr. Fleet's Pallava inscription No. XV ‡ which on the evidence of

* Sacred Books of the East Vol. II p. XXIII f.

† This remark does not apply to the *Grhya* Sūtra which appears to be connected with that of the *Bhṛadvalyā*. According to the colophon in the Fitzinger College Ms. of the *Hairanyakesa* Kalpa Ch. 1 II v. 10 another section which concludes the Kalpa has been borrowed directly from the *Bhṛadvalyā*.

‡ Indian Antiquary Vol. V p. 153 see also Mr. Fleet's Dynasties of the Kanare Districts p. 15 f.

the character must be assigned to the end of the fifth century or the beginning of the sixth, names among the donors the Hairanyakesa Sasthikumāra. It is therefore possible (leaving aside all speculative arguments) to assert positively, that the readings of Āpastamba's Dharma Sutra, found in the Hairanyakesa version are at least fourteen hundred years old. Probably however the secession of the Hairanyakesas dates from much earlier times. It would be a curious accident if the inscription just marked the period of the event and if the fourth Sutra Carana of the Tattvina is well separated from the third* by an interval of more than 800 years. But, even if one goes not beyond the certainty it is not too much to say that there is no other Sutra text the authenticity of which is better attested than that of the Āpastambiya Dharma-Sutra.

As regards the notes to the text, I have left out a good many *variae lectiones*, given in the first edition according to single Mss., which the consensus of the new materials proved to be valueless. I have added a few explanatory notes regarding abnormal forms and a few suggestions regarding such passages, which, I think, may be emended conjecturally. A full discussion of Āpastamba's language will be given elsewhere. It must suffice here, if I repeat what I have already stated in the introduction to my translation that it is a medley of Vedic classical and Prakritic forms, such as may be expected from a Yājñika or Srotiya, whose mouth, as irreverent Kavis say, resembles a cave or a thicket, where those poor deer the solecisms find shelter from the lion of grammar."

In conclusion I have to thank Dr. Rost of the India Office and Dr. Laubmann of Munich for readily granting me access to the treasures of their libraries as well as K. M. Chattri Esq. for kindly admitting the second edition of the Āpastambiya Dharmasutra into the Bombay Sanskrit Series. Professor J. Hurst and Mr. Schuchterlatali have kindly assisted me in reading the first proof and Dr. E. Hultsch has read the second.

---

* See Sacred Books of the East p. XXIII-XXIV, XLIII

† See, Vallabhad alhikārikā No. 2301, 2333

॥ अथापस्तम्बीयधर्मसूत्रं प्रारभ्यते ॥

१ १ १, १-१४

१. १. १.

अथातः सामयाचारिकान्धर्मान्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् ॥ २ ॥

वेदाश्च ॥ ३ ॥

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥

अशूद्राणामनुष्ठकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमन्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥ ६ ॥

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णे निःश्रेयसं म्रूयः ॥ ८ ॥

उपनयनं विद्यार्थस्य भुतिनः संस्कारः ॥ ९ ॥

सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

तस्मिन्मिजनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत् ॥ १२ ॥

तस्मिन्मैव विद्याकर्मान्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १४ ॥

I 1, 1, 3 N U and P join this Sūtra with the preceding—च om Mid

I 1, 1, 9 भुतिविद्वान् G U¹ text and Com ; परमविद्वान् G U¹ text

I 1, 1, 10 सर्वेभ्यो वेदेभ्य G¹, G, U¹, N, P

I 1, 1, 11 हि om P, U, N, N, U, end of Sūtra lost in G, U¹.

I 1, 1 12 'तमसे' Mid,

तस्मै न हृष्येत्कदाचन ॥ १५ ॥

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥

तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १७ ॥

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १८ ॥

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं गर्माष्टमेषु
ब्राह्मणं गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ १९ ॥

अथ कान्यानि ॥ २० ॥

सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् ॥ २१ ॥

अष्टमे आयुष्कामम् ॥ २२ ॥

नवमे तेजस्कामम् ॥ २३ ॥

दशमे ज्ञातृकामम् ॥ २४ ॥

एकादश इन्द्रियकामम् ॥ २५ ॥

द्वादशे पशुकामम् ॥ २६ ॥

आ षोडशा ब्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविंशात्क्षत्रियस्या चतुर्विंशा-
द्वैश्यस्य यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः ॥ २७ ॥

अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतुं त्रैविण्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २८ ॥

अधोपनयनम् ॥ २९ ॥

ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ३० ॥

अथाध्याप्यः ॥ ३१ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महंसस्तुताः ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

I. 1, 1, 15. इति P. U; M. U. text

I. 1, 1, 21. P. and N. U. join Sūtras
21-26.

I. 1, 1, 27. P. and N. U. make यथा
वक्ष्याम. a separate Sūtra.

I. 1, 1, 32. पितापितामहाविति M. U. पितामह-

वानु P. U.; ब्रह्मह M. U. P. see man.

N. U., Mr. U. I. G¹, G. U²; ब्रह्मह

Mr. U. II; ब्रह्मह संवत्सराः G. U³, text

and Com.

I. 1, 1, 33 इति om. M. U.; च om. G. U¹.

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३४ ॥

यथा प्रथमेतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः ॥ ३५ ॥

अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम् ॥ ३६ ॥ १ ॥

१. १. २.

प्रतिपूर्वपै संख्याय संवत्सरान्यावन्तोनुपेताः स्युः ॥ १ ॥

सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यत्र दूरक इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण
सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति ॥ २ ॥

अपि वा व्याहृतीभिरेव ॥ ३ ॥

अथाध्याप्यः ॥ ४ ॥

अथ यस्य प्रपितामहादि नानुसृत्यत उपनयनं ते श्मशान-
संस्तुताः ॥ ५ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्राय-
श्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत
उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः ॥ ६ ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ७ ॥

नाध्यापनम् ॥ ८ ॥

ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेतिक्रमे ॥ ९ ॥

तत ऊर्ध्वं प्रकृतियत् ॥ १० ॥

उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ १२ ॥

I. 1, 2, 1 संख्यायां Md, प्रतिपूर्वG¹, प्रतिपूर्व
G U¹.

I 1, 2, 2 यजुः १^१ all Mas ; सामपवित्रेण
om. N U.

I. 1, 2, 3 व्याहृतिभिरेव P, P U, Mr. U.

I and II, N. U, M. U., एव om. P U.

I 1, 2, 6 च om. P. U, N. U. पावमान्या-
दिभिरिति गत पावमानादिभि G¹.

I 1, 2, 9 निर्वर्तते N, N. U., P. U, Mr.

U I and II, Md, अतिक्रमे om. Md.

पादूनम् ॥ १३ ॥

अर्धेन ॥ १४ ॥

त्रिभिर्वा ॥ १५ ॥

द्वादशाचराध्यम् ॥ १६ ॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोस्ति ॥ १७ ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ १८ ॥

आचार्याधीनः स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥

हितकारी गुरोदग्रतिलोमयन्वाचा ॥ २० ॥

अधासनशायी ॥ २१ ॥

नालुदेदयं मुञ्जति ॥ २२ ॥

तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ २३ ॥

अदियात्वापी ॥ २४ ॥

अगन्धसेवी ॥ २५ ॥

मैथुनं न चरेत् ॥ २६ ॥

उत्सन्नश्लायः ॥ २७ ॥

अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ २८ ॥

प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि गुरोरसंदर्शे ॥ २९ ॥

नाप्सु श्लायमानः स्नायाद्यदि स्नायादण्डवत्सवेत् ॥ ३० ॥

जटिलः ॥ ३१ ॥

I. 1, 2, 18. पादोने Md, P., N. U. Com., Mr. UI., (all prima manu), m. U. text, and Com.; N. secunda manu in margin; but see the Com.

I. 1, 2, 14. अर्धेन p. P. pri. man, P. U., N., but see the Com.

I. 1, 2, 16. द्वादशाचराध्यम् N.; *द्वादश्वर्धम् P. U.

I. 1, 2, 22. नालुदेदयं N. U. U².

I. 1, 2, 23. H. U., G. U³ om. the Sutra,

but add क्षारादीनि गृह्ये गतादि; तथा om G. U².

I. 1, 2, 24. अदियात्वापी दिवा स्वप्यात् G. U¹.

I. 1, 2, 27. *स्नाभ्यो P.

I. 1, 2, 28. The southern mss. give invariably झङ् for झङ्.

I. 1, 2, 29. असंदर्शे N., N. U., G. U¹, Md.

I. 1, 2, 30. यदि—इषेत् om G. U^{1, 2, 3}, G¹, but the Com. of G. U¹ has the explanation.

शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥

मौञ्जी मेखला त्रिवृद्ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३ ॥

ज्या राजन्यस्य ॥ ३४ ॥

मौञ्जी वायोमिश्रा ॥ ३५ ॥

आवीसूत्रं वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

सैरी तामली धेत्येके ॥ ३७ ॥

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैव्यग्रोधस्कन्धजोयाद्ग्रो राजन्यस्य
बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य वार्क्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक
उपदिशन्ति ॥ ३८ ॥

घासः ॥ ३९ ॥

शाणीक्षौमाजिनानि ॥ ४० ॥

कपायं चैके चस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ४१ ॥ २ ॥

१. १. ३.

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १ ॥

हारिद्रं वैश्यस्य ॥ २ ॥

हारिणमैणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥

कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायी स्यात् ॥ ४ ॥

रौरवं राजन्यस्य ॥ ५ ॥

यस्ताजिनं वैश्यस्य ॥ ६ ॥

आविकं सार्ववर्णिकम् ॥ ७ ॥

कम्बलश्च ॥ ८ ॥

१

I. 1, 2, 32. वा om. Md, G, U², शिखाजटी
वातारान् G, U¹; शिखाजयेदितरान् G¹.

I. 1, 2, 33 आवि° P. sec, m, G U²
text., Mr. U. I pr. m

I. 1, 2, 37. तामली G, U², तमली G¹.

I. 1, 2, 38. उदुम्बरः Md.

I. 1, 3, 1 G. U. ¹, ² join Sutras 1-2.

I. 1, 3, 3. कृष्णाजिनं Md.

I. 1, 3, 8. The southern Mes. spell

, कम्बल.

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत क्षत्रवृद्धिमच्छन्वस्त्राण्येवोभय-
वृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

अजिनं त्वेदोत्तरं धारयेत् ॥ १० ॥

अनृतदशी ॥ ११ ॥

सभाः समाजोऽध्यागन्ता ॥ १२ ॥

अजनवादशीलः ॥ १३ ॥

रहःशीलः ॥ १४ ॥

शुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिर्कर्मणि ॥ १५ ॥

स्त्रीभिर्यावदर्पसंभाषी ॥ १६ ॥

मृदुः ॥ १७ ॥

शान्तः ॥ १८ ॥

दान्तः ॥ १९ ॥

हीमान् ॥ २० ॥

हृदघ्निः ॥ २१ ॥

अग्लोस्तुः ॥ २२ ॥

अशोधनः ॥ २३ ॥

अनसूयुः ॥ २४ ॥

सर्वं लाभमाह्वरन्शुरवे सायं प्रातरमन्त्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्वि-
माणान्यत्रापपात्रेभ्योभिदशस्ताच ॥ २५ ॥

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं हुतं प्रजां

I. 1, 3, 10. उत्तरं P, उत्तरीय P U text

I 1, 3, 13 अजनवादशीलः G U².

I. 1, 3, 15 स्वैरिर्कर्मणि P, P U., Md.,
M U. text and Com., Mr. U. I. and
II

I. 1, 3, 16. यावदर्पं Md.

I. 1, 3, 17. G U²,² join Sutras 17-24

in the text, but gave them after-
wards once more separately; M U.
joins Sutras 20-21.

I 1, 3, 22. अग्लोस्तुः P. & c in, अग्लघ्नि
Md., G¹, G., U¹ text.

I. 1, 3, 24. अनसूयः Md., G U¹.

पशून्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं वृद्ध्ते । तस्मादु ह वै ब्रह्मचारिसंघं
चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि हैप्स्वेवंविध एवंप्रतः स्यादिति हि
ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

नानुमानेन भिक्षुमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७ ॥

भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८ ॥

भयन्मध्यया राजन्यः ॥ २९ ॥

भवदन्त्यया वैश्यः ॥ ३० ॥

तत्समाहृत्योपनिधायाचार्याय प्रब्रूयात् ॥ ३१ ॥

तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥

तैर्विप्रवासेभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥

नात्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५ ॥

मुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

अशक्तौ भूमौ निम्बनेत् ॥ ३८ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत् ॥ ३९ ॥

आर्याय वा पर्यवदध्यात् ॥ ४० ॥

अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ४१ ॥

प्रोपितो भिक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥

भैक्षं हविषा संस्तुतं तत्राचार्यो देवतार्थं ॥ ४३ ॥

आहवनीयार्थं च ॥ ४३ ॥

तं भोजयित्वा ॥ ४४ ॥ ३ ॥

I. 1, 3, 26 हि om N., N U., P U., Mr.

U I, II G U²

I. 1, 3 28. भिक्षेत P. U., N. U

I. 1, 3, 30 भवदुषाया G¹

I. 1, 3, 32 प्रतिदिष्टं G¹.

I 1, 3, 33. अशक्तौ Md, N, G. U².

I 1, 3, 40. परिदिष्यात् Md, आचार्याय G¹.

I 1, 3, 43 हविषा संस्तुतं G. U², text and

Com.

१.१.४.

यदुच्छिष्टं प्राञ्जाति ॥ १ ॥

हविरुच्छिष्टमेव नत् ॥ २ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणां एव ताः ॥ ३ ॥

स एष ब्रह्मचारिणो यजो नित्यप्रततः ॥ ४ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ ५ ॥

यथा क्षारलवणमधुमोसानीति ॥ ६ ॥

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ ७ ॥

श्रुतिर्हि यत्नीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ ८ ॥

दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥ ९ ॥

प्रीतिर्द्युपलभ्यते ॥ १० ॥

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥ १२ ॥

सायं प्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३ ॥

सदारण्यादेधानाहृत्याधो निदध्यात् ॥ १४ ॥

नास्नमिते समिद्दारो गच्छेत् ॥ १५ ॥

अग्निमिद्ध्वा परिसमूह्य समिध आदध्यात्सायं प्रानर्यधोप-
देशम् ॥ १६ ॥

सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १७ ॥

समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन्न समूह्न्या ॥ १८ ॥

प्राक्तु याथाकामी ॥ १९ ॥

I. 1, 4, 1 M. U. and G. U² give (the former somewhat indistinctly) Hara datta sra ling प्राञ्जाति the other Mss., except ■ U², which has an at normal sign r ad प्राञ्जाति. The form is Prā lytic. Similarly the Pāliपाटो presupposes a Sanskrit form प्राञ्ज .

I. 1, 4, 3 उदन्यानि N., यश G. U²
I. 1, 4, 4 स एष N. U. N. pr m
I. 1, 4, 5 प्रदद्यात् M. 1, श्रुति^o om G²
I. 1, 4, 6 मोसादीनि इति P. U., मामानि. II
Md
I. 1, 4, 16 समूह्न्या G. U², text

नाग्न्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताचामेद्वा ॥ २० ॥
 पाणिसंक्षुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ॥ २१ ॥
 स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥
 अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ २३ ॥
 स गुप्त्वा संविदन्वूयाद्धर्मगोपायमाजुगुपमहमिति ॥ २४ ॥
 प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रमं रहसि बोध-
 येत् ॥ २५ ॥
 अनिष्टतौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥ २६ ॥
 निवर्तयेद्वा ॥ २७ ॥
 अथ यः पूर्वोत्थार्यो जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति ॥ २८ ॥
 स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फल-
 वन्त्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥ २९ ॥ ४ ॥
 ॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने प्रथमः पटलः समाप्तः ॥

१. २. ५.

नियमेषु तपःशब्दः ॥ १ ॥
 तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवनि ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥ २ ॥
 कर्तृपत्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥
 तस्मादपयोवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥
 श्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनःसंभवे ॥ ५ ॥
 यथा श्वेतर्केतुः ॥ ६ ॥

I. 1, 4, 21 उदकेन om Md, च नाप्याचामेत्
 P. U; च न स्वाचामेत् N. U, 'वर्जितेना'
 चामेत् P.
 I. 1, 4, 23. हयाद् * Md.

I 1, 4, 25 नियमातिक्रमिण Md, वा om
 G U
 I 2, 5, 3 गर्तपत्यम् Md, N U; भर्तृ P.
 pr. m.

यत्किं च समाहितो ब्रह्म व्याचार्यादुपयुक्ते ब्रह्मवदेव तस्मिन्फलं भवति ॥ ७ ॥

अथो यत्किञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा सङ्कल्पन्ध्यायत्याह्मि-
विषयानि वा तथैव तद्वतीत्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसंवृत्तिरिति ॥ ९ ॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥ १० ॥

स्वाध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्सृजुर्मुदुः सिध्यन्ति ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभिवादमभिवाद-
पीतासावहं भो इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातरा-
शात् ॥ १३ ॥

प्राप्य च समागमे ॥ १४ ॥

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

दक्षिणं पाहुँ श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयतीतरेऽसमं राजन्यो
मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिम् ॥ १६ ॥

प्लावनं च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादाने च पूर्वेषां वर्णानाम् ॥ १७ ॥

उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसद्ग्रहणम् ॥ १८ ॥

सदैवाभिवादनम् ॥ १९ ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २० ॥

I 2, 5, 7 किञ्चि Md, N U, 'ब्रह्मव्या' P.
U, G, U¹, 'ब्रह्म पाचा' G¹, but see the
Com

I. 2, 5, 8. अथ G¹, अतो Md, see m;
both from Md., second from N U.

I. 2, 5, 9 इति is joined with the follow-
ing Sūtra in P. U., N. U., M U,
and Mr. U. I see m.

I. 2, 5, 10 इयेत्येके P. U., N. U

I 2, 5, 13 अन्यानमसि G, U¹.

I 2, 5, 16. प्रज्जलिम् Haradatta (see the
Com) and M U., all the others praj-
लि, which P U., N U Mr U I, II
make a separate Sūtra

I 2, 5, 16 सादित्ये N U

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृश्य सकृष्टिकमुप
संगृहीयात् ॥ २१ ॥

उभाभ्यामेवोभाधभिपीडयत उपसंग्राह्यावित्येके ॥ २२ ॥

सर्वाहं सुयुक्तोध्ययनादनन्तरोध्याये ॥ २३ ॥

तथा गुरुकर्मसु ॥ २४ ॥

मनसा चानध्याये ॥ २५ ॥

आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥ ५ ॥

१. २. ६.

सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य ॥ १ ॥

अनुज्ञातः संविशेत् ॥ २ ॥

न चैनमभिप्रसारयीत ॥ ३ ॥

न खट्वापाँ सतोभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥

न चास्य सकाशे संविष्टो भापेत ॥ ५ ॥

अभिभापितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ६ ॥

अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥

धावन्तमनुधावेत् ॥ ९ ॥

न सोपानद्वेष्टिनशिरा अवहितपाणिर्वासीदेत् ॥ १० ॥

अध्यापनस्तु कर्मयुक्तो वासीदेत् ॥ ११ ॥

I 2, 5, 23 सयुक्तो N U, अध्यायेत् G,

M U, G U² Haradatta declares (see the Com.) this to be the usual reading. It owes its origin to a faulty doubling of the initial त of the next Sutra.

I 2, 5, 24 गुरुकर्मसु च G U²

I 2, 6, 1 U² join Sutras 1 2

I 2, 6, 2 मनिवेशयेत् Md.

I 2, 6, 7 अनूत्थाय G₁N, M U text.
M U Com अनूत्थाय

I 2 6, 8 G U² join this S with the next, but G U¹ say in the Com. on S 7 उत्तरे द्व सूत्रे स्पष्टार्थे

I 2, 6, 10 "निरावहित" M U text.

न चेदुपसीदेत् ॥ १२ ॥

देवमिवाचार्यमुपासीताविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य
अनुपस्थकृतः ॥ १४ ॥ ॥ १३ ॥

अनुवाति वीतः ॥ १५ ॥

अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥ १६ ॥

अनपभितोन्यन्न ॥ १७ ॥

यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ १८ ॥

अधोनिधीतस्त्येकयस्त्रः ॥ १९ ॥

अभिमुखोनभिमुखम् ॥ २० ॥

अनासन्नोनतिदूरे ॥ २१ ॥

यावदासीनो याहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ २२ ॥

अप्रतिवातम् ॥ २३ ॥

एकाभ्यापी दक्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ २४ ॥

यथावकाशं पदवः ॥ २५ ॥

तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥ २६ ॥

आसीने च न संविशेत् ॥ २७ ॥

चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिवियये ॥ २८ ॥

न चास्य सकाशोऽन्यकस्थानिनमुपसंगृहीयात् ॥ २९ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ३० ॥

न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेद्वा ॥ ३१ ॥

अपि चेत्तस्य गुरुः स्यात् ॥ ३२ ॥

देशात्त्वासनाद्य संसर्पेत् ॥ ३३ ॥

I, 2, 6, 15 चाते add P U, Mr. U, I, II,
M. U. N, P

I 2, 6, 21 च add P, s c. m., G U²

I, 2, 6, 28 Haradatta conjecture: चिकी-

चैत्, see the Com.

I 2, 6, 29 'स्थानिन इव' Md., N U

I, 2, 6, 31 N U, G U² join S 31-32.

नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३४ ॥

यस्मिंस्त्वनाचार्यसंबन्धाद्गौरवं वृत्तिस्तस्मिन्नन्वस्थानीयेऽप्याचार्य-
स्य ॥ ३५ ॥

भुक्त्वा चास्य सकाशे नानृत्यायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ३६ ॥

आचमेद्वा ॥ ३७ ॥

किं करवाणीत्यामन्य ॥ ३८ ॥ ६ ॥

१. २. ७.

उत्तिष्ठेत्तूर्णीं वा ॥ १ ॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥

न प्रेक्षेत नम्रो स्त्रियम् ॥ ३ ॥

ओषधिवनस्पतीनामोच्छिद्य नोपजिघेत् ॥ ४ ॥

उपानहौ छत्रं यानमिति च वर्जयेत् ॥ ५ ॥

न स्मयेत् ॥ ६ ॥

यदि स्मयेतापि गृह्य स्मर्येतेति हि ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

नोपजिघेत्स्त्रियं मुनेन ॥ ८ ॥

न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ९ ॥

नाकारणादुपसृजेत् ॥ १० ॥

रेजस्वलो रक्तदन्सत्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यां विद्यां कुरुते गुरोः तेन्यस्याचार्या ये तस्यां गुरोर्ब्रह्माः ॥ १२ ॥

यानन्यान्पश्यतोऽस्योपसंगृहीयात्तदा त्वेत उपसंग्राह्याः ॥ १३ ॥

गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुद्वस्तदधीना भिक्षा ॥ १४ ॥

समावृत्तो माघ्रे दद्यात् ॥ १५ ॥

I 2, 6, 36 भुक्त्वा चास्य om G¹, आचार्यसं
G U³

L 2, 7, 2 नोपपर्यावर्तत G¹, G U³ text

I 2, 7, 5 च om M U, P, U, N U

Mr U I, II, P

भाष. पर्यवृत्त इ

I 2 7, 7 हि om all except Md and G¹,
Mr U I, II

I 2, 7, 11 हि om. all except Md. G¹,
M U, G U³

I 2, 7, 13 तद्वत् om Md., G¹, चस्य om G¹,

माता भर्तारं गमयेत् ॥ १६ ॥

भर्ता गुरुम् ॥ १७ ॥

धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ १८ ॥

कृत्वा विद्यां यावती शक्रयाद्वेददक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथा-
शक्ति ॥ १९ ॥

धिपमगते त्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वाहरेत् ॥ २० ॥

सर्वदा शूद्रत उग्रतो वाचार्यार्थस्याहरणं धार्म्यमित्येके ॥ २१ ॥

दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ २२ ॥

कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥

आत्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत् ॥ २४ ॥

प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत् ॥ २५ ॥

शास्तुश्चानागमावृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥

अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनाचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः २७ ॥

तथा समादिष्टेव्यापयति ॥ २८ ॥

वृद्धतरे च सत्रह्यचारिणि ॥ २९ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ३० ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥ ७ ॥

१. २. ८.

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥

माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेजश्चमश्चरक्तोभ्यक्तो घेष्टित्युपचेष्टिती ;
फान्युप्युपानदी पादुकी ॥ २ ॥

I. 2, 7, 31. सर्वथा N. U., Md., धर्मम् Md.,
धर्मम् G¹. Haradatta knows the latter
reading, see the Com

I. 2, 7, 25. तदेव N. U., Md.

I. 2, 7, 26. मय्यत्र om. I¹, N., N. U., G¹.

. 2, 7, 28. समादिष्टे G¹, G. U², M. U.

I. 2, 8, 2 पादुकी om. N. U., and adds in
the Com पादुकीति वारे, which latter
words no other copy of the U. has.
Haradatta seems to know a reading
फान्युप्युपानदी, but calls that, given
above, the असिद्धः वारः, see the Com.

उदाचारेषु चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥

स्वैरिर्कर्मसु च ॥ ४ ॥

यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यमिहृतमाहृतोभ्येतो वा न प्रतिसँहरे-
दित्येके ॥ ७ ॥

उच्चैस्तरां नासीत् ॥ ८ ॥

तथा बहुपादे ॥ ९ ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १० ॥

शय्यासने चाचरिते नाविशेत् ॥ ११ ॥

यानमुक्तो ध्वन्यन्वारोहेत् ॥ १२ ॥

सभानिकपकटस्यस्तराँश्च ॥ १३ ॥

नानभिभापितो गुरुमभिभापेत् प्रियादन्यत् ॥ १४ ॥

व्युपतोदव्युपजावध्यमिहासोदामन्त्रणनामधेयग्रहणप्रेषणानीति
गुरोर्वर्जयेत् ॥ १५ ॥

आपचर्थं ज्ञापयेत् ॥ १६ ॥

सह वसन्सार्यं प्रातरनाहृतो गुरुं दर्शनार्थं गच्छेत् ॥ १७ ॥

विप्रोप्य च तदहरेव पठयेत् ॥ १८ ॥

आचार्यप्राचार्यसंनिपाते प्राचार्यायोपसंगृह्योपसंजिघृक्षेदाचार्यम्
प्रतिपेधेदितरः ॥ २० ॥

॥ १९ ॥

लुप्यते पूजा चास्य सकाशे ॥ २१ ॥

1. 2, 8, ॥ *छेदादीनि G. U^१, *दिति G.
U^१.

1. 2, 8, 15. *व्युपजाप* P., P. U., N., N U.,

□ U^१, १, १, but see the Com.

1. 2, 8, 19. प्राचार्यायोपसंगृह्य N. U., G. U^१,
but see the Com.

मुहुश्चाचार्यकुलं दर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यधिहस्त्यमादायापि
दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥

तस्मिन्पुरोवृत्तिः ॥ २३ ॥

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः सुयुक्तो विद्यां
ग्राहयेत् ॥ २४ ॥

न चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेपुष्करन्ध्यादनापत्सु ॥ २५ ॥

अन्तेवात्पनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावैनपुणमापय-
मानः ॥ २६ ॥

आचार्योप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ २७ ॥

अपराधेषु चेन्न सततमुपापालभेत ॥ २८ ॥

अभिघ्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्र-
मा निवृत्तेः ॥ २९ ॥

निवृत्तं चरितव्रत्तर्षेयमन्येभ्यो धर्मेभ्योनन्तरो भवेत्यतिसृजेत् ॥ ३० ॥
॥ ८ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥

१. ३. ९.

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥

तैज्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत् ॥ २ ॥

अर्धपञ्चमाँश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनद्वहेन वा शकृत्पिण्डेनोपलिप्तेधीयीत ॥ ५ ॥

1. 2, 8, 22 मुहुश्चा" N; मुहुश्चा" G. U³,
अधिहस्त्यम् G. U³,³, अधिह" G³ etc.
m, अपि वा G U³ The Devanāgarī
copies of the U. and Md. insert after
this S, मातरं पितरमाचार्यमग्नौ नृणां
च रिक्तगर्भानोपगच्छेद्वाक्यं चेन्न धृतमिति
with the remark एतद्; but the end

of the Com on S 22 shows that the
words are an interpolation.

I 2, 8, 24 अनुपपादयमानः Md, अनव"
G U³. Com

I. 3, 9, 5. 'हिष्याधीदीत G U³ text, 'हेन-
धीदीत G. U³.

श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥

ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नानध्यायः ॥ ७ ॥

ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत ॥ ८ ॥

श्मशानवच्छद्रपतितौ ॥ ९ ॥

समानागार इत्येके ॥ १० ॥

शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ ११ ॥

तथानम्यां स्त्रियां वर्णव्यनिकान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥

ब्रह्माभ्येष्ट्यमाणो मलवद्वाससेच्छन्संभापितुं ब्राह्मणेन संभाष्य
तया संभाषेत । संभाष्य तु ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत । एवं
तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥ १३ ॥

अन्तःशयम् ॥ १४ ॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

अभिनिर्हृतानां तु सीमन्यनध्यायः ॥ १६ ॥

संदर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं याच्छेषु १८ ॥

अपि सत्सु ॥ १९ ॥

संधावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥ २१ ॥

उपव्युपं यावता वा ऋण्यो रोरिणीमिनि शम्याप्रासाद्विजानीया-
देनस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २२ ॥

दहेपररात्रे स्तनयित्नुना ॥ २३ ॥

I 2 9, 7 ग्रामेण वा G U² text.

I 2 9, 14 15 M U joins these two
Sutras

I 2, 9, 16 अभिनिर्हृतानां G¹ G U², text
and Com

I 2 9 21 स्वप्नपर्यान्तं Md, N G U²,
which latter has also विद्युति = the
Com

I 2 23 दहर N U, दध्रे P acc. m,
ददे G¹ pr m

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २४ ॥

गवां चावरोधे ॥ २५ ॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २६ ॥

पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत ॥ २७ ॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २८ ॥ ९ ॥

१. ३, १०.

चातुर्मासीषु च ॥ १ ॥

वैरमणो गुरुष्वष्टात्र्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ २ ॥

तथा संबन्धेषु जातिषु ॥ ३ ॥

मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ४ ॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥

अनुभाविनां च परिधापनम् ॥ ६ ॥

न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारदित्येके ॥ ७ ॥

अथापि ब्राह्मणम् । रिक्तो वा एषोनपिहितो यन्मुण्डस्तस्यैतद-
पिधानं यच्छिष्येति ॥ ८ ॥

सत्रेषु तु वचनाद्वपनं शिष्यायाः ॥ ९ ॥

आचार्ये श्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १० ॥

श्रोत्रियसंस्थायामपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ १२ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेधिजिगांसमानोधीयानो बानुजाप्याधीयीत ॥ १३ ॥

अध्यापयेद्वा ॥ १४ ॥

I 2, 9, 20. पावना वा Md., G U³ text.

I 3, 10, 2 वैरमणे P pr. m., औपाकरण इति
द्वादशाहा G¹, त्रिपहा G U³, see the
Com.

I 3, 10, 6 परिधापनम् G U³, G¹.

L 3, 10, 8. इ वा ए² Md

I 3 10, 9 G, U³, joins Sutras 8 9 but
has also a separate Com on S 9 P.,
P U join S 9 10

I 3, 10, 11, एकाहम् G U³ text,

L 3, 10, 13 N U joins Sutras 13 14
and 15-16

गुरुसंनिधौ चार्धीहि भो इत्युक्त्वार्धीयीत ॥ १५ ॥

अध्यापयेद्वा ॥ १६ ॥

उभयत उपसंग्रहणमधिजिगौसमानस्याधीत्य च ॥ १७ ॥

अर्धीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयीत ॥ १८ ॥

श्वगर्दभनादाः सलावृक्ष्येकसृकोलूकशब्दाः सर्वे वादिलशब्दाः

रोदनगीतिसामशब्दाश्च ॥ १९ ॥

शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥ २० ॥

सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र सँसृज्येरन् ॥ २१ ॥

उर्ध्वयित्वा स्वमान्तम् ॥ २२ ॥

सर्पिर्वा प्राश्य ॥ २३ ॥

पूतीगन्धः ॥ २४ ॥

शुक्तं चात्मसंयुक्तम् ॥ २५ ॥

प्रदोषे च भुक्त्वा ॥ २६ ॥

प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ २७ ॥

प्रेतसंकलप्तं चाग्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८ ॥

आ च विपाकात् ॥ २९ ॥

अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥ ३० ॥ १० ॥

१. ३. ११.

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ १ ॥

काण्डासमापने चापितृकस्य ॥ २ ॥

मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥ ३ ॥

I 3, 10, 19. सालावृक्षे* G¹, but see the Com

I. 3 10, 21 च om. G U ^{1,2},

I 3 10, 24. पूतीगन्ध ॥ Dev Mss (except P sec m) and G U^{1,2}.

I 3, 11, 3 देवानां च Md.

पर्युपितैस्तण्डुलैराममाँसेन न नानध्यायाः ॥ ४ ॥

तथौपधिचनस्पतिमूलफलैः ॥ ५ ॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदहरधी-
यति ॥ ६ ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पाराधणस्य तां विद्याम् ॥ ७ ॥

वायुर्धोपवान्भूमौ वा तृणसंचाहो वर्पति वा यत्र घाराः प्र-
वहेत् ॥ ८ ॥

ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ ॥ ९ ॥

महापथे च ॥ १० ॥

विप्रोप्य च समध्ययनं तदहः ॥ ११ ॥

स्वैरिर्कर्मसु च ॥ १२ ॥

यथा पादप्रक्षालनेत्सावनानुलेपनाणीति ॥ १३ ॥

तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥ १४ ॥

सन्ध्योः ॥ १५ ॥

तथा घृक्षमारुढः ॥ १६ ॥

अप्सु चावगाढः ॥ १७ ॥

नक्तं चापावृते ॥ १८ ॥

दिवा चापिहिते ॥ १९ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमापादवासन्निकयोः ॥ २० ॥

नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ २१ ॥

तस्य विधिः ॥ २२ ॥

1. 3, 11, 12. स्वरु* Mr. U. J, 11.

1. 3, 11, 13 'सादनावलेपनानीति G. U'

*नोत्सर्गानुलेपनानीति G. U', *नोत्स-
रगानुलेपनानीति G. U', अवलेपनानि Md.,

अनुलेपनानि P. etc. m, M. U. N., G'
Mr. U. I, 11.

1 3, 11, 17. वावगाढः Md

अकृतप्रातराश उदवान्तं गत्वा प्रयतः जुनीं देसोर्ध्वीनीं यत्र ध्याप-
मुत्सृजन्वाचा ॥ २३ ॥

मनसा चानध्याये ॥ २४ ॥

विद्युति चाभ्यग्रायाँ स्तनयित्नावप्रायत्ये प्रेताग्ने नीहारे च भानसं
परिचक्षते ॥ २५ ॥

आद्धभोजन एवैके ॥ २६ ॥

विद्युत्स्तनयित्तुर्धृष्टिश्चापनीं यत्र संनिपोतुल्यत्वात् ॥ २७ ॥

यावद्भूमिव्युदधे त्येके ॥ २८ ॥

एकेन द्वाभ्यां वैतंपामाकालम् ॥ २९ ॥

सूर्याचन्द्रमसोग्रहणे भूमिचलेपस्त्रान् उल्कायामग्न्युत्पाते च
सर्वासां विद्यानाँ सार्वकालिकमाकालम् ॥ ३० ॥

अग्नं चापतीं सूर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः प्रतिसूर्यमत्स्यश्च
घाते पूतीगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावन्तं कालम् ॥ ३१ ॥

मुहूर्तं विरते घाते ॥ ३२ ॥

सलाहृक्यामेकस्रु इति स्वप्नपर्यान्तम् ॥ ३३ ॥

नक्तं चारण्येनप्रावहिरण्ये वा ॥ ३४ ॥

अननूक्तं चापतीं छन्दसो नाधीयीत ॥ ३५ ॥

प्रदोषे च ॥ ३६ ॥

1 3, 11, 30 भूमिचले N, P U, N U, M U, Mr U 1 11, 'मिष्काचले P	1 3, 11, 33 साह्यावृ G', G U', ¹ , एक- स्रुकोस्रु इति Md, 'पर्यान्तम् Dr, Ms and Md
1, 3, 11, 31 पूतीगन्धे N, P, P. U, N. U M. U, Mr U 1 11, M U', -च om Md	1 3, 11, 35. नाद्वयम् Md

सार्वकालिकमाज्ञातम् ॥ ३७ ॥

यथोक्तमन्यदनः परिपत्सु ॥ ३८ ॥ ११ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने तृतीयः पटलः समाप्तः ॥

१. ४. १२.

तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते । स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा स्वाध्यायमधीते
तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥.

अथापि वाजसनेयिनाह्मणम् । ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत्स्वाध्याय-

I 3, 11, 37 After this Sutra N U
and Md. add -

यदि सर्वो व्यवेयात् ।

एतद्वै दुग्धोपसः ।

इत्येषा शीघ्रमातीना मृषिकमण्डकमाहोरात्रा
[मार्चहाना Md] वायसरयाहोरात्रः ।

सप्रक्षोपमेव [प्रक्षोपमेव N U] वायसाहोरात्रः ।
वायसाहोरात्रः च पन्नामात् ।

यदि हस्ती सवामः । [हस्तिन सवामः Md]

व्याघ्रस्य तर्धः । [व्याघ्रस्य च Md.]

यथोदाहृते मन्त्राणामेवमसृष्टे कथयामात् ।

N U gives no Com on these Sutras
and the analogy of other passages
makes it extremely probable that
they are interpolations, caused by
the vagueness of Sutra 37. It
must however be mentioned, that
another old Pura Ms. which was
consulted for this passage, exhibits
them likewise. Besides, the last

Sutra is found, with slight varia-
tions, also in the Hir S. the

Commentary of which does,
however, not notice it. Finally
Nandapandita says in his Com-
mentary on Vishnu 39, 22 :- यदि
हस्ती सवामः यदि व्याघ्रस्य तर्धः वेदाप-
स्तम्बः । It would seem, that he
also knew S 6 and 7. For the
difference between the text of
N. U. and his quotation may
be placed to the score of the
habitual inaccuracy of the Hindu
Pandits in quoting Nandapandita
is a modern writer and very
careless, so that it would be unwise
to place these Sutras into our
text on his authority, especially
as the Granth Mss. have no trace of
them. But his testimony, as well as
the other points mentioned, show
that this interpolation is not of
recent date.

L 4, 12, 1. इति हि नः G¹, G U¹.

L 4, 12, 2. दर्शितव्यः P, P. U.

स्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते यदवस्फूर्जति यद्वातो वायति । तस्मात्स्तनयति विद्योतमानेवस्फूर्जति वाते वा वायत्यधीपीतैव वषट्काराणामच्छम्बट्कारायेति ॥ ३ ॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः ॥ ४ ॥

अथ यदि धानो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत वावस्फूर्जेद्वैकां वर्यमेकं वा पञ्जुरेकं वा सामाभिन्व्याहरेद्भुवः सुयः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत् । तेनो हैवास्यैतदहः स्वाध्याय उपातो भवति ॥ ५ ॥

एवं सत्यार्यसमयेनाविप्रतिपिद्धम् ॥ ६ ॥

अध्यायानध्यायं ह्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥

आर्यसमयो ह्यगृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ १० ॥

यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ ११ ॥

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥

अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः ॥ १३ ॥

तेषां महापजा महासत्प्राणीति संस्तुतिः ॥ १४ ॥

अहरहर्भूतबालिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम् ॥ १५ ॥ १२ ॥

1. 4, 12 3 यद्वातो वाति Md, Mr U I	P. U, Mr U I, II, चेत् om N U,
lost ■ U ¹ lost, स्फूर्जति वाते वायति	P U, Mr U I II
P, P U, N U, Mr U I II, स्फूर्जति	I 4 12, 8 अगृह्यमाणं G ¹ , M U., but
वा वाते वा वायति Md, वाजसनेयो G U ¹ ,	see the Com
I 4, 12, 7 'नभ्याये Md, तदुपदेशनमनर्थ	I 4 12, 10 N U, M U Mr U I
	II mak) प्रयोगादनुमीयन्त a separat
	Sutra.

१. ४. १३.

देवेभ्यः स्वाहाकार आ काठात्पितृभ्यः स्वधाकार ओदपात्रा-
त्स्वाध्याय इति ॥ १ ॥

पूजा वर्णज्याय सां काया ॥ २ ॥

घृत्तराणां च ॥ ३ ॥

हृष्टा व्रीहि हृते धर्मा वेत्ता हि धर्मानिक्रमे गच्छन् पुनर्न-

न समावृत्त तनादशा विधयः ॥ १५ ॥

ओंकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यन्नाण एतदादि प्रतिपद्येत् ॥ ६ ॥

विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वाचा व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥

पशेषु चैवशदयः प्रसवाः ॥ ८ ॥

लोके च भूतिर्नृपेनशदीन्येव वाक्कानि स्वयंया पुण्याहं स्वस्त्यु-
द्धिमिति ॥ ९ ॥

नात्मनेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिःश्रवणं त्रिःसहस्रचनमिति परि-
हास्य ॥ १० ॥

अविवेकितता गावद्ब्रह्म निगन्त्यमिति हारीतः ॥ ११ ॥

न वद्विन्दे गविर्विद्यते ॥ १२ ॥

तानदिष्टवज्रापयन्तं यावदृण्यमानुजं हृषीयात् ॥ १३ ॥

निगन्त्यमिति ॥ १४ ॥

न गविर्विद्यते ॥ १५ ॥

1. 4 13, 1 देवस्य—तिष्ठेत् अ G. U¹. I 4, 13 7 N. U P join this Sūtra
with the next, G U¹ joins Sūtras
N, P, P. U, N U, M U, Mr U 1,
H, G U¹ & others into
I 4, 13 10 P U Mr U 1 1', M U
1. 4, 13 1 1' . . . . . Sūtra
after this हृष्टा-व्रीहि, but this is
a corrupt piece of the Com.
- I 4, 13, 15, Md. om. this Sūtra.

वृद्धानां तु ॥ १६ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥

ब्रह्म वर्धन इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥

निवेशो वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्य-
कुले वसेद्भूयः श्रुनमिच्छन्ति नि श्वेतकेतुः ॥ १९ ॥

एनेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुनमकुर्वीति ॥ २० ॥

तच्छास्त्रं विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

निवेशो हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥ १३ ॥

१. ४. १४.

अग्निहोत्रमनिधयः ॥ १ ॥

यद्यान्यदेवंयुक्तम् ॥ २ ॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीन ॥ ३ ॥

न चासिन्दोषं पश्येत् ॥ ४ ॥

यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ५ ॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छ्रुपा ॥ ६ ॥

समावृत्तन सर्वे शूरय उपसंग्राह्याः ॥ ७ ॥

प्रोष्य च समागमे ॥ ८ ॥

भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहणम् ॥ ९ ॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥ १० ॥

ऋत्विक्कृशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिचदेत् ॥ ११ ॥

I. 4. 13, 19 निवेशे हि वृत्ते Md.

I. 4, 13, 20 *महर्षिणे N. P. pr m. P.

U. M. U., Mr. U. Lpr m II, मकु-
मिति Md., *मकुर्वीति Mr. U. L. sec. m,

*महर्षिणे G¹, G U¹, मकुर्वीति G. U¹.

I. 4, 13, 22 नष्टमिच्छन्ति G. U¹.

I. 4, 14, 1 G. U¹ joins Sūtra 1-2

I. 4, 14, 11. अभिवादे N. U.

तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥ १२ ॥
 दशवर्षं पौरसख्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् ।
 त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियः अभिवादनमर्हति ॥ १३ ॥
 ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभिवाद्यम् ॥ १४ ॥
 विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥ १५ ॥
 अन्वारुह्य वाभिवादयीत ॥ १६ ॥
 सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ १७ ॥
 अप्रयतेन नाभिवाद्यम् ॥ १८ ॥
 तथाप्रयताय ॥ १९ ॥
 अप्रयतश्च न प्रत्यभिवादेत् ॥ २० ॥
 पतिवयसः स्त्रियः ॥ २१ ॥
 न सोपानद्वोष्टेन शिरा अवहितपाणिर्वाभिवादयीत ॥ २२ ॥
 सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना ॥ २३ ॥
 मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ २४ ॥
 दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः ।
 पिनापुत्रौ स्म तौ विद्वि तयोस्तु ब्राह्मणः पिना ॥ २५ ॥
 कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ २६ ॥
 अनामयं क्षत्रियम् ॥ २७ ॥

I 4 14 13 Mes 'योभिवादनम्', but the metre requires the reading given above which agrees with the practice observable in the ancient versions where no Sandhi is made at the end of a Pāda.

I 4 14 14 ज्ञायमाने तु M L

I 4 14, 17 तु om. U U²,³

I 4 14 18 G U¹ om this Sūtra अप्रयतो नाभि G¹

I 4 14 19 N U, P, M U G U¹ join Sūtras 19 20; but all Mes of

the Com except M U have before Sūtra 18 उत्तरे द्वे सूत्रे निगदिमिदं and a Com on S 20 G U² jo as S 18 20 and reads तथा प्रयतश्चप्रयताय

L 4 14, 20 अभिवादयत् N U

I 4, 14 22 क्षिरावहित G U¹, M U

I 4 14 23 P U G U¹ join Sūtras 23 24

I 4 14, 25 क्षया Md, P U text s-c. m, P s-c. m N G U¹ pt in

अनष्टं वैश्यम् ॥ २८ ॥

आरोग्यं शूद्रम् ॥ २९ ॥

नासंभाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥ ३० ॥

अरण्ये च स्त्रियम् ॥ ३१ ॥ १४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥

१. ५. १५.

उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोजन
आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् ॥ १ ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

यं वा प्रयत आचामयेत् ॥ ३ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ४ ॥

तथा प्रदरोदके ॥ ५ ॥

तप्ताभिश्चाकारणात् ॥ ६ ॥

रिक्तपाणिर्वियस उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ८ ॥

नम्रो वा ॥ ९ ॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ १० ॥

उत्तीर्य त्वाचामेत् ॥ ११ ॥

नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ॥ १२ ॥

मूढस्वस्तरे चासँस्पृशन्नन्यान्प्रयतान्प्रयतो मन्येत ॥ १३ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निग्वातेषु ॥ १४ ॥

I. 4, 1431 N U, G U², Mr U I, II,
joins this § with the preceding.
1. 5, 15, 3. भाषमयेत् M. U. text, G. U²,

§ U¹ Com, भाषामेद् G¹ G. U¹, 6x1.
I. 5, 15, 14 त्रिण G¹, निग्वातेषु G¹, G. U¹.

प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत् ॥ १५ ॥

शुनोपहतः सचेलोवगाहेन ॥ १६ ॥

प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य
प्रयतो भवति ॥ १७ ॥

अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥ १८ ॥

इषुमात्रादित्येके ॥ १९ ॥

न चैनमुपधमेत् ॥ २० ॥

खट्वायां च नोपदध्यात् ॥ २१ ॥

प्रभूतैवोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयनगं तत्र वासो धाम्ण्यो
ब्राह्मणस्य ॥ २२ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपान्नलेपानुच्छिष्टलेपान्नसञ्चये
लेपास्तान्प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥ २३ ॥ १५ ॥

५.१. १६.

तिष्ठन्नाचामेत्प्रहो वा ॥ १ ॥

आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयङ्गमाभिरद्भिः ॥ २ ॥

लिरोष्ठौ परिमृजेत् ॥ ४ ॥

द्विरित्येके ॥ ४ ॥

सकृदुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

द्विरित्येके ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रिपाण्युपस्पृशे-
धधुपी नासिके ओत्रे च ॥ ७ ॥

I 5, 15, 16. मर्चं N. U

I 5, 15, 18 N. om Sūtras 18 23.

I. 5, 15, 22. धर्मः धर्मः G. U¹.-Com.

text, धर्मयोः धर्मद्वयः ॥ U¹ Com.

I 5, 16, 7. पाण्योर्दो N U; -G. U¹ di.

vides the Sūtras into three.

धर्मः धर्मः G. U¹ Com.; धर्मो G. U¹.

अथाप उपस्पृशेत् ॥ ८ ॥

गोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोपि द्विराचामेद् द्विः परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥
इथाचान्तपर्यन्तायोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् ॥ १० ॥

न इमंश्रुमिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भिर्याविन्न हस्तेनोपस्पृशति
॥ ११ ॥

य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वाचमनं विहितम्
॥ १२ ॥

ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ॥ १३ ॥

स्वमै क्षवथौ शृङ्गाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां
ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं च गत्वामेध्यं चोपस्पृश्या-
प्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥

आर्द्रं वा शकृदोपधीर्भूमिं वा ॥ १५ ॥

हिसार्धेनासिना मांसं छिन्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥

दक्षिरपूपस्य नापच्छिन्द्यात् ॥ १७ ॥

पस्य कुले त्रियेत् न तत्रानिर्वशे भोक्तव्यम् ॥ १८ ॥

तथानुत्थितायां सूतिकायाम् ॥ १९ ॥

अन्नःशवे च ॥ २० ॥

अप्रयतोपहतमक्षमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेन तु शूद्रेणोपहतमभोज्यम् ॥ २२ ॥

यस्मिँश्चास्ते केशः स्यात् ॥ २३ ॥

I 5, 16, 11 G¹ adds द्वित्येके

I 5, 16, 10. शवः* N U, Md., "पर्यन्ता
शवः" G. U¹ pr m

I 5, 16, 11. G U¹,² make यावन्न-सति
& separate Sutra, अन्तरास्ये सद्भिः om
□ U¹, उपस्पृशेत् Md.

I 5, 16, 13. ये भूमौ न तेष्वाचमनं विहितं
भा. धर्मसूत्र ५

ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके Md.

I 5, 16, 14. सिधाणिका* N. U, सिधाणिका
N, P. U, Md, Mr U. I, II, G. U¹,
सिधाणिका G¹, "शुक्लमे G¹, G. U¹.

I 5, 16, 21 अप्रयतोपहतं P., N, N. U.
but the Com. स्पृश.

अन्यद्वामेध्यम् ॥ २४ ॥
 अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २५ ॥
 कीदो वामेध्यसेवी ॥ २६ ॥
 मूपकलाङ्गं वा ॥ २७ ॥
 पदा वोपहतम् ॥ २८ ॥
 सिचा वा ॥ २९ ॥
 शुना वापपात्रेण वा दृष्टम् ॥ ३० ॥
 सिचा वोपहतम् ॥ ३१ ॥
 दास्या वा नक्तमाहितम् ॥ ३२ ॥
 भुञ्जानं वा ॥ ३३ ॥ १६ ॥

१. ५. १७.

यत्र गृह उपस्पृशेत् ॥ १ ॥
 अनर्हद्विर्वा समानपङ्क्तौ ॥ २ ॥
 भुञ्जानेषु वा यत्रानूत्थापोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्रा ॥ ३ ॥
 कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्यात् ॥ ४ ॥
 मनुष्यैरवघातमन्यैर्वामेध्यैः ॥ ५ ॥
 न नावि भुञ्जीत ॥ ६ ॥
 तथा प्रासादे ॥ ७ ॥
 कृतमूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८ ॥

L 5 16, 25 अवस्पृशेत् N, P pr m, P U,
 M U, but the Com स्पृष्टम्

I 5, 16, 26 वामेध्यसेवी-शुना वा, S. 26
 30, om G¹

I 5, 16 25 N U joins this with the
 preceding Sutra.

L 5, 16, 20 स्पृष्ट Md.

I 5 16, 31 अपरिहितश्च add the Dev
 Mss. according to G. U¹, 'the
 word belongs to the Com.

I 5 17, 3 अनुत्थाप G¹, P, P U N U,
 Md, M, U, Mr U 1, 11.

I 5 17, 4 वा om. G U¹,².

I 5, 17, 8 तु om. Md.

अनाप्रीते मृन्मये भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

आप्रीतं चेदभिदग्धे ॥ १० ॥

परिमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ११ ॥

निर्लिखितं दारुमयम् १२ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥

नापणीयमन्नमश्रीयात् ॥ १४ ॥

तथा रसानाममौसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥ १५ ॥

तैलसर्पिपी तूपयोजयेदुदकेवधाय ॥ १६ ॥

कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७ ॥

शुक्तं च ॥ १८ ॥

फाणितपृथुकतण्डुलकरम्भरुजसभक्तुशारुमौसपिष्टक्षीरविकारौष-
धिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥

शुक्तं चापरयोगम् ॥ २० ॥

सर्वं मद्यमयेयम् ॥ २१ ॥

तथैलकं पयः ॥ २२ ॥

उग्दीक्षीरमृगीक्षीरसन्धिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति ॥ २३ ॥

चेनोश्चानिर्दशायाः ॥ २४ ॥

तथा कीलालौपधीनां च ॥ २५ ॥

करञ्जपलण्डुपरारीकाः ॥ २६ ॥

I 5, 17, 10 अप्रिदग्धे N U, अप्रिदग्धे G
U¹, अप्रिदग्धे Md.

I 5 17, 11 ऋद्द G¹, G U¹, G U¹ text,
G U¹ pr m, छोदित Md.

I 5, 17, 15 रसानामाममौस P, N,
नामौस N U, रसानामममौस G U¹,
रसानामममौस G¹

I 5, 17, 18 च om. Md, दूय G U¹, M U.

I 5, 17, 19 करं P U pr m, G¹,
M U text

I 5, 17, 22 दूयक Grantha Ma.

I 5, 17, 25 वनस्पतीनां add P U, N

I 5, 17, 26 कालज N U, कालज G U¹,
पलांडु Dov Ma., पलारीका Md, 26

Com. pr m

यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २७ ॥

क्याकभोज्यामिति हि ब्राह्मणम् ॥ २८ ॥

एकवुरोद्गवयग्रामत्करशरभगवाम् ॥ २९ ॥

धेन्वनदुहोर्भक्ष्यम् ॥ ३० ॥

मेध्यमानदुहमिति वाजसनेयकम् ॥ ३१ ॥

कुक्कुटो विकिराणाम् ॥ ३२ ॥

ह्रवः प्रतुदाम् ॥ ३३ ॥

कव्यादः ३४ ॥

हंसभासचक्रवाकसुपर्णाश्च ॥ ३५ ॥

कुञ्जकाञ्चवार्ध्वाणसलह्मणवर्जम् ॥ ३६ ॥

पञ्चनग्वानां गोधाकच्छपश्वाविच्छत्यकम्बुशशपृतिग्नपवर्जम्

अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानाम् ॥ ३८ ॥

॥ ३७ ॥

सर्पशीर्षीं मृदुरः कन्यादो ये चान्ये विकृता यथा मनुष्य-

शिरसः ॥ ३९ ॥ १७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने पञ्चमः पटलः समाप्तः ॥

L 5, 17, 30 कारणाद्वयम् N U accord-
ing to the Hir Dh. S

I 5, 17, 31 मेध्य माममा' N U, वात्रम
नेदिकम् N U, G U²

L 5, 17, 33 ह्रव Mr U I II

I 5, 17, 34 कव्यादा G¹, G U¹,² Com
G U¹ joins Sutras 34-35

L 5, 17, 35 'मरम' instead of 'माम' N U

I 5, 17, 36 कार्पण्यम् Md, कुट्टव' Md
'मोक्ष' is a vedic nom. dual, not a

plural, as the Com holds

I 5, 17, 37 'वाविच्छत्यक' Mr U L, pr
m Mr U II N, P, M, U mentioned
in the Com. 'विद्वत्' G¹, G U², ap-
proved of in the Com. 'विद्वत्' G
U², पूर्वघण' G¹, G U¹

I 5, 17, 38 G U¹, joins Sutras 38-39

I 5, 17, 39 मरुतीयां N, N U P U,
म U, Mr U I, II, 'वे' G U¹, मृदुर
P U, II U, G U², मृदुर: N U

१. ६. १८.

मध्वामं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्युतिर्निवेशनं युग्य-
घासश्चोग्रतः प्रतिगृह्याणि ॥ १ ॥

एतास्यपि नानन्तेयास्याहृतानीति हारीतः ॥ २ ॥

आमं वा गृहीरन् ॥ ३ ॥

कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा मुञ्जीत ॥ ६ ॥

नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणादभोज्यम् ॥ १० ॥

पञ्चाप्रायश्चित्तं कर्मासेवते प्रायश्चित्तवति ॥ ११ ॥

चरितनिर्वेपस्य भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मं वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥

तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ १४ ॥

सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा मुञ्जीत नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य वि-
रमेत् ॥ १५ ॥

सह्यान्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥

परिकुष्टं च ॥ १७ ॥

I. 6, 18, 1 प्रतिप्रसादि P, "घास" G¹, P. | I 6, 18, 12. "निर्वेपस्य Dev. Mss., except
U, N U, M U, Mr. U 1, II. N, P.

I. 6, 18, 38 N U joins Sūtras 3-4, I. 6, 18, 13. वर्तमानानां च Mid शूद्रवर्जं
divides Sūtra 6 into three and om. (U² text
joins Sūtras 7-8.

I. 6, 18, 11. पशुं वा N. U., G¹. | I. 6, 18, 16. न भोज्य P, U, M, U; G. U,¹
joins Sūtras 16-17.

सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ १९ ॥

ये चाधिम् ॥ २० ॥

भिषक् ॥ २१ ॥

वार्थुषिकः ॥ २२ ॥

दीक्षितोऽनीतराजकः ॥ २३ ॥

अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥

हुतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

ह्ययः ॥ २७ ॥

राजां प्रेषकरः ॥ २८ ॥

अहविर्याजी ॥ २९ ॥

चारी ॥ ३० ॥

अविधिना च प्रव्रजितः ॥ ३१ ॥

यश्चाग्नीनपास्यति ॥ ३२ ॥

यश्च सर्वान्वर्जयते सर्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपतिः
॥ ३३ ॥ १८ ॥

१. ६. १९.

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽग्निकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते तावन्तं
कालम् ॥ १ ॥

I 6, 18, 18 च om. P. U, M U, Mr U
I, II, जीविनाम् the same

I 6, 18, 25, या om. G U² text and Com

I 6, 18, 26 या om N U, हि om. P N
Mr U I, II, P U, N U. G U², 2

I. 6, 18, 28 प्रेषक G¹. G U², 2, M U
Com, प्रेषक P pr m, N, P U
text प्रेषकः M. U. text.

I. 6 18, 30 चारकी G U², G U²

I 6, 18, 31 प्रव्रजितः P U, Mr U I,
प्रव्रजितो Md

I 6, 18 33 वर्णवेद्य Md, G U² divides
the Sutra into two, beginning the
second with सर्वोद्यो

I. 6, 19, 1 बद्धग्निकः, प्रत्युपवेशयति Md.

क अश्यान्नः ॥ २ ॥

य ईप्सेदिति कण्वः ॥ ३ ॥

पुण्य इति कौत्सः ॥ ४ ॥

यः कश्चिदद्यादिति वार्प्यायणिः ॥ ५ ॥

यदि ह रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेचलं दानेन निर्दोषो
भवति ॥ ६ ॥

शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्वकुत्सौ तथा पुष्करसादिः
सर्वतोपेतं वार्प्यायणीयम् ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥

यतः कुतश्चाभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥

नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ १२ ॥

अथ पुराणे श्लोकाबुदाहरन्ति ।

उद्यतामाहुतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।

भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥

न तस्य पितरोश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं बह्व्यमिदं स्नामभ्यधिमन्यत इति ॥ १३ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यकृन्तस्य पाशिनः ।

कुलदायाः पण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् ॥ १४ ॥

L 6, 19, 5 कश्चिदिति G¹ वार्प्या-
यणीयः G U¹.

L 6, 19, 6 यदि हि N, P pr. m, P U.,
N U, Mr U I, II यदि रजं G U¹,
यदि रजं G U²

I 6, 19, 7 काण्वपुष्करसादी G¹.

I 6 19, 8 सर्वतोपेतमिति G U¹

L 6, 19, 9 *नीप्सितो G U^{1, 2, 3}, P. sec
m, but see the com

L 6, 19, 12 नाननुयोगं Md, N U,
नाननुयोगं G¹.

I 6, 19, 13 अम्यवमन्यते Dvyanāgarī
Mas, After this Sutra, N U, P. U,
M U, Mr U I, II, Md. insert an-
other verse —

अदापूत तु [अदापूतस्य Md.] भोजस्य चोर
स्यापि विशेषतः । न त्वेव बहुयागपरप यश्चोप
पनयते बहुमिति ॥

But the Grantha Mas show no
trace of it and the com neither
explains nor refers to it

I 6 19, 14. पण्डकस्य G U^{1, 2, 3}.

अथाप्युदाहरन्ति ।

अन्नादे भृणहा मार्ष्टि अनेना अभिर्शसति ।

स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्नृतसंकर इति ॥ १५ ॥ १९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने षष्ठः पटलः समाप्तः ॥

१. ७. २०.

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्मोश्चरेत् ॥ १ ॥

निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥ २ ॥

तद्यथात्रे फलार्थं निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते ।

एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ ३ ॥

नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥ ४ ॥

अनसूयदुष्पलम्भः स्यात्कुहकशठनास्तिकबालवादेषु ॥ ५ ॥

न धर्माधर्मौ चरत आर्वं स्व इति । न देवगन्धर्वा न पितर
इत्याचक्षतेयं धर्मोऽयमधर्म इति ॥ ६ ॥ ॥

L 6, 19, 15 The text is that of N, G¹, G. U¹ have the same, but 'सगर इति, G. U¹ reads first 'सकर, which was corrected to सगर and then again changed to सगर, regarding the correct reading see the com. - M U has first the Sutra abbreviated in the manner, common in southern Mss., अथाप्युदाहरति अन्नादे भृणहा मार्ष्टि इति ॥ Then follows an interpolation, पर्याः भार्यापचारिणी गुरोः शिष्यश्च याज्य and in the the margin श्रौतस्य स्तेनो राजनि किरियः । अनेनाभिर्शसति स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्नृतसंकर इति । In Mr U I, II, P U, P. Md. the interpolation is mixed up with the text. अन्नादे भृणहा मार्ष्टि पर्याः भार्यापचारिणी गुरोः शिष्यश्च याज्यश्चातिवयः स्तेनो राजनि [राजनिभिः Md.] राजनि किरियधम्

Mr U, Mr U I II] स्तेनः प्रमुक्तो राजनि अनेना अभिर्शसति । याचन्नृतसंकर इति ॥ N² U text has apparently had the same reading which however has been mixed up with the Com. The latter, as given in the Grantha Mss., N U, M U., and Mr U II does not notice the interpolated words and all Mss. of the com. state that स्तेनः प्रमुक्तो राजनि is the third pada ॥

L 7, 20, 1 M U, Ms. U. I, II, jo n Sutras 1-2.

I 7, 20 3 इत्यनूत्पद्येते G U¹, इत्यनूत्पद्येते P G¹, इत्यनूत्पद्यन्ते N U, P. U, चर्यमाणं D. anagari Mss

I 7, 20, 4 G U¹ jo n the Sutra with the preceding नो चेदनूत्पद्यन्ते om Md

I 7, 20, 5 अनुसूयदुष्पलम्भः G¹, G U¹ text, M. U text

१. ७. २०. ७-१६ । ७ २१. १-५.

यत्त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मो यद्वर्हन्ते सोधर्मः ॥ ७ ॥
सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं सम्यग्विनीतानां
वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाग्निभक्तानां वृत्तसादृश्यं भजेत
एवमुभौ लोकावाधि जयति ॥ ९ ॥ ॥ ८ ॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ १० ॥

आपदि व्यवहरेत् पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् ॥ ११ ॥

मनुष्यान् रसान् रागान् गन्धान् च चर्म गवां वशां श्लेष्मोदके तोक्म-

किण्वे पिप्पलिमरीचे धान्यं मांसमायुधं सुकृताशां च ॥ १२ ॥

तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ॥ १३ ॥

अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥ १४ ॥

अग्नेन चाक्षस्य मनुष्याणां च मनुष्यै रसानां च रसैर्गन्धानां च

गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १५ ॥

अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् ॥ १६ ॥ २० ॥

॥ १७, २१.

शुक्लवल्गुजैर्मूलफलैः ॥ १ ॥

तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥ २ ॥

नात्यन्तमन्यवस्पेत् ॥ ३ ॥

धृतिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४ ॥

न पतितैः संप्रवहारो विद्यते ॥ ५ ॥

I. 7, 20. 7, यत्पु. G¹, G. U^{2,3}. P. sec. m., Md, यं N, P. pr m., P. U, N. U., M. U, Mr. U. I, II, यं गृह्यन्ते the same; U² om. the second relative clause.

I. 7, 20, 8, G U² joins Sutras 8-9, N. U. adds स्वधर्मनिरतानां before सम्यग्वि-

I. 7, 20, 12. विप्लवी P. U., N. U., N, M, U., Mr. U. I, II विप्लवी G. U²,

आप. ६.

मरीचि G¹, G U², M. U, मरीच G U¹ sec. m., मरीचे. P. U, Mr. U. I, II, Md, आयुषां Md.

I. 7, 20, 16. G. U², M. U. join this Sutra with I. 7, 21, I.

I. 7, 21, 8, G. U² joins Sutras 2-4, P. U., M. U., Sutras 3-4, अप्यान्त G U² text,

तथापपात्रैः ॥ ६ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ७ ॥

स्तेयमाभिशास्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशाननं मातुः पितुरिति

योनिसंबन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ८ ॥

गुर्वीसखिं गुरुसखिं च गत्वान्याँश्च परतल्पान् ॥ ९ ॥

नागुरुनल्पे पतनीत्येके ॥ १० ॥

अधर्माणां तु सततमाचारः ॥ ११ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ १२ ॥

शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥

प्रतिपिद्धानां मौसभक्षणम् ॥ १४ ॥

शूनो मनुष्यस्य च कुक्कुटसूकराणां ग्राम्याणां कन्यादसाम् ॥ १५ ॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥ १६ ॥

शूद्रोच्छिष्टमपपात्रागमनं चार्याणाम् ॥ १७ ॥

एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८ ॥

अतोन्पानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति ॥ १९ ॥

दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्यानं स्याद्वर्जयेत्त्वेन
धर्मेण ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने सप्तमः पटलः समाप्तः ॥

1. 7, 21, 8. आभिशास्त्यं N., N.U., P; P.
U., M.U.; असंयोगि M. U. text G.U.².

L 7, 21, 9. "मसी both times G¹, Md.
P. U., G. U²; गुर्वीसखी N., but see
the Com; गुरुतल्पान् M. U. text.

.I 7, 21, 18. शूद्रागम G. U² text.

L 7, 21, 14. प्रतिपिद्धानां च Md.

I. 7, 21, 15. च om. Devanāgarī Ms.,
G U² join Sūtras 15-16.

1. 7, 21, 16. मनुष्याणां च Md.

L 7, 21, 18. एतान्येव G. U².

१. ८. २२.

अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहिताननैश्वारिकान् ॥ १ ॥

आत्मलाभाय परं विद्यते ॥ २ ॥

तत्रात्मलाभीयाञ्छोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य ।

अहन्यमानस्य विकल्मपस्य ।

अचलं चलनिकेतं येनुतिष्ठन्ति तेमृताः ॥ ४ ॥

यदिदमिदि हेदि ह लोके विषयमुच्यते ।

विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥

आत्मन्नेवाहमलब्धैतद्धितं सेवस्व नाहितम् ।

अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया ।

महान्तं तेजसस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः ।

अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महान्छुचिः ।

स सर्वं परमा काष्ठा स वैपुवतं स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥

तं योनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राप्य चास्य सदाचरेत् ।

वुर्दर्श निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८ ॥ २२ ॥

1. 8, 22, 1. आप्यात्मिकान्यो* Md., P. see m., but see the Com, अपाप्या* M.U.

text, संहितान् P, U., M.U., Mr. U. I, II.

I. 8, 22 4 L, a, येव G. U¹ text, L c, वाक्चलं चळ* G¹.

I. 8, 22, 5 L, a, यदिदमि* G U¹ text,

दमिति G¹; विषय ड* G. U¹ text, तेवधूय

Md. The proper division of the

words in L a probably is यत् इदम्।

इत्। इह। इत्। इह। छांके। In L b, अवधूय

is probably the original reading, because विधूय is against the metre

and अवधूय is one of the old names for a जीवन्मुक्त,

I 8, 22, 6. L, a, अलब्धैतद् P. U, Mr.

U. I, II, G. U¹, N, G¹, स्वेवस्व G.

U¹, L, b, साधिष्ठान G U¹ text रवाधि-

ष्ठानं G¹, L c, तेजस्काय Dov. Mas. of,

the Com, महान्तं विभुमात्मानं सर्वत्र

U U¹.

I. 8, 22, 7, वैपुवतं P. U, Mr U. I, II,

वै om. the same. Read अपरंम, as the metre requires.

I. 8, 22, 8. P, N.U. add इति at the end

१. ८. २३.

आत्मन्पदयन्सर्वभूतानि न मुह्येचिन्तयन्कविः ।
 आत्मानं चैव सर्वत्र यः पदयेत्स वै ब्रह्मा नाकष्टे विराजति ॥ १ ॥
 निपुणोष्णीयान्विसोर्णाया यः सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
 चर्पीयाँश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ।
 स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः ।
 तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ २ ॥
 दोषाणां तु विनिर्घातो योगमूल इह जीविते ।
 निर्हृत्य भूतदाहीयान्क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ३ ॥
 अथ भूतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ ४ ॥
 क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोऽयमत्याशपरी-
 वादावसूया काममन्यु अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ ५ ॥
 अक्रोधोहर्षोरोषोलोभोमोहोदम्भोद्रोहः सत्यवचनमनत्याशोऽपैशुन-
 मनसूया संविभागस्त्याग आर्जवं मार्दवं शमो दमः । सर्वभूतै-
 रविरोधो योग आर्यमानुशंसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समय-
 पदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति ॥ ६ ॥ २३ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्नेष्टम. पटलः समाप्तः ॥

I 8, 23, 1 The text probably had originally the Vedic neuter plural सर्वभूत which the metre requires. I 8, 23, 2 L. a, विमोर्णायासर्वं G¹, G. U¹, L. c, स om G. U², अन्यो om G. U³, अन्वोऽयस्य N, G¹, G. U³ text, L. d, कादाया. G¹, नित्यः कः Md I 8, 23, 3 निर्घातो all Mss, except G¹. G. U¹, भूतदाहादीन् N, U. text भूतदाहान् P. s. c. m., Md, निहृत्य Gruntha Mss; N. om. भूत पण्डितः The metre requires योगमूले to	be read. I 8, 23, 4 अथ om. N I 8, 23, 5 आनात्म्यं Md., G. U¹ text G. U² text and Com आनात्मिकम्, G¹. I 8, 23, 6 'सोऽपैशुनमन' om G. U¹ text and Com, भावेवम् Dev Mss. of the Com and Md; भावेवमार्दवं G¹, G. U., आनुशस्यं P, Md, G¹, P. U, text, Mr U. 1, 11 text, आनुशस्यम् G. U² text; but s. c. the Com.; विधाना G. U³ text; सर्वगामी G. U³ text, but s. c. the Com

क्षत्रियं हत्वा गवाँ सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ १ ॥

शतं वैश्ये ॥ २ ॥

दश शूद्रे ॥ ३ ॥

ऋषभश्चाग्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥ ४ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५ ॥

पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सबनगतं वाभिशस्तः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥

गर्भं च तस्याविज्ञातम् ॥ ८ ॥

आलेयीं च स्त्रियम् ॥ ९ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ १० ॥

अरण्ये कुटिं कृत्वा चाग्नयतः शवशिरध्वजोर्धशाणपिक्षमधानाभ्यु-
परिजान्वाच्छाद्य ॥ ११ ॥

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ १३ ॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ॥ १४ ॥

कोभिशस्ताय भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् ॥ १५ ॥

सा घृत्तिः ॥ १६ ॥

अलब्धोपवासः ॥ १७ ॥

गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥

1. 9, 24, 4. प्रायश्चित्तार्थम् ^१, N, G. U¹
pr. m., G. U², सर्वत्र तु G¹

1. 9, 24, 8. गर्भं वा विज्ञातं Mr. U. I, II

1. 9, 24, 10. निर्वेषः N. U.

1. 9, 24, 11. कुटिं N. U., G. U², G. U³
doubtful; शवशिरो^० Md.

L-3, 24, 12. पान्यान्तरा G. U¹.

1. 9, 24, 14 लोहितकेन P., सटन P pr.m
corrected to "खण्डेनसेन, शरावेण वा

: Md.; ग्रामे प्रतिष्ठेत् om. G. U² text,

1. 9, 24, 17. अलब्धोपवासः P. M. U., G.

U². The reading of the text stands
for अलब्धे उपवासः with the double

Ṣandhi common in Vedic texts.

तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेर्यः ॥ १९ ॥

द्वादश वर्षाणि चरित्वा सिद्धः सद्भिः संप्रयोगः ॥ २० ॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योपजिगीषमाणो वसेत् त्रिः
प्रतिराद्वोपजित्य वा मुक्तः ॥ २१ ॥

आश्वमेधिकं वावभृथमवेत्य मुच्यते ॥ २२ ॥

घर्मार्थसंनिपातेर्यग्राहिण एतदेव ॥ २३ ॥

गुरूं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासा-
घरेत् ॥ २४ ॥

नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २५ ॥

१. ९. २५.

॥ २४ ॥

गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्रं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणां
दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥ १ ॥

ज्वलितां वा तूर्मिं परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥ २ ॥

सुरापोमिस्पर्शा सुरां पिबेत् ॥ ३ ॥

स्तोनः प्रकीर्णकेशोसे मुसलमावाय राजानं गत्वा कर्माचक्षीत ।
तेनैव हन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४ ॥

अनुशातेनुजातारमेनः ॥ ५ ॥

अग्निं वा प्रविशेत्तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत् ॥ ६ ॥

भक्तापचयेन वात्मानं समाप्नुयात् ॥ ७ ॥

I 9, 24, 21 कुर्ये G, U¹, G, U² Com ,
"गस्युपजि" G U² text.

I 9, 24, 23 धर्मार्थयो G¹

I 9, 24, 25 नास्यान्गस्मिन् Md The
same Ms adds गवो हत्या त्रिषान्द्रायण
घरेद् द्वादश वर्षाणि वसूद्वावा n which
donot belong to Haradatta's text,
as he says in the Com on I 9

26 I regarding the wilful killing
of a cow बुद्धिपूर्व तु गा हत्वा घृत्यवर्द
त्यादि स्मृत्यन्वरोक्त इदम्यम् n G, U²
begins a new Sutra with कल्मष

I 9, 25, 1 परिवास्या Md , आवाय Md.

I 9, 25 2 वा om Md

I 9, 25, n P U & M U begin a
new Sutra with तीक्ष्ण

कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत् ॥ ८ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ९ ॥

स्नेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा
चतुर्थकाला मितभोजनाः स्युरपोभ्यवेयुः सवनातुकल्पम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरप पापं जुन्दते ॥ १० ॥

प्रथमं वर्षं परिहाप्य प्रथमं वर्षं हत्वा संग्रामं गत्वावतिष्ठेत् ।

तत्रैनं हन्युः ॥ ११ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हावयित्वाग्निं प्रविशेत् ॥ १२ ॥

वायसप्रचलाकपर्हिणचक्रवाकहंसभासमण्डूकनकुलडेरिकाश्वहिंसा-
यां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥ २५ ॥

१. ९. २६

धेन्वनडुहोश्वाकारणात् ॥ १ ॥

धुर्यवाहप्रवृत्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥

अनाक्रोश्यमाक्रुश्यान्तं योत्का त्रिरात्रमक्षीराक्षारालवणभोजनं

शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

स्त्रीणां चैवम् ॥ ५ ॥

येष्वाभिशस्त्यं तेषामेकाहं त्रित्वाप्राणद्विसायाम् ॥ ६ ॥

I 9, 25, 8 कृच्छ्र N U, N¹P, M U,
Mr U I II, कृच्छ्रसं G¹, G U¹
om, the text of the Sutra

I 9, 25, 10 'पोभ्यवेयु G U¹ ३, 'पोभ्यवेयु
U¹ text, यवेय P, P U, M U,
Mr U. I

I 9, 25, 13 वायसप्रचलासं M U, P. U
डेरिका¹ Md डेरिका G¹, G U¹ text,
I 9, 26, 2 धुर्यवाह G¹, धुर्यवाहप्रवाह¹
Md, धुर्यवाह M U.

I 9, 26 3 योत्का P U, N U, Mr U. I
I 9, 26, 6. 'प्राणिद्विसायां Md, N., G¹
U¹ ३.

अनार्यवपैशुनप्रतिपिद्वाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्राशने शूद्रायां च
रेतः सिस्त्वायोनौ च दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वानभि-
संधिपूर्वं चाव्लिङ्गाभिरप उपस्पृशेद्धारुणीभिर्वान्यैर्वा पवित्रैर्यथा
कर्माभ्यासः ॥ ७ ॥

गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं पाकयजेन यजेत ॥ ८ ॥

तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ ९ ॥

मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ १० ॥

संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं यच्छेत्स्वाध्याय ग्वोत्सृज-
मानो वाचमाचार्य आचार्यदारे भिक्षाचर्ये च ॥ ११ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषूत्तराणि यानि बक्ष्यामः ॥ १२ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोकार्पीन्मन्युरकार्पीदिति जपेद्वा ॥ १३ ॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य सावित्रीं
प्राणायामशः सहस्रकृत्व आवर्तयेदप्राणायामशो वा ॥ १४ ॥

॥ २६ ॥

१. ९. २७.

श्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूते महानदमुदक-
मुपस्पृश्य सावित्र्या समित्सहस्रमावध्याज्जपेद्वा ॥ १ ॥

I, 9, 26, 7 अनार्यवर्षे Mr U, I, अना-
र्ये M U, G U¹ divides this Sutra
into four, ending with (a) °रुद्धेत्, (b)
मियां, (c) पवित्रे, (d) °भ्यास

I 9, 26, 8 "नावलीनिर्णि" M. U text
and Com

I, 9, 26 11 उपस्पृश्यमाशो Dev Mss,
उत्तमगर्दभानो G¹, आचार्य om G U²
text, आचार्यमाचार्य G U¹ text आ-
चार्यवदाचार्य M d, "दारे वा Dev Mss
भिक्षाचर्ये च N, P, P U

I 9, 26, 12. अपतनीयेषु om Md

I 9, 26, 13 कामोकार्पीन्मन्युरकार्पीदिति be-
longs according to M U and Mr. U
I to the Com, जपेद्वा a separate
Sutra, M. U, Mr U. I, II, P U,
G U²

I 9, 26, 14-सहस्र कृत्व M U, सहस्रकृत्वा
G¹, G U², G U³ makes the last
two words a separate Sutra, महा-
नदमुद N U

19, 27, 1 माहानद G U¹, वा om Md

इष्टियज्ञकतून्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २ ॥

अभोज्यं भुक्त्वा नैष्परीष्यम् ॥ ३ ॥

तत्सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ ४ ॥

हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोः संध्योरुदकमुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत् ॥ ६ ॥

अथहमनक्ताशयदिवाशी ततस्त्यहं अथहमयाचितव्रतस्त्यहं नाश्नाति

किंचनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ७ ॥

एतमेवाभ्यसेत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ८ ॥

अथापरम् । बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्नत्पारायणैः

कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ ९ ॥

अनार्या शयने विभ्रद्ददद् धृष्टिं कपायपः ।

अब्राह्मण इव चन्दित्वा तृणेष्वासीत् पृष्ठतप् ॥ १० ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः ॥

चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥ ११ ॥

॥ २७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने नवमः पटलः समाप्तः ॥

१. १०. २८.

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवतीति कौत्स-
हारीतौ तथा कण्वपुष्करसादी ॥ १ ॥

I. 9, 27, 3 नैष्परीष N. U., N; N. U.
joins Sutras 3-4.

I. 9, 27, 6. कृच्छ्रं वा Md., N.

I. 9, 27, 7. अयाचितं व्रतं Md.

I. 9, 27, 8. एवमेतान्य P. U. text, एवमेव
N. U., एतदेव G¹; अन्यस्येव N., N. U.,
G²; अन्यस्येकृच्छ्रसंवासर स Md.

I. 9, 27, 9. अमध्यरात्रं P. U.; अम्यरात्रं

भाष.

M. U., एतन्मन्यानि G. U².

I. 9, 27, 10 The metre points to the
irregular Sandhi अवाहमेव.

I. 9, 27, 11. अभ्युपायी P. sec. m., N. U.,
Mr. U. I, G. U^{1,2,3}; अय्युपायी N.

I. 10, 28, 1. कदा च Md. U²; कदाच Md.,
N. U., G¹, G. U², om. G. U³ text,

पुष्करसादिः G. U¹.

सन्त्यपवादाः परिग्रहेष्विति चाप्यायणिः ॥ २ ॥

शम्पोषा युग्यधासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३ ॥

अतिव्यपहारो व्यूढो भवति ॥ ४ ॥

सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ५ ॥

न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थं गच्छेत् ॥ ६ ॥

न चास्माद्भोगानुपयुक्तीत ॥ ७ ॥

पहच्छासंनिपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ८ ॥

माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा नित्या
पतितायामपि ॥ ९ ॥

न तु धर्मसंनिपातः स्यात् ॥ १० ॥

अधर्माहृतान्भोगाननुज्ञाय न वयं चाधर्मश्चेत्यभिध्याहृत्याधो-
नाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिपवणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारालवणं
सुज्ञानो द्वादश वर्षाणि नागारं प्रविशेत् ॥ ११ ॥

ततः सिद्धिः ॥ १२ ॥

अथ संप्रयोगः स्यादार्यैः ॥ १३ ॥

एतदेवान्येषामपि पतनीयानाम् ॥ १४ ॥

गुरुतल्पगामी तु सुपिरां सूर्मिं प्रविश्योभयत आदीप्यामिदहे-
दात्मानम् ॥ १५ ॥

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥

यो ह्यात्मानं परं वाभिमन्यतेभिः शस्त एव स भवति ॥ १७ ॥

I. 10, 28, 2. परपरिग्रहेष्विति P. acc. m.,
G. U¹.

I. 10, 28, 3. 'वासय' U¹; 'वासा' G U¹
text

I. 10, 28, 4. अतिव्यपहार Md., N U.
and Grantha Mes.; विरूढो G¹, G.
U¹; व्यूढो G. U¹.

I. 10, 28, 5. अनुमिति P., N.

I. 10, 28, 3. दर्शनार्थं N

I. 10, 28, 4. प्रतिषेधेत् G¹.

I. 10, 28, 10. 'संनिपातः' Md. and
Grantha Mes

I. 10, 28, 11. 'क्षारालवण' Md.; वृद्धोप
सर्जनं G U¹.

I. 10, 28, 15. सूर्मिं वा G¹; दहेत् P. U.

I. 10, 28, 17. भवतीति G¹.

१. १०. २८. १८-२१. १ २९. १-६.

एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् । नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्ति-
र्विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ १८ ॥

दारव्यतिक्रमी खराजिनं बहिलोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे
भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः पण्मासान् ॥ १९ ॥

स्त्रियास्तु भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्तावन्तं कालम्
॥ २० ॥

अथ भ्रूणहा श्वाजिनं खराजिनं वा बहिलोम परिधाय पुरुषशिरः
प्रतीपानार्थमादाय ॥ २१ ॥ २८ ॥

१. १०. २९.

खट्वाङ्गं दण्डार्थं कर्मनामधेयं प्रब्रुवाणश्चैकम्येत को भ्रूणग्रे भिक्षा-
मिति । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वाभ्युपा-
श्रयेन्न हि म आयैः संप्रयोगो विद्यते । एतेनैव विधि-
नोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् । नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते ।

कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ १ ॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्रातः दोषफलम् ॥ २ ॥

सह संकल्पेन भूयः ॥ ३ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ४ ॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ५ ॥

परीक्षार्थोपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत ॥ ६ ॥

I. 10, 28, 19 °व्यतिक्रमणे G¹. G. U¹ text

I 10, 28, 20 भर्तृव्यतिक्रमे P U, text, P., N. U., text, M. U. text, Md, यदेत्येति G¹ G U¹ २, भर्तृव्यति U¹, but see the Com, which proves the correctness of the reading of N

I. 10, 28 21. प्रतिपानार्थम् N., G. U¹, प्रतिपादनार्थम् P. U, M U. joins this

Sutra with the next.

I. 10, 29, 1. चंक्रमेत P. U, P. N, चंक्रमेत M. U.

1. 10, 29 2. प्रमत्त G U¹ text, प्रमत्तो N. U. text, P. pr. m.

I. 10, 29, 5 तथा च U¹.

I. 10, 29, 6. नाददीत P., Md, P. U. pr. m, M. U, Mr U. I.

यो हि सार्धमभिकान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन्दोष
इति पुराणे ॥ ७ ॥

अथाभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धाम्न्यमिति सांशित्येतरैतर-
याजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः ॥ ८ ॥

पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतास्मदेवं ह्यस्मत्स्वार्थाः संप्रत्यपत्स्य-
तेति ॥ ९ ॥

अथापि न सेन्द्रियः पतति ॥ १० ॥

तदेतेन वेदिमध्यम् । अङ्गहीनो हि साङ्गं जनयति ॥ ११ ॥

मिध्यैतदिति हारीतः ॥ १२ ॥

दधिधानीसधर्मा स्त्री भयति ॥ १३ ॥

यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्यति न तेन धर्मकृत्यं
क्रियते । एवमशुचि शुद्धं यन्निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो
विद्यते ॥ १४ ॥

I, 10, 29, 7. इन्ति न तस्मिन्दोष इति पुराणे
[“n M. U.] मन्युरेव मन्यु स्पृशति. M.
U, Mr. U I, II. This transposition
has been caused by Haradatta's ex-
planation. The original position of
the words probably was यो—इन्ति
न—दोषो मन्यु—स्पृशतीति पुराणे ॥

After this Sūtra Md. adds:—
अध्यापनं कुर्वन् आतं यो ह्यवादाततायिनम् ।
न तेन भूगहा स स्थापनमनुषुलं मन्युस्पृशति ।
अग्निदो गददंश्च सध्यापगिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्च पठेत् आततायिनः ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपाहगम् ।
त्रिधासन्त त्रिधासिपाह तेन भूगहा यवेत् ॥
गोमहागानां रवतारिहेतोसाभिधातः नार-
णागतं च ।

स्त्रीणां च केसप्रहणे प्रवृत्ते विप्रेण सध्यापहणं
प्रदास्तम् ॥

The first two lines are a rather
faulty reproduction of Baudhā-
yana 1, 18, 13 and the next four of
Yāsishtā III, 16-17. They have
got into the text from the com-
mentary, in which they are ac-
tually quoted.

I. 10, 29, 8. समवदा चरेदु* G¹, “पुदंम्यं”
G U², सांशित्येतर* N. U, P. pr. m,
Md, G. U²; विवाहमानाः P. U, N. U.,
P., Mr. U. I. II.

I. 10, 29, 9 विप्रव्रजितास्मदे* G¹, विप्र-
जिताः स्मदे* Md, ह्यस्मात्स्वार्थाः P. pr. m,
N, P. U, M U., Mr. U. I. pr. m,
संप्रत्यपत्स्ययेति Dev. Ms. and G.
Md the Com shows संप्रत्यपत्स्ययेति
that Haradatta read संप्रत्यपत्स्ययेति as,
he declares it to be equivalent to
संप्रत्यपत्स्ययेति with an irregular inser-
tion of य

I. 10, 29, 11. आतच्य Md, आतच्य G. U¹;
निरवर्तते N, P. U., N. U.

अभीचारानुव्याहारावशुचिकरावपतनीयौ ॥ १५ ॥

पतनीयाविति हारीतः ॥ १६ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादश मासान्द्वादशार्धमासान्द्वादश
द्वादशाहान्द्वादश सप्ताहान्द्वादश त्र्यहान्द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यह-
मेकाहम् ॥ १७ ॥

इत्यशुचिकरनिर्वेपो यथा कर्माभ्यासः ॥ १८ ॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने दशम पटलः समाप्तः ॥

१. ११. ३०

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

तथा व्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परीमाणेन ॥ २ ॥

विद्याव्रतेन चेत्येके ॥ ३ ॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवृत्तिः ॥ ४ ॥

समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतामि ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामाग्निष्कमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥

संख्योश्च बहिर्ग्रामादासुनं वाग्यतश्च ॥ ८ ॥

विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं यलीयः ॥ ९ ॥

सर्वान्नागान्याससि वर्जयेत् ॥ १० ॥

I 10, 29, 1० अभीचार° Md N, G¹, M
U. text G, U³ text but see the
Com, अनुव्याहाराव° P U, M U,
अनुव्याहाव° M U³

I 10, 29, 17 Md adds द्वादश त्र्यहान्
after सप्ताहान्, the Deranāgarī Ms
(except N) add द्वादश after त्र्यहः G
U³ om द्वादश सप्ताहान् and सप्ताह —

I 10, 29, 18 निर्वेपो P U, इति om Md,
M U, joins Sūtras 17-18.

I 11, 30, 1 विद्या स्वा° M U

I 11, 30, 2 वृत्तना P U.; विद्याना° G U³
text "वर्षे" P sec. m, "परिमाणेन N,
Md, N U text, G, G U¹ text,
but see the com

1 11, 30, 3 विद्यया P sec. m

I 11, 30, 4 स्नातकवृत्ति G U³ text

I 11, 30, 5 पूजायां च Md

I 11, 30, 8 संख्योश्च M. U text and
Com वाग्यतस्य Md, G U³ text

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥ ११ ॥

अनुद्भासि वासो वसीत ॥ १२ ॥

अप्रतिकृष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य ॥ १४ ॥

शिरस्तु प्रावृत्प मूत्रपुरीषे कुर्याद्भूम्यां किञ्चिदन्तर्घाय ॥ १५ ॥

छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ १६ ॥

स्वां तु छायामवमेहेत् ॥ १७ ॥

न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात्कृष्टे पथ्यप्सु च ॥ १८ ॥

तथा द्वेवनमैधुनयोः कर्माप्सु वर्जयेत् ॥ १९ ॥

अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताश्चाभिमुखो मूत्रपुरीषयोः
कर्म वर्जयेत् ॥ २० ॥

अदमानं लोष्टमार्द्रानोपधिवनस्पतीनूर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः
शुन्धने वर्जयेत् ॥ २१ ॥

अग्निमपो ब्राह्मणं गा देवता द्वारं प्रतीवातं च शक्तिविषये नाभि-
प्रसारयति ॥ २२ ॥

अथाप्सुदाहरन्ति ॥ २३ ॥ ॥ ३० ॥

I. 11, 80, 11. कृष्णं वा N. U.

I. 11, 80, 12 अनुद्भासि Md. G¹, but see the Com

I. 11, 30, 13 अप्रतिकृष्टं N. U., P. U. G¹.

I. 11, 30, 17. छायाम् Grantha Mss., but see the Com

I. 11, 30, 19. द्वेवनं Dev. Mss., G U²,³ join Sūtras 18-19, the former adds

यद् स्पष्टानि, the latter चत्वारि स्पष्टानि; G. U² joins Sūtras 18-20 and adds

चत्वारि स्पष्टानि and then the explanation of निद्वेवनम् (read द्वेवनम्)

I. 11, 30, 20. गा Devanagari MSS., except. M. U.

I. 11, 30, 21 शुन्धनं N. U., M. U., Mr. U. I, II, P., N.

I. 11, 30, 22. अग्निमादित्यम् Md, G. U², गा N, P, Md., प्रतिपादे च N. U., Md, G U² प्रतिपादे G U², प्रतिपादे P. U., N, P. I adopt the reading of M. U. and G¹, to which P. U., N, P. also point, because च indicates the co-ordination of the preceding word with अग्निमपो etc. and because अग्निप्रसारयति may be used in the sense of "to stretch (the foot) towards" with the accusative alone.

१. ११. ३१.

प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीत उच्चरेद्दक्षिणामुखः ।

उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥ १ ॥

आराच्चावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥

अस्मिन्ने च यद्दिर्ग्रामारादादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ ३ ॥

देवताभिधानं चाप्रयतः ॥ ४ ॥

परुषं चोभयोर्देवतानां राज्ञश्च ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥ ६ ॥

हस्तेन चाकारणात् ॥ ७ ॥

गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्जयेत् ॥ ८ ॥

स्तृहतीं च गां नाचक्षीत ॥ ९ ॥

सँसृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ १० ॥

नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् । धेनुभवेत्येव ब्रूयात् ॥ ११ ॥

न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् । पुण्यं प्रशास्तमित्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥

यत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ १३ ॥

I 11, 31, 2 आरादाव "Devanagari Mas

I 11, 31, 3 After this Sutra Md.

and N. U add, सिर.परिवेष्टन प्रथमं

निवीतं द्वितीयं दिशावलोकनं तृतीयमन्त

र्धमं चतुर्थं मांस पञ्चमं पुरीषं षष्ठं स्तृहती-

प्रष्टव्यं सप्तममुदकमष्टममेतदृकमिवाचक्षते

[इत्येतदृकमिवा N.U.] Though N.U.

adds स्पर्शार्थं, the passage must be

an interpolation, taken probably

from some commentary None of

the other Mss. shows any trace of it

I 11, 31, 5 पुरुष G U¹ text, पूर्य

□ U² text

I 11, 31, 9. स्तृहतीं G U¹, G¹², स्तृहतीं

P sec m, स्तृहतीं Md, N, N. U,

P U, M, U, Mr U. I, II.

I. 11, 31, 11 धेनुभवेत्येति G. U¹, धेनु-

भवेत्येति G U¹², N. U, P, U Mr.

U, I II have two Sūtras, begin-

ning; the second with धेनुभवेत्येति, G

U¹ joins अनिमित्ते with this

Sutra

I. 11, 31, 12 प्रशास्त्यमि G. U¹, text,

N U G U¹² begin a new Sūtra

with पुण्य

I 11, 31, 13 वत्सतन्ती Md; Md, as well

as N. U, and P. U add यद्युपरि गच्छेद्-

धियमाणो भवति [मधीमाग्भवति P. U.]

श्रेष्ठावन्तरेण च नातीयात् ॥ १४ ॥

नासौ मे सपत्न इति ब्रूयात् । यद्यसौ मे सपत्न इति ब्रूयाद् द्विपत्नं
भ्रातृव्यं जनयेत् ॥ १५ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ १६ ॥

न पततः संचक्षीतः ॥ १७ ॥

उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥ १८ ॥

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्या-
यां निशायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत्प्रायत्यब्राह्मचर्य-
काले चर्या च ॥ १९ ॥

सह ह्येताँ रात्रिँ सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥ २० ॥

न कुसुत्या ग्रामं प्रविशेत् । यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वास्तोष्पतय
इत्येतानृषं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २१ ॥

नाब्राह्मणयोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । यदि प्रयच्छेदन्तान्स्कुप्त्वा तस्मि-
न्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

क्रोधादीर्क्षं भूतदाहीयान्दोयान्वर्जयेत् ॥ २३ ॥ ३१ ॥

१. ११. ३२.

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १ ॥

मिथुनीभूय च न तथा सह सर्वा रात्रिँ शयीत ॥ २ ॥

शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् ॥ ३ ॥

I. 11, 31, 14 श्रेष्ठाव° M. U., N. U., G.
U° Com; श्रेष्ठाव° G. U° text; Md.,
P. U., N. U., M. U. add ययती-
वादनापुष्पो भवति.

I. 11, 31, 16 Md., N. U. add मणि-
धनुरित्येव ब्रूयात्, a piece of the
Com.

I. 11, 31, 17. पतिव्रतः Md.; पततः पततः
P. U.; वस्तं G. U°.

I. 11, 31, 18. परिवर्जयेत् P. U.

I. 11, 31, 19. स्वाधीयः Md., स्वादयि G.

U° text; 'प्रवचनयुक्तो' P. note above
the line.

I. 11, 31, 31. G. U° begins a new
Sūtra with यदि.

I. 11, 31, 22. स्कृष्टा. P. U., P. pr. m,
Mr. U. I Com; कुर्या N. U.

I. 11, 32, 1. वर्षां शरदं N. U.; वर्षां
शरदि, M. U., Mr. U. pr. m, taken
from the Com.

I. 11, 32, 2. सर्वा G. U° text.

- न न तस्याँ शय्यायामध्यापयेद्यस्याँ शयीत ॥ ४ ॥
 अनाविःस्त्रगनुलेपणः स्यात् ॥ ५ ॥
 सदा निशायां दारं प्रत्यलंकुर्वीत ॥ ६ ॥
 सशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥ ७ ॥
 अस्तमिते च स्नानम् ॥ ८ ॥
 पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति च वर्जयेत् ॥ ९ ॥
 स्तुतिं च गुरोः समक्षं यथा सुस्नातमिति ॥ १० ॥
 आ निशाया जागरणम् ॥ ११ ॥
 अनध्यायो निशायामन्यत्र घर्मोपवेशाच्छिष्येभ्यः ॥ १२ ॥
 मनसा वा स्वयम् ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वमर्धरात्रादध्यापनम् ॥ १४ ॥
 नापररात्रमुत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ १५ ॥
 काममपश्यीत ॥ १६ ॥
 मनसा वाधीयीत ॥ १७ ॥
 क्षुद्रान्क्षुद्राचरितौ च देशान्न सेवेत ॥ १८ ॥
 समाः समाजौ च ॥ १९ ॥
 समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ २० ॥
 नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥

I. 11, 32, 5. *अनुलेपनः or *च all Mes except G. U¹, which has *अनुलेपण in the text and Com, see also the note in the Com.

L 11, 32, 7. शरीरावमं G. U¹ text.

I. 11, 32, 10. सुस्नात इति Devanāgarī Mes.; सुस्नातमिति G¹

I. 11, 32, 14 अयपनं P. pr. m. and the Dev. Mes of the Com.

I. 11, 32, 15. सवेदावेत् Md.

I 11, 32, 16 कापमुपशयीत Md, ||, U¹ Mr. U pr. m; अपशयीत N. U, P. sec. m; अपशाययीत N, P pr. m., अपशाययीत M. U., अपशायः शयीत P. U. pr. m, अपशायः शाययीत P. U. sec m; अपशाययीत G¹; but G. U¹ correctly, in accordance with the Com. अपशाययीत, and Mr U. I. sec m. अप शयीत.

I. 11, 32, 21 च om. Md, N. U.

प्रश्नं च न चित्रयात् ॥ २२ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं दिनस्ति ।

धर्मप्रहाद न कुमालनाय रुदन्ह मृत्युर्न्युवाच प्रश्नमिति ॥ २४ ॥

गार्दभं यानमारोहणे विपमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

बाहुभ्यां च नदीतरम् ॥ २६ ॥

नावां च सौशयिकीम् ॥ २७ ॥

तृणच्छेदनलोष्टविमर्दनाष्ठेवनानि चाकारणात् ॥ २८ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २९ ॥ ॥ ३२ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने एकादशः पटलः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमः प्रश्नः समाप्तः ॥

I 11, 32, 24 बृहति G U¹, बृहती U¹, बृहदि G¹, but see the Com., धर्मप्रहादन P U, धर्मप्रहादन all the other Mss., except Md and Mr U 1L, G U¹ Com धर्मप्रहाद, but see the Com.

I 11 32, 25 "वरोहणानिति च P, विपमारोहावरोह" P U, विपमारोहणानि G U¹ text, विपवृद्धमारोह" G. U¹ text, गार्भ G U¹ 2

f 11, 32 26 नदीतरम् P, U, M U, Mr U I, II P, N, G U¹ 2, but see the com

I 11, 32 27 नाम Devanāgarī Mss of the Com. and U¹, P, Md, G¹ Haradatta prefers this reading but नाम is a Vedic and Prākṛt form instead of नौ —

After this Sutra Md inserts अथुद्धार

वस्तैव त्रिमिरुत्पद्यतेधापर वास मुवर्णं च दत्वा पञ्चगव्येन स्नात्वा च पीत्वा च कृच्छ्रेण शुष्यत इति N U मरुद्गारे तु तस्यैव हृमिरप्येत वर वाप मुवर्णं दत्वा कृच्छ्रेण शुष्यत इति and G¹ अरुद्गान्तरे तु तस्यैव हृमिरप्येत तथा वर वास मुवर्णं च दत्वा पञ्चगव्येन स्नात्वा च पीत्वा च कृच्छ्रेण शुष्यतीति

I 11, 32, 28 "दीवनानि Devanāgarī Mss

f 11, 32, 29 After this Sutra G¹ and P give the Pratikas of the Fhandas, beginning with the last and going backwards, as is usual in the Mss. of the Southern schools N gives the Pratikas of the Patalas, beginning with the first and adds पञ्चादश ॥ ११ ॥

२. १. १.

पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्वतम् ॥ १ ॥
 कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥
 अतृप्तिश्चाग्नस्य ॥ ३ ॥
 पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥
 औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥
 तृप्तिश्चाग्नस्य ॥ ६ ॥
 यद्यैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि मुञ्जीयाताम् ॥ ७ ॥
 अधश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥
 मैथुनवर्जनं च ॥ ९ ॥
 श्वोभूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥
 तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥ ११ ॥
 नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥ १२ ॥
 यत्र क्व चाग्निमुपसमाधास्यन्स्यात्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिलस्तिस्त्रो
 लेखा लिप्त्वित्वाद्भिरबोक्ष्याग्निमुपसमिन्ध्यात् ॥ १३ ॥
 उत्तिष्ठ्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वण वान्यदुपदध्यात् ॥ १४ ॥
 नित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्वतम् ॥ १५ ॥
 अहन्यसंवेशनम् ॥ १६ ॥
 ऋतौ च संनिपातो दारेणानुव्रतम् ॥ १७ ॥
 अन्तरालेपि दार एव ॥ १८ ॥
 ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १९ ॥
 स्त्रीवाससैव संनिपातः स्यात् ॥ २० ॥

II 1, 1, 1. गृहमेधिनोर्वत G¹ U¹,¹²
 but see the Com; Md om Sūtras
 1-8 down to याताम्

II. 1, 1, 5. औपवस्तम् G U¹,³, औपवस्तम्
 M. U.

II. 1, 1, 8. दार्याताम् G¹, दार्याताम् G²
 G. U¹, दार्याताम् G U³.

II. 1, 1, 13 ततः प्राचीः Md

II 1, 1, 14 इत्युपेतं G², P U, M

U. om the Com, on this Sutra.

II 1, 1, 17. ऋतौ च संनिपाते चतुर्थीप्रमृत्वा
 षोडशीमुत्तरामुत्तरां पुरमान्वेषीतका-
 न्प्रजानिद्येयसमृत्तगमनमिद्युपदिशन्ति
 दारेणानु व्रतम् Md, mixing Grhya
 Sūtra IX, 1, which is quoted in
 the Com., with the text.

II 1, 1, 18. अन्तराले Grantha Mes.

II 1, 1, 20 सह सन्निपातस्याम् G. U¹,

यावत्संनिपातं चैव सहशय्या ॥ २१ ॥

ततो नाना ॥ २२ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २३ ॥ १ ॥

२. १. २.

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २ ॥

ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिरूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां
द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिप्रद्यते । तच्चक्रवर्तुभयोल्लोकयोः
सुख एव वर्तते ॥ ३ ॥

यधौपधिवनस्पतीनां यजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम्
॥ ४ ॥

एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता ॥ ५ ॥

स्तेनोभिश्चस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिँल्लोके परिमिते
निरये वृत्ते जायते चाण्डालो ब्राह्मणः पातकस्तो राजन्यो
वैणो वैश्यः ॥ ६ ॥

एतेनान्ये दोषफलैः कर्मभिः परिध्वंस्ता दोषफलास्तु योनिषु
जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥

यथा चाण्डालोपस्पर्शने संभाषायां दर्शने च दोषस्तत्र प्राप-
श्चित्तम् ॥ ८ ॥

II 1, 2, 2 *परिमितमुद्धं P, G. U¹²,
परमपरं P U.

II 1, 2, 4 G U³ joins Sūtras 4 5,
*विशेष Md

II 1, 2, 5 एतेनैव, एतत् G¹.

II 1, 2, 6 निरये P, P. U, N U, Mr.
U; निरये M, U, राजन्यो om G²
वैणो om md.

II. 1, 2, 7 अन्यो Md, कर्मपरिध्वंसाः कर्मभिः
G¹, परिध्वंस्तो Md., परिध्वंस्ता P, U.
text G², परिध्वंता G U. ³, परिध्वंता
—वर्ण om N; *चण्डालोपशोनि G¹

II 1, 2, 8 G U³ connects यथा with
the preceding Sūtra, G. U³ omit
it altogether, चाण्डालो G¹, G, U³.

१ १ २. १. १ २ ३ १-१२.

अवगाहनमुपस्पर्शने संभाषायां ब्राह्मणसंभाषा दर्शने
ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ९ ॥ २ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने प्रथमः पटलः समाप्तः ॥

३

२. २. ३.

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेनसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥
भाषां कासं क्षवयुमित्यभिमुखोन्नं वर्जयेत् ॥ २ ॥
केशानङ्गं वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥
आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारः स्युः ॥ ४ ॥
तेषां स एवायमनकल्पः ॥ ५ ॥
अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ६ ॥
उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७ ॥
अपि बाष्पमीप्सेव पर्वसु वा वपेरन् ॥ ८ ॥
परोक्षमङ्गं संस्कृतमग्रावधिधित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवपवित्रमित्या-
चक्षते ॥ ९ ॥
सिद्धेक्षे तिष्ठन्भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥ १० ॥
तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः ॥ ११ ॥
गृहमेधिनोर्यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥ १२ ॥

II 2 3 1 वैश्वदेवाः G¹, G¹ om all
from १५ to शूद्रा Sutra 4
II 2, 3 २ क्षवयुमिं U¹
II 2, 3 6 एवम om P U
II 2, 3 7 वाससां G¹, G U³.
II 2 3 9 संस्कृतमङ्गं Md, संस्कृतम्
om G U³, 'धमसकृ' G³
II 2 3, 10, तिष्ठे तिष्ठन् मृषात् G U³

text Md has lost fol 18, which
contained this and the following
Sutras down to II 2 5 6
II 2 3 11 प्रतिवचन P U, M U,
M U, Mr U II, G U³, but see
the Com.
II, 2, 3, 12 गृहमेधिनो P N, G¹, G³,
N U, U¹¹², but see above
II 1, 1, 1 and II, 1, 1, 14.

तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधःशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवण-
वर्जनं च ॥ १३ ॥

वृत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥

वलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्य न्युष्य
पश्चात्परिपेचनम् ॥ १५ ॥

औपासने पचने वा पङ्क्तिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् ॥ १६ ॥

उभयतः परिपेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥

एवं वलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिपेचनम् ॥ १८ ॥

सति सूपसंसृष्टेन कार्पाः ॥ १९ ॥

अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ २० ॥

उदधानसंनिधौ नवमेन ॥ २१ ॥

मध्येगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ २२ ॥

उत्तरपूर्वदेशेगारस्योत्तरंश्चतुर्भिः ॥ २३ ॥ ३ ॥

२. २. ४.

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १ ॥

देहत्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ २ ॥

उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ३ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥ ४ ॥

दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनार्वाक्याचीनपाणिः कुर्यात् ॥ ५ ॥

रौद्र उत्तरो यथा देवनाभ्यः ॥ ६ ॥

तयोर्नाना परिपेचनं धर्ममेदात् ॥ ७ ॥

IL 2, 4, 2 देहत्यामं G. U¹, देहत्यामं | IL 2, 4, 5, G. U¹ begin a new Sūtra
G¹, G¹, G. U¹, P. U.; M. U., Mr. | with पितृ.—
U. II join Sūtras 1 and 2. | IL 2, 4, 6, रौद्रम् G. U¹; रौद्रमुपासते G¹

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ॥ ८ ॥

य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥ ९ ॥

अग्रं च देयम् ॥ १० ॥

अतिथीनेषाग्रे भोजयेत् ॥ ११ ॥

पालान्धृद्धान् रोगसंघन्धान् स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः ॥ १२ ॥

काले स्वामिनावलार्थिनं न प्रत्याचक्षीयानाम् ॥ १३ ॥

अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागिति ।

एतानि वै सतोगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ १४ ॥

ण्वधृत्तावनन्तलोकौ भवतः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणाया न धीयानायासनमुदकमन्नमिति देयम् । न प्रत्युत्तिष्ठेत्
॥ १६ ॥

अभिधादनायैवोत्तिष्ठेदभिवायश्चेत् ॥ १७ ॥

राजन्यवैश्यौ च ॥ १८ ॥

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुज्यात् । अथास्मै वधात् ॥ १९ ॥

दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः ॥ २० ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २१ ॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ २२ ॥

यत्र भुज्यते तत्समूह्य निर्हृत्यावोरुष्य तं देशममन्त्रेभ्यो लेपान्स-
कृष्याद्भि सँसृज्योत्तरतः शुची देशे रुद्राय निनयेत् । एवं वास्तु
शिवं भवति ॥ २३ ॥

II 2 4 12 रामसब्दान् P P U N U

II 2 4 14 The metre requires the
Vedic neuter plural नृणः

II 2 4 17 एव om M U text, P U

text G U² om the whole first clause

II 1 4 23 देशान्तं N देशान् P, एषा
म N U O U²

२. २. ५. २४-२७ । ५. १-९

ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यते तु ॥ २४ ॥

आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैदये वाध्ययनम् ॥ २५ ॥

अनुगमनं च पश्चात् ॥ २६ ॥

तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवामे गतौ स्यात् ॥ २७ ॥ ४ ॥

२. २. ६.

सर्वविद्यानामप्युपनिषदासुपाकृत्यानध्ययनं तदहः ॥ १ ॥

अधीत्य चाविप्रक्रमणं सद्यः ॥ २ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षार्यो स्वाध्यायमधीत्य कामं गच्छेत् ।

एवमुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥

समापृत्य जेदाचार्योभ्यागच्छेत्तमभिसृज्योभ्यागम्य तस्योपसंगृह्य

न यीमत्समान उदकमुपस्पृशेत्पुरस्कृत्योपस्थाप्य यथोपदेशं

पूजयेत् ॥ ४ ॥

आसने शयने भक्ष्ये भोज्ये वाससि वा संनिहिते निहीनतरवृत्तिः

स्यात् ॥ ५ ॥

तिष्ठन्सद्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचमयेत् ॥ ६ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७ ॥

स्थानासनवद्क्रमणस्मितेऽप्यनुचिकीर्षन् ॥ ८ ॥

संनिहिते मूत्रपुरीषवातकर्मोच्चैर्भाषाद्यासष्टेवनदन्तस्कवन-

निःशृङ्खणक्षेपणतालननिष्ठानीति ॥ ९ ॥

II 2, 5 2 कवि* P. U., N U, Mr
U II. According to Haradatta
the usual reading was अविप्रक्रमणम्
which the Mss. do not give

II 2, 5, 4 पुरस्कृत्योऽ G. U².

II 2, 5, 5 मंत्रं om P U M U,
आपमी G¹

II 2 5, 6 आचमयेत् N, U, Md

II 2, 5, 8 विप्रोष* P, sec. m., N, G U².

II 2, 5, 9 मूत्रपुरीषयो Md., 'दीवन'
Devanāgarī Mss and Md, निमृश्य,
P, P U, M. U, Md. and Grantha
Mss, मुत्रपुरीष U¹, मुविप्रेषण Md,
सृष्टेय P, P, U sec m, G¹, G.
U², but see the Com वादन Md,
N, वादन G U², निष्टानीति G,
U¹, G¹ निष्टानीति G²

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विस्रम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ १० ॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतीक्षातमाचार्यस्य वर्जयेत् ॥ ११ ॥

श्रेयसां च ॥ १२ ॥

सर्वभूतपरीवादाक्रोशांश्च ॥ १३ ॥

विद्यया च विद्यानाम् ॥ १४ ॥

यथा विद्यया न विरोधेत पुनराचार्यमुपेत्य नियमेन साधयेत् ॥ १५ ॥

उपाकरणाद्वोत्सर्जनादध्यापयितुर्नियमः । लोमसंहारणं मांसं
आह्वं मैथुनमिति च वर्जयेत् ॥ १६ ॥

कृत्वे वा जायाम् ॥ १७ ॥

यथागमं शिष्येभ्यो विद्यासंप्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यात् । एवं
वर्तमानः पूर्वापरान्संघन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥ १८ ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वक्किशिशोदरारम्भणाना-
स्त्राद्यान्परिवृत्तानोभृतत्वाय कल्पते ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मक्षेत्रे द्वितीये प्रश्ने द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥

२. ३. ६.

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जातिमाचारं च
पृच्छेत् ॥ १ ॥

II. 2, 5, 11. परिवादा P, N, N. U. M
U., Mr. U., G. U¹⁰ G¹² are
doubtful, P. U., M. M. U. join Sūtras
11-12.

II. 2, 5, 18 परिवादा P, N, N. U., M.
U., Mr. U., G. U¹⁰, G¹.

II. 2, 5, 16. "संहारणं N., M. U., Mr. U.
संहारणं P. U. text and Com, 'वारणं
G. U.¹, text, 'हारणं G. U¹⁰ Com;
'हारिणं G¹.

II. 2, 5, 17. उपेया add The Dev. Mss.

except N., but see S'ranta Sutra
VIII. 4. 6 where the verb is
likewise omitted II is added only
in the first passage, S'r. Bā III.
17, 18.

II. 2, 5, 18 यथागमन Md, एवं युक्तो व*
G. U², एवं वृत्तो व* G. U¹, पूर्वापरान्त*
P. N., N. U.

II. 2, 5, 19. प्राणेन Devanāgarī Mss
except P. soc. m. and N. U;
आवायान्, P. pr. m., Md, P. U.
M. U., Mr. U.

साधुतां चेत्प्रतिजानीतेमिरुपद्रष्टा वायुरुपधोतादित्योनुरूपाता
साधुतां प्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा
शास्तुं प्रतिपद्येत ॥ २ ॥

अग्निरिव ज्वलन्प्रतिधिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥

धर्मेण वेदानामेकैकां शाखामधीत्य ओत्रियो भवति ॥ ४ ॥

स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति धर्मपुरस्कारो नान्यप्रयोजनः
सोतिपिर्भवति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तममिमुखोभ्यागम्य यथावयः समेत्य तस्यासनमाहारयेत् ॥ ७ ॥

शक्तिविषये नापहुषादमासनं भवतीत्येके ॥ ८ ॥

तस्य पादौ प्रक्षालयेत् । शूद्रमिधुनावित्येके ॥ ९ ॥

अन्यतरोभिषेचने स्यात् ॥ १० ॥

तस्योदकमाहारयेन्मृन्मयेनेत्येके ॥ ११ ॥

नोदकमाचारयेदसमावृत्तः ॥ १२ ॥

अभ्ययनसांवृत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥

सान्त्वयित्वा तर्पयेद्भस्मेर्भक्ष्यैरङ्गिरवराधयेति ॥ १४ ॥

आयस्यं दद्यादुपरिशय्यामुपस्तरणशुपधानं सावस्तरणमभ्यञ्जनं
चेति ॥ १५ ॥

II. 3, 6, 2 साधुतां प्रतिजानीते Md, N

U, G U², विद्यम् Md, N U, G

U², विषयम् G²

II. 3, 6, 5 "सपुत्र P U, M U, Mr

U, स्वधर्मे युक्त G²

II. 3, 6, 6 इति धाम्नि G²

II. 3, 6 7 आहरयेत् P pr m. तदग्निं

G U² P U, M. U.

II. 3, 6, 11 आहरयेत् P pr. m., आहरेत्

P U,

II. 3 6, 12 आहरयेत् P pr m, P U,

M U, समावृत्ते N, समावृत्ते N U,

II. 3, 6 12 अस्पृशनासाधितिः N U, G

U², अस्पृशनासाधितिः (वृत्ति ३०८. ३२)

अधिक- Md, अस्पृशनासाधितिः P. ३०८.

m, G² G U²

II. 3 6, 15 उपरिशय्याया Md, उपरि

शय्याया N, अभ्यञ्जने च P

अन्नसंस्कर्तारमाह्वय व्रीहीन्यवान्वा तदर्थोन्निर्वपेत् ॥ १६ ॥

उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतेदं भूयाः इदाः मिति ॥ १७ ॥

भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८ ॥

द्विषन्निषतो वा नात्रमश्रीयादोपेण वा मीमांसमानस्य
मीमांसितस्य वा ॥ १९ ॥

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २० ॥ ६ ॥

२. ३. ७.

स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ १ ॥

योतिधीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स गार्हपत्यो
यस्मिन्पच्यते सोन्याहार्यपचनः ॥ २ ॥

ऊर्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिष्टापूर्तमिति गृहाणामश्नाति यः पूर्वोतिथे-
रश्नाति ॥ ३ ॥

पयउपसेचनमन्नमग्निष्टोमसंमितं सर्पिषोक्थ्यसंमितं मधुनाति-
रात्रसंमितं मांसेन द्वादशाहसंमितमुदकेन प्रजावृद्धिरायुपश्च ॥ ४ ॥

प्रिया अप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति विज्ञायते ॥ ५ ॥

स यत्प्रातर्मध्यंदिने सायमिति ददाति सवनान्येव तानि भवन्ति
॥ ६ ॥

यदनुतिष्ठत्पुदयस्यत्येव तत् ॥ ७ ॥

II 3, 6, 17 अवेक्षते P. U., G U³ 2.

भूया इवामिति Md., G³, U³ 17³
इवामिति G¹

II 3, 6, 19 P U., M U., Mr U
join Sutras 19-20

II 3, 7, 1 कुटुम्बिनो G³, G U³ 2.3 text
and Com.

II 3, 7, 2. कुटुम्बे G¹ G U³ 2 text

and Com., G U³ text

II 3 7, 5. प्रियाप्रियाश्च G¹., U³
प्रियाः प्रि^o G³, प्रिया अभिप्रिया^o P U.,
text and Com., प्रिया अप्रिया^o G U³

11, 3, 7, 7 अनुतिष्ठति P pr m N,
U, M U, this is the reading ex-
plained by Haradatta, but declar-
ed to be the less common one,
अनुतिष्ठति P U

यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥ ८ ॥

यत्सँसाधयति ते विष्णुकमाः ॥ ९ ॥

यदुपायते सोऽवभृथः ॥ १० ॥

इति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमसौ पूजामात्मनः कारयेत्
॥ १२ ॥

आहितार्गिं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्राह्म
कावात्सीरिति । ब्राह्म उदकमिति । ब्राह्म तर्पयँस्त्विति ॥ १३ ॥

पुराग्निहोत्रस्य होमादुपशु जपेत् । ब्राह्म यथा ते मनस्तथा-
स्त्विति । ब्राह्म यथा ते वशस्तथास्त्विति । ब्राह्म यथा ते प्रियं
तथास्त्विति । ब्राह्म यथा ते निकामस्तथास्त्विति ॥ १४ ॥

यस्योदृतेष्वहुतेष्वग्निष्वतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात्
ब्राह्म अतिसृज होष्यामि । इत्यतिसृष्टेन होतव्यम् । अनतिसृष्ट-
श्चेज्जुहुयादोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५ ॥

एकरात्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवँह्योलोकानभिजयति द्वितीययान्त-
रिध्याँस्तृतीयया दिव्याँश्चतुर्थ्या परायतो लोकानपरिमिताभि-
रपरिमितँह्योलोकानभिजयतीति विज्ञायते ॥ १६ ॥

II 3, 7, 8 Thus Haradatta It is possible to read दक्षिणाप्रशंसा But the combination is not good, as a mention of the important *Dakṣiṇa*, not of the less important *Dakṣiṇa prasame*, is to be expected

II, 3, 7, 10 यदुपायं U³ text and Com

II 3, 7, 11 इति मा' all except G¹ G²

II, 3, 7, 13 तर्पयस्त्विति P; तर्पयस्त्विति G U³ text pr m. The reading तर्पयस्त्विति, which is found Ath V. \V, II, 2, the passage referred to by Āpastamba, is no doubt the original and correct one But the corruption is ancient and probably goes back to Āpastamba's time, and the Haranyakeśas have it likewise.

असमुवेतश्चेदतिथिर्बुवाण आगच्छेदासनमुदकमन्नं श्रोत्रियाय
ददामीत्येव दद्यात् । एवमस्य समृद्धं भवति ॥ १७ ॥ ७।

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीय प्रश्ने तृतीयः पटलः समाप्तः ॥

२. ४, ८.

येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्पत्यवरोहेद्वा पुरस्ता-
द्देवभिवादितः ॥ १ ॥

शेषभोज्यतिथीर्ना स्यात् ॥ २ ॥

न रसान्गृहे भुङ्क्षीतानवशेषमतिथिभ्यः ॥ ३ ॥

नात्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥

गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥

आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः ॥ ६ ॥

आचार्यायर्त्विजे श्वशुराय राज इति परिसंयत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो
गौर्मधुपर्कश्च ॥ ७ ॥

वधि मधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंसृष्टम् ॥ ८ ॥

अभाय उदकम् ॥ ९ ॥

पहद्गो वेदः ॥ १० ॥

छन्दः कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शिक्षा छन्दोविचित्रिरिति
॥ ११ ॥

शब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणो समान्नायसमाप्तौ वेदशब्दः । तत्र
संख्या विप्रतिषिद्धा ॥ १२ ॥

II. 3, 7, 17, असमुदित Md; अतिथिर्बुवाण
Md, N U, M U, G¹, G U¹²³

II. 4, 8, ॥ शेषभोज्य P, P. U, Mr U.

II. 4, 8, 11 ज्योतिष P. U, N, शिक्षा

P, P U, M. U, Mr U, but not
the Com.

II 4 8, 12 समाप्तौ G¹, G U¹²³.

अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः ॥ १३ ॥

अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥

॥ ८ ॥

२. ४. ९.

श्वोभूते यथामनसं तर्पयित्वा सँसाधयेत् ॥ १ ॥

यानवन्तमा यानात् ॥ २ ॥

यावद्धानुजानीयादितरः ॥ ३ ॥

अप्रतीभार्यां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४ ॥

सर्वान्वै-वदेये भागिनः कुर्वीता श्वाचाण्डालेभ्यः ॥ ५ ॥

नानर्हद्भ्यो दद्यादित्येके ॥ ६ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ६ ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ ८ ॥

यथाश्रुति विहारे ॥ ९ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विरितः ॥ १० ॥

काममात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दासकर्मकरम् ॥ ११ ॥

तथा चात्मनोनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मस्वसमर्थः स्यात् ॥ १२ ॥

अथान्युदाहरन्ति ।

अष्टौ प्रासा मुनेर्भक्षः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

II 4 9 2 P U om this Sutra and its Com

II 4 9, 4 अप्रतिभार्या N, P U, Mr U, अप्रतिभार्या N U but see the Com. रिपनेन Md

II 4, 9 5 चण्डालेभ्यः N Md, O¹² U¹ Com II U¹ om the text of Sutra 5-6

II 4 9, 7 च वज्रवेद् N U

II 4 9, 10 नित्यमादिष्ट P, P, U, M U, नित्यमादिष्ट N, N U t-xt Mr U

II 4, 9, 11 चोपर P U, P pr m

II 4 9 12 कर्मयु सनये Md, N, G¹ G U¹² t-xt, कर्मसमर्थ U¹ t-xt

II 4 9, 13 मद्या N, P, G¹, G U¹²

आहिताग्निरनङ्गुश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैपाँ सिद्धिरनश्नतामिति ॥ १३ ॥ ९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीय प्रश्ने चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥

२. ५. १०.

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्बुभूर्पार्हतश्च
नियमविशेषः ॥ १ ॥

तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥

इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् । न तदाद्रियेत ॥ ३ ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं
वायाद्यै शिलोञ्छः ॥ ४ ॥

अन्यथापरिगृहीतम् ॥ ५ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाप्य
दण्डपुद्गाधिकानि ॥ ६ ॥

क्षत्रियवद्वैश्यस्य दण्डपुद्गवर्जं कृपिगोरक्ष्यवाणिज्याधिकम् ॥ ७ ॥

नाननूधानमृत्विजं घृणीते न पणमानम् ॥ ८ ॥

अयाज्योनर्षीयानः ॥ ९ ॥

पुद्गै तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम् ॥ १० ॥ .

P. U., M. U, Md, इतिषु गृहस्था-
स्वामितं Md.—After these two
verses, Md, M. U, Mr U, N. U.
add a third, गृहस्थो ब्रह्मचारी वा
योनर्षीसपथरे । प्राणमिहोत्रलोपेनावधीर्णो
भवेत् स. n It follows after the इति
which marks the end of the
quotation, and is not noticed in
the Com.

P. U., G. U¹², but see the Com ;
यज्ञो om. N. U., विवाहो om. P. U.
नियमविशेष N. U.

II. 5, 10, 4. प्रदानं P. U., M. U, शिलोञ्छन-
मन्यथापरिगृहीतम् G. U¹²; शिलोञ्छः
G¹², C. U¹.

II. 5, 10, 7. गोरक्षम् N., Md., G¹².
G. U¹², P. U. text 'but see the
Com

II. 5, 10 1. बुभूया Md., N., P., G.².

न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राद्वलिपराडावृत्तानामार्या वधं परिचक्षते ॥ ११ ॥

शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां शास्ता निर्वेष-
मुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १२ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरत्राजानं गमयेत् ॥ १३ ॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १४ ॥

स ब्राह्मणान्नियुज्यात् ॥ १५ ॥

यलविशेषेण वधदास्यवर्जं निषमैरुपशोपयेत् ॥ १६ ॥ १० ॥

२ ५. ११.

इतरेषां वर्णानामा प्राणयिप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां कर्माणि राजा
दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥

न च संदेहे दण्डं कुर्यात् ॥ २ ॥

सुविचितं विचित्रा दैवप्रश्नेभ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥

एवंवृत्तो राजोमौ लोकावभिजयति ॥ ४ ॥

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥ ५ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ ६ ॥

यानस्य भारामिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वैर्दातव्यः ॥ ७ ॥

वर्णज्यायसां चेतरेर्वर्णैः ॥ ८ ॥

II. 5, 10, 11 न्यस्तायुध. प्रकीर्णकेश
प्राद्वलि: N. U. Mr U. न्यस्तायुध-
प्रकीर्णकेश: G. U¹; न्यस्तायुध प्रकीर्णकेश:
□ U², न्यस्तायुधप्रकीर्णकेश G. U²,
see also the Com

II. 5, 10, 12 निर्वेषं P. pr. m N. P.
U, M. U. Mr. U. शास्त्रैरधिगतानां
□ U¹.

II. 5, 10, 13 अतिप्रवर्तेत् N. U. P. U²

अतिप्रवृत्तेत् G¹, □ U¹, इतिप्रवृत्तेत्
G², G U¹*, began a new Sūtra
with राजानं.

II 5, 10, 14. शास्त्रकुशलं P. U., M U²
पुरोहितं om N. pr. m

II 5, 10, 16. अवशोपयेत् P. U., M. U.
II 5, 11, 3 विचित्रा Md., देवप्र* Grantha
Mas and Md., but see the Com.

II. 5, 11, 7. चतुरस्य G. U¹.

अशिष्टपतितमत्तोन्मत्ताऽनाप्राप्तः स्त्रियनार्थेन सर्वरेव दातव्यः ॥ १० ॥

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ ११ ॥

धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ १२ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याघेयात् ॥ १३ ॥

आधाने हि सती कर्मभिः संयध्यते येषामेतदङ्गम् ॥ १४ ॥

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ १५ ॥

मातुश्च योनिसंयन्धेभ्यः ॥ १६ ॥

ब्राह्मे विवाहे धन्वुशीलधृतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रजासहृत्वकर्मभ्यः

प्रतिपादयेच्छक्तिविपयेणालंकृत्य ॥ १७ ॥

आपे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥ १७ ॥

देवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ १९ ॥

मिथः कामात्सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ २० ॥ ११ ॥

२. ५, १२.

शक्तिविपयेण द्रव्याणि दत्त्वा बहेरन्स आसुरः ॥ १ ॥

II 5, 11, 9 'मत्त' om G. U²

II. 5, 11, 14 सति N, G². P. U., G U¹ but see the Com., संपद्यत एषां G U².

II. 5, 11, 17. धन्वुशीललक्षणमंपन्नप्रजा-
रोग्याणि G. U², प्रजा सहृत्वं P. U., M.
U. Mr. U. This reading is explain-
ed by Haradatta as the better one
but in the Com, on the Gṛhya
Sutra he prefers that given in
the text, शक्तिविपये हेङ्गा Md.

आप. १०

II 5, 11, 19 Md inserts after this
Sūtra सह धर्मं चरत इति प्राजापत्ये,
taken from Āśvalayana Gṛhya
Sutra 1. 9 1. which is quoted in
the Com on Sūtra II, 5, 12, 2.

II. 5, 11, 20, संवर्तेति P. U text,
Md., G U², संवर्तेते G. U¹, संवर्तेयते
G. U² text, see the Com

II, 5, 12, 1. शक्तिविपये P. U., Md.,
G², G. U².

दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन्त राक्षसः ॥ २ ॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ ३ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥

पाणिसमृद्धं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥ ५ ॥

अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोश्च ॥ ७ ॥

अनुज्ञाप्य वातिक्रामेत् ॥ ८ ॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारयीत् ॥ ९ ॥

नामाग्नीनां च संनिवापं वर्जयेत् ॥ १० ॥

प्रतिमुग्धमग्निमाहियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणीकुर्यात्

पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ १२ ॥

॥ ११ ॥

स्वपन्नमिनिवृत्तो नाश्वान्वाग्यतो रात्रिमासीत् । श्वोभूत उदक-

मुपस्पृश्य वाधं विसृजेत् ॥ १३ ॥

स्वपन्नमुदितो नाश्वान्वाग्यतो हस्तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

आ तमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥

स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ १६ ॥

II 5 12 2 Md G¹ insert after this Sutra सुप्तानां प्रसक्तानां वा वहेरन्तं पेशाच्च । which words have been likewise taken from Āśvalāyana and are quoted in the Com.

II 5 12 4 युक्ता प्रजा भवति P U, G¹. After this Sutra Md, G¹, G¹ Mr U, and N U insert नाम्येन हात्प होमे तु तस्य संबन्धः [होमेन तु म¹ N U] अनुदाहिता तु वा कन्या संवनं युज्यते सा वषट्ठी । यान्यपूर्वमुदाहृत [पूर्वोदाहृत G¹] मा पुनश्च ॥ These Sutas are not noticed in the Com and without doubt interpolation.

II 5, 12, 6, नातिक्रमेत् P, P U, M U, G¹

II 5, 12, 7 N U joins Sutras 7-8, M U om Sutra 7, G U¹ om the Com. on Sutras 7-9

II 5, 12, 8 वातिक्रमेत् P, P U G¹ वातिक्रमेत् G¹, M, U

II 5, 12, 9 धारयेत् M U

II 5 12, 10 सतिपात G¹,

II 5 12, 13 अग्निनिमुक्तो P pr m, N, pr m, U, अग्निनिमुक्तो P U, text, N U, M U, G U¹, अग्नि निमुक्तो G U¹, P U

अर्यं वा सिपाधयिषन् ॥ १७ ॥

नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ १८ ॥

दोषफलसंशये न तत्कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

एवमध्यायानध्याये ॥ २० ॥

न संशये प्रत्यक्षवद् भूयात् ॥ २१ ॥

अभिनिष्ठुक्ताभ्युदितकुनस्विद्यावदाग्रदिधिपुदिधिपूपतिपर्याहित-
परीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिविदिदानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचि-
करनिर्वेदो गरीयान्गरीयान् ॥ २२ ॥

तच्च लिङ्गं अरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ २३ ॥ १२ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने पञ्चमः पटलः समाप्तः ॥

२. ६. १३.

सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यधर्तुं गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिः
संयन्धः ॥ १ ॥

दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोः २ ॥

पूर्ववत्पामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥

तत्रापि दोषयान्पुत्र एव ॥ ४ ॥

उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

II 5, 12, 17. सिपाधयिषन् Grantha
Mas and Md, सिपाधयिष P acc
m, सिपाधयिषन् N, सिपाधयिष Dev
Mas of Com and P pr m

II 5, 12, 18 वाप्यस्मिन् N, P, Md
P U, N, U

II 5, 12, III अभिनिष्ठुक्ता N, U, P
U, M, U, 'मुक्ता G U', 'मुक्ता G U',
कुनस्वी P, N, Md, G¹, N U
G U¹, इयावद् Md, G¹ P & c
m N U, अग्रदिधिपु P U, N U, I

दिधिपु om G U¹, पदाध्याप्यदिधि
परिपट्टरीष्ट P, U, M U, Mr U
निर्वेदो P, U, N U M U Mr U
compares Āp S'r Su IV, 12 11'
II 5, 12 22 एके om Md, G U¹ has
a lacuna, extending from the
latter portion of the Com on
Sutra 22 to the first half of the
Com on II 6 12, III The piece
has, however, been, inserted after
II 6 12, 7.

अथाप्युदाहरन्ति ।

इदानीमेवाहं जनक स्त्रीणामीर्ष्यामि नो पुरा ।

यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ॥

रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।

तस्माद्धार्या रक्षन्ति विभ्यन्तः पररेतसः ॥

अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेणे परयीजानि वाप्सुः ।

जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये मोघं येत्ता कुरुते तन्तुमेत-
मिति ॥ ६ ॥

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥

तदन्वीक्ष्य प्रयुज्जानः सीदत्यवरः ॥ ९ ॥

दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते ॥ १० ॥

विवाहे बुद्धितृप्ते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद् बुद्धितृप्तेधि-
रर्थं दातुं देयं तन्मिथुया कुर्यादिति । तस्यां क्रयशब्दः संस्तुति-
नात्रम् । धर्माद्वि संबन्धः ॥ ११ ॥

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

II 6 13, G (a) जनक Dev Me^s
(except N) and Md so also Hara
datta who misunderstood the
reading of the Grantha Me^s which
may stand for जनक or जनक The
correct explanation is given by
Govindasāmin on Bandh Dh S⁷
II 8 34 -एव is probably an in-
terpolation made before Āpa-
tam's times s = Bandh loc, cit
(/) यदा om P U text तु पुत्रं P,
पुत्रं पुत्रं G¹, (c) पुत्रं जनयति P pr
m, Md, P U M U यमस्य मा^s
P U (i) भार्या शिरयन्ति P U, text
भार्या सरसनि N U scc m, (c)

रक्षयत P U text रक्षय G U¹, (i)
मोघं ते वेत्ता P, U text वेत्ता P pr
m, M U text यदा G U² pr m,
II 6, 13 8 दृश्यते P U, M U
II 6 12 11 अनुवीक्ष्य Md.
II 6, 13, 11 अतिरथ N U text, P
scc m, Md, G¹, अतिरथत्वं G U²
रथयत P, U text रथ यत Md U
P pr m, धर्मार्थमवश्यं P, P U
text, M U text, Mr U text
according to the Hir, Dh Su G U¹
begins an w Su'ra with तन्मिथुय^s
■ U² has only a portion of the
text and of the Com.
II 6, 13, 12 ज्येष्ठं हि M

२. ६, १४.

जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समं कृविमुन्मत्तं पतितं च परिहार्यं
॥ १ ॥

पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ २ ॥

तदभाव आचार्य आचार्याभावेन्नेवासी हत्वा तदर्थं धर्मकृत्येषु
वैपयोजयेत् ॥ ३ ॥

दुहिता वा ॥ ४ ॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ५ ॥

ज्येष्ठो दायाद इत्येके ॥ ५ ॥

देशविशेषे सुवर्ण कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥ ७ ॥

रथः पितुः परीमाण्डं च गृहे ॥ ८ ॥

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥

तच्छस्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ १० ॥

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥ ११ ॥

अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्नित्येकवच्छ्रूयते ॥ १२ ॥

अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा तस्मादजायः-
पशूनां सह चरन्तीति तस्मात्स्नातकस्य मुखं रेभायतीव
तस्माद् यस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ १३ ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भगिनः ॥ १४ ॥

II 6, 14 1 उन्मत्तं च पतितं च G U²,
च om, P U, M U, पतितं om N U

II 6 13 ॥ चोपयोजयत् P U, M U text

II 6, 4 ॥ हरेत् Devanagari M-s
in G²

II 6 14 6 दायं P, P U, M U

II 6 4 ॥ परिमाण्ड Devanagari M-s

and G² U² U² doubtful

II 6, 14 10 तच्छस्त्रं प्रः G²

II 6, 14, 12 अथापि om G² अथपि
नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो G¹, तथापि
G U²

II 6 14, 13 तथापि G² सह यजति
G U², रेभायतीव M L, N, G², G U¹

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीत ॥१५॥

जायापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६ ॥

पाणिग्रहणाद्वि सदत्वं कर्मसु ॥ १७ ॥

तथा पुण्यफलेषु ॥ १८ ॥

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १९ ॥

न हि भर्तुर्विप्रयत्नं नैमित्तिके दाने न्येयमुपदिशन्ति ॥ २० ॥१४॥

२, ६, १५.

प्नेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ १ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्च सप्तमात्पुरुषाद्यावता वा संबन्धो

ज्ञायते तेषां प्रत्येकदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहाप्यापरिसंबत्सरान्

मातापितरावेव तेषु ॥ २ ॥

हर्तारश्च ॥ ४ ॥

भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनम् ॥ ५ ॥

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ॥ ६ ॥

केशान्प्रकीर्णं पाँत्नोप्येकवाससो दक्षिणामुखाः सकृदुपमज्ज्योत्-

तीयोपविशन्ति ॥ ७ ॥

एवं त्रिः ॥ ८ ॥

II 6, 14, 15 द्रव्याणि om P. U. P. II 6 15, 2. विज्ञायते Md, N. U.
sec. III byjms new Sūtras with यावता ।

II 6, 14, 16 N U joins Sūtras 16-17

II 6, 14 15 Th. Devanāgarī Mss of the com join Sūtras 18-19, पुण्याद्विषाम् N U II 6 15, 4 अपरंश्च II U; P. U. joins Sūtras 3-4

II 6, 14 20 विद्या नैमित्तिके Devanāgarī Mss use it P sec m according to the Hir Dh Sū. विद्या न्येय P U नैमित्तिके दाने M1 न्येय मित्यु' N U II 6, 15 5 भार्यायाः P, O U², G U² Com

II 6 15 7 2 U joins 7-9, O U¹ Sūtras 7-9; तेषु पाद्यु' G. U²; उचीरं om. P U text.

तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्यप्रतीक्षा ग्राममेव यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति
॥ ९ ॥

इतरेषु चैतदेवैक उपविशन्ति ॥ १० ॥

शुचिन्मन्त्रयतः सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ११ ॥

वेशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतृन इति दानानि प्रति-
पादयति ॥ १२ ॥

यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ १३ ॥

न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १४ ॥

तथावरान्नसंसृष्टस्य च ॥ १५ ॥

अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापोष्य तस्मिन्नुदुयात्तद्धुत-
महुतं चाग्नौ भवति ॥ १६ ॥

II 6, 15 9 After इतिष्य Md inserts the following Śloka विवाहे चैव निर्वृत्तं चतुर्थेनहनि रात्रिषु । सज्योद्वेष्टश्च मन्त्रैरहियमांसप्रयै सह ॥ एकाव सहते मर्तुं विण्ढे गोत्रे च सूतके । तस्मादुदक विण्ढे च भर्तुर्गोत्रेण दीयतामिति ॥

II 6, 15 10 वैषमेक G U³ - After this Sutra M U Mr U P U and N U, insert the following Sutra ब्राह्मणश्चा ['अ M U 'जाअ N U] एतस्मिन्काष्ठेमास्या केदाश्मधूमि वापयन्ति [वा वपन्ति M U] सप्तः वृत्ता न वापयेरन् [वा वपेरन् M U] । न विहारिण इत्येके अनशनाध्ययनाद्य शयना इक्षोपस्पर्शान्याकाटमनूषानेषु सह उग्रह पग्रह द्वादशाह वा गुरुपनशानवजं सर्वसत् मातरि पितृपौत्रार्थ इत्येके ॥ P pr m has the first three Sūtras on which the Devnāgarī Mss of the Ujvalā give a commentary, which is however, Mahadeva's on the Hir Dh Su. N U says at the end of the passage अथन्या नृति । The Hiranyakeśi Sūtra has the same words but it gives in

stead of ब्राह्मणश्च the word ब्राह्मणाम् which stands after एव at the end of the passage and b belongs to our Sūtra 11. The Grantha Mss Md. and N show no trace of the interpolation which is due to a corrector of the Devanagari Mss with the help of Mss. of the Hiranyakeśi sūtra.

II 6 15 12 शयनतश्च Md प्रतिगृहीतुः Devanāgarī M³ which however cannot be relied on, as they are copies of Grantha Mss and as Haradatta is silent regarding the form.

II 6 15 13 यत्प्राग्ने N U P U, P pr m, M U Mr U, P P U lay out the Com and join Sūtras 13 14 यदा दीयते P U

II 6 15 14 M³ join Sūtras 14 15

II 6 15 15 नयापर च P U N U.

II 6 15 16 अहविष्य om. Md G³ अ U, P U begin a new Sūtra with तदुत्तम्

न स्त्री जुहुयात् ॥ १७ ॥

नानुपेतः ॥ १७ ॥

आत्रप्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥ १९ ॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ २० ॥

याचना या दिशो न प्रजानीयुः ॥ २१ ॥

ओपनयनदित्यपरम् ॥ २२ ॥

अत्र ह्यधिकारः आस्त्रैर्भवति ॥ २३ ॥

सा निष्ठा ॥ २४ ॥

स्मृतिश्च ॥ २५ ॥ १७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने षष्ठः पटलः समाप्तः ॥

२. ७. १६

सह देवमनुष्या अस्मिंल्लोके पुरा बभूवुः । अथ देवाः कर्मभिर्दिवं
जग्मुर्हीयन्त मनुष्याः । तेषां ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह
देवैर्ब्रह्मणा चासुप्तिंल्लोके भवन्ति । अथ तन्मनुः श्राद्धशब्दं
कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

प्रजानिःश्रेयसा च ॥ २ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहनीयार्थं ॥ ३ ॥

मासि मासि कार्यम् ॥ ४ ॥

II ७ 15, 21 जानीयु M U Mr U.
P U

II 1, 15 22 ओपनयनादि° P U, G¹²

II 7, 10 2 प्रजानिश्रेयसाय च P M U.
G U¹ Haradatta prefers and
explains this as having प्रजानिश्रेयसाय
P U Mr U om the Sutra The
reading given above exhibits
the old Vedic instrumental of an
action in the instrumental case.

II 7 16, 4 मासि मासि श्राद्धम् G U¹
श्राद्ध कार्यम् U U¹, M U do not

before this Sutra's मासि श्राद्धम् पर
पञ्चयोत्तमेहनि । कर्मयमित्येव ।
अकर्म्ये प्रत्यवायध्वजत् । नित्यमुत्तमेहनि
अमावास्याया स्पष्टमाहायस्तय ॥ मासि
मासि कार्यम् ॥ and then follows the
Com on the latter words P, U,
Mr U have the same words down
to अमावास्याया having however
उत्तमे for उत्तमे and they omit the
real Sutra The interpretation
has been taken from the Hir
Dh Su and Mahādvāsa Com
thereon.

अपरपक्षस्यापराहः श्रेयान् ॥ ५ ॥

नथापरपक्षस्य जवन्यान्यहानि ॥ ६ ॥

सर्वंप्वेवापरपक्षस्याहस्तु क्रियमाणे पितृन्प्रीणाति ।

कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलाविशेषः ॥ ७ ॥

प्रथमेहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ८ ॥

द्वितीयेस्तेनाः ॥ ९ ॥

तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः ॥ १० ॥

चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ॥ ११ ॥

पञ्चमे पुमांसः । वदपत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥ १२ ॥

षष्ठेध्वशीलक्षणीलश्च ॥ १३ ॥

सप्तमे कर्पे राद्विः ॥ १४ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १५ ॥

नवमे एकवुराः ॥ १६ ॥

दशमे व्यवहारे राद्विः ॥ १७ ॥

एकादशे कृष्णायरां त्रपुसीसम् ॥ १८ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १९ ॥

त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यः । युवमारिणस्तु

भवन्ति ॥ २० ॥

चतुर्दश आयुधे राद्विः ॥ २१ ॥

II. 7, 16, 5 N. U. joins अपरपक्षस्य with the preceding Sūtra

II. 6, 17, 6 अपर om M. U., P. U., P. pr. m

II. 6, 17, 8 अपत्य P, N. U. text, अपत्य M. U. text.

II. 6, 17, 12 वदपत्यो मय्यापत्यो न P. pr. m, M. U., Mr. U., P. U., N; though the second word is explained in several Devanāgarī copies of the

Com., it is an interpolation taken from the Hiraṇyakeśi Sūtra.

II. 6, 17, 14 कर्पेराद्विः P., M. U., Mr. U., P. U.

II. 6, 17, 17. व्यवहाराद्विः Mr. U., M. U.

II. 6, 17, 18 *सीसे या P. U.

II. 6, 17, 19 द्वादशो Mr. U. Similarly in Sūtras 20-22 त्रयोदशो । चतुर्दशो । पञ्चदशो ॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २२ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमापा व्रीहियवा आपो मूलफलानि ॥ २३ ॥

स्नेहयति त्वेवात्रे तीवतरा पितृणां प्रीतिर्द्राघीयाँसं च कालम्
तथा धर्माहतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन ॥ २५ ॥ ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन प्रीतिः ॥ २६ ॥

भूयाँसमतो माहिषेण ॥ २७ ॥

एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां माँसं मेथ्यं व्याग्यातम् ॥ २८ ॥
॥ १६ ॥

२. ७. १७.

ग्वहोपस्तरणे ग्वह्ममाँसेनानन्त्यं कालम् ॥ १ ॥

तथा शतवलेर्मत्स्यस्य माँसेन ॥ २ ॥

वाध्रणिस्तस्य च ॥ ३ ॥

प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टौ भोजयेद् ब्राह्मणान् ब्रह्मविदो योनिगोत्र-
मन्त्रान्नेवास्यसंयन्धान् ॥ ४ ॥

गुणहान्यां तु परेषाँ समुदेतः सोदयाँपि भोजयितव्यः ॥ ५ ॥

एतेनान्नेवासिनो व्याग्याताः ॥ ६ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥

IL 7, 16, 23 व्रीहियवा om P. U.

II 7, 16, 24 च om N, Md, P. U.
घेहसपेय-पितृणां प्रीतिरिति G. U¹, पितृन्
प्रीतिरिति G. U².

II 7, 16, 27. भूयाँसं च काहमत N

II 7, 17, 1. भान्न्यवाल N, Mr U.;
अपन्ने N. U, M. U. and Harada
its according to Mr U, P. U., G. U².
but his reading is अनन्त ac

according to the Com. in G. U¹
G. U¹ has both times अनन्त्य in
the Com

II 7, 17, 2 च भान्न्यस्य Md

II 7, 17, 3 वाध्रणिस्तस्य P, 1st in N

II 7, 17, 4 सृष्टौ P, P. U., G², but
see the Com.; सृष्ट्यान् P

II 7, 17, 5 समुदेतः P. U., समुदितः
N. U., N

संभोजनी नाम पिशाचभिक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।
 इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गीरिव नष्टघत्सा ॥ ८ ॥
 इहैव संभुज्जती दक्षिणा कुलात् कुलं विनश्यतीति ॥ ९ ॥
 तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान् द्रव्यकृशश्चेप्सन् ॥ १० ॥
 पूर्वद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥
 अपरेद्युर्द्वितीयम् ॥ १५ ॥
 तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥
 त्रिःप्रायमेके आद्वसुपदिशन्ति ॥ १४ ॥
 यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥
 सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतः समवदाय शेषस्य आसावराच्यं प्राक्षीयाद्
 यथोक्तम् ॥ १६ ॥
 उदोच्यधृत्तिस्त्वासनगतानो हस्तेष्वपात्रानयनम् ॥ १७ ॥
 उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥
 काममुद्ध्रियतां काममग्नौ क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च
 श्वभिरपपात्रैश्च आद्वस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥ ॥ १९ ॥
 त्रिजः शिपिविष्टः परतल्पगाम्पायुधीयपुत्रः जड्रोत्पन्नो ब्राह्मण्या-
 मिल्येते आद्वे भुज्जानाः पदस्तिदपणा भवन्ति ॥ २१ ॥

II 7, 17, 8 संभोजनी P U, नाथ G U¹,
 नो च Ml, नावि M U, Mr U
 II 7, 17, 9 संभुज्जती P a c m, G U¹
 G¹, the quantity of the last
 vowel is uncertain in G U¹,
 संभुज्जती P U Com Mr U, M U,
 G, सभाजिनी P U भिक्षा P U
 text

II 7, 17, 11 निमन्त्रण Ml P'U and
 M U, join Sūtras II-13

II 7, 17, 13 आसविष्ट G U¹

II 7, 17, 16 आसावराच्यं G¹, Ml, N

P U G U Com M U¹

II 7 17 17 N U adds द्विष्टप्रकरण च
 according to the Hiraṇyake :
 Sūtra

II 7, 17, 21 त्रिजः N, P U Com
 G U¹ Com, त्रिजःशिवि G U¹ text
 M U Mr U add after the first
 word वृष्टी सर्वविक्रयो वृष्टीपत्नी राजभूत
 N U adds after आयुधीयपुत्र । वृष्टी
 वृष्टीरति सर्वविक्रयो राजभूत
 The collations have been taken
 from the Hiraṇyake : Sūtra.

त्रिमधुस्त्रिसुपर्णास्त्रिणाचिकेनश्रुतुर्मेघः पञ्चाश्रिज्यैष्टसानगो वेदा-
ध्याव्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येने आद्रे मुञ्जानाः पदन्तिपावना
भवन्ति ॥ २२ ॥

न च नक्तं आद्रे कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

आरब्धे चानौजनना समापनात् ॥ २४ ॥

अन्यत्र राहृदर्शनात् ॥ २५ ॥ १७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने नक्षत्रः पटलः समाप्तः ॥

२. ८. १८

विलयनं मथितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ १ ॥

कृष्णधान्यं शूद्राङ्गं ये चान्येनाद्यसंज्ञिताः ॥ २ ॥

अहविष्यमनृतं शोधं येन च शोधयेत् । नृतिनिच्छन् यशो मेघो
स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥ ३ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाय त्रिषवणमुदकमुपनृशन्नान्निषकवृत्ति-
रच्छायोपगः स्थानासनिकः संवत्सरन्नेद् व्रतं चरेत् । एतदष्टा-
चत्वारिंशत्संमितमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

नित्यश्राद्धम् ॥ ५ ॥

IL 7, 17, 22 (त्रिकर्षकेन: all M-s ex-
cept Md, N, U, P, U, वज्रं G¹,
M, U; वेदसाधिका G, G U¹,
साधिका G¹, G, U¹ Com.; वेदाध्याय
N., P. pr. m. The reading- वेद
साधिका । वेदाध्याय and वेदाध्याय
argument oned by Haradatta, I follow
another one, not found in our
Mss. श्रोत्रियपुत्र, P. U and M. U.
add after श्रोत्रिय । द्वादशैतानि
P. pr. m. has the same word which
has been corrected to 'संज्ञिता'.

IL 7, 17, 23. This Sūtra and the
following ones down IL ८, १८ २
(text) are omitted in G, U¹.

IL 7, 17, 24 V1. १८. 'वर्जितं मथि'.

IL 7, 17, 25 G U¹ १८. १८. १८.
Sūtra According to Haradatta
it was corrected by the N-
other- १८. १८. १८. to stand
18. 18. 24 G U¹ 2 m.
Sūtra 24.

IL ८, १८, २ 'व्रतं चरेत्' U.

IL ८, १८, ३ वेदसाधिका V1, G U¹ V1;
G, U¹ ८. १८. ३. वेदसाधिका, P, U, G U¹
ब्रह्मसाधिका Sūtra १८. ३. ३.

IL ८, १८, ४ द्वादशैतानि P, U, M, U G,
G U¹ ८. १८. ४. द्वादशैतानि: P ८. ४. ४.
अष्टाचत्वारिंशत्: G¹, G U¹, N U

गृहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥ ६ ॥
 तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ७ ॥
 पैरञ्च संस्क्रियते येषु न भुज्यते ॥ ८ ॥
 तानि च भुक्तवद्भ्यो दद्यात् ॥ ९ ॥
 समुदेतोश्च भोजयेत् ॥ १० ॥
 न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ११ ॥
 ण्यं संवत्सरम् ॥ १२ ॥
 तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥ १३ ॥
 मानं च कारयेत्प्रतिच्छिन्नम् ॥ १४ ॥
 तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ १५ ॥
 उभयान् पश्यति ब्राह्मणोश्च भुञ्जानान् माने च पितृनित्युप
 दिशन्ति ॥ १६ ॥
 कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥
 श्राद्धेन हि तृप्तिं वेदयन्ते पितरः ॥ १८ ॥
 तिष्येण पुष्टिकामः ॥ १९ ॥ १८ ॥

२. ८ १९.

गौरसर्वपाणां घूर्णानि कारयित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य सुगन्धकण्ठां
 प्राश्य च यद्वातो नातिवानि नदासनोजिनं यन्नस्य प्रथमः
 कल्पो वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥

II 11 18 6 कुर्वन्ति P	मानन N मानन च G U ² text इति
II 8, 18 8 च om P U ण्यु च G U ²	or. Md
text and com	II 11 18 1 ² अत om G U ² text
II 8 18 10 समुदिताश्च M U P U	II 5 16 16 आद्वयत्न G ² वृत्त दि N
असमुदिताश्च Mr U	C ¹ N U O U ² वृत्त निवदय त G U ²
II 8 18 14 च om G U ²	II 8, 19 1 प्रास्य P M ¹ G U ²
II 8 18, 15 प्राद्वयान् भाजयत् om	mentioned by Haradatta प्रास्य च
II 8 18 16 उभयोश्च P U text	G U ² , तदासीना G U ² यन्नश्च N U
उभयोश्च P U Com M U, Mr U,	यन्नस्य च M ¹

अनायुष्यं त्वेवंमुग्वस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ॥ २ ॥

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभः प्रशास्तः ॥ ३ ॥

न चान्येनापि भोक्तव्यः ॥ ४ ॥

यावद्ग्रासं संनयन् ॥ ५ ॥

अस्कन्दयन् ॥ ६ ॥

नापजहीत ॥ ७ ॥

अपजहीन वा ॥ ८ ॥

कृत्स्नं प्राप्तं ग्रसात् सह्याङ्गुष्ठम् ॥ ९ ॥

न च मुग्वशब्दं कुर्यात् ॥ १० ॥

पाणिं च नावधुयात् ॥ ११ ॥

आचम्य बोध्यां पाणी धारयेदा प्रोदकीभावात् ॥ १२ ॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

दिवा च न भुञ्जीतान्यन् मूलफलेभ्यः ॥ १४ ॥

स्थालीपाकानुदेश्यानि च वर्जयेत् ॥ १५ ॥

सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥ १६ ॥

नैयमिकं तु श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥ १७ ॥

II 8, 19, 2 अनायुष्यं हि N, agreeing with the Hiranyakes's Sutra	has only the beginning and the end of Sūtras 7-11
II 8, 19, 3 प्रशास्तः G ¹ , P, N, and D varAgari copies of the Ujvala N U, divide the Sūtra into three	II 8, 19, 9 अपजहीन P, N, N U, P U, M U, Mr U, G ¹ , G U ¹ II 8, 19, 10 चान्येना P P U Mr U
II 8, 19, 4 बोध्याम् G U ¹ Hara datta prefers this reading, but likewise mentions the other one	II 8, 19, 11 धनुयात् P, P U, M U Mr U II 8, 19, 12 आचम्योर्ध्वा P P, U, M U Mr U G ¹
II 8, 19, 5 अग्निं हि N, U, join Sūtras 5-9, but copy at them nearly all separately	II 8, 19, 15 अनुदेश्यानि P, P U ¹ अनुदेश्यानि Md अनुदेश्यानि N, N U, G ¹
II 8, 19, 7 अपजहीन P, G ¹ , N U, P U, M U, Mr U, G U ¹ , G ¹	II 8, 19, 17 तु om P, N, P, U, Mr U N U श्राद्धं om G U ¹

सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः ॥ १८ ॥

अभावे तैलं शाकमिति ॥ १९ ॥

मयासु चाधिकं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ २० ॥ १९ ॥

२. ८. २०.

मांसि श्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणं येनोपायेन शक्नुयात् तेनोपयोजयेत् ॥ १ ॥

समुदेताँश्च भोजयेन्न चातद्गुणायोच्छिष्ट दद्युः ॥ २ ॥

उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्यैकरात्रमवरार्घ्यमुपोष्य तिष्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं अपयित्वा महाराजमिद्धा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा पुष्ट्यर्थेन सिद्धिं वाचयति ॥ ३ ॥

एवमहरहरा परस्मात् तिष्यात् ॥ ४ ॥

द्वौ द्वितीये ॥ ५ ॥

तृतीस्तृतीये ॥ ६ ॥

एवं संवत्सरमभ्युचयेन ॥ ७ ॥

महान्तं पोषं पुष्यति ॥ ८ ॥

आदित एवोपवासः ॥ ९ ॥

आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ १० ॥

भस्मनुपाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥

पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

II 8, 20 1 तेनापायेनोपयोजयेत् N, P
I r m, P U, G U¹.

II P 20, 2 समुदेताँश्च ~ pr m

II. 8, 20, 3 अपरार्घ्यं M, U, उपवास
मुपोष्य P. sec. m, ब्राह्मणान् NU, सिद्ध

G U¹ text see m वाचयेत् N U

II 8, 20, 7 तेषामभ्युचयेन G¹

II M, 20, 11 P joins Sūtras II-12,
N U om the text

II 8, 20, 12 पदस्य P U, text G¹

प्रेक्षोत्तमं च पादयोः ॥ १३ ॥
 जानुनि चात्माधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥
 नवैश्च नग्यवादनम् ॥ १५ ॥
 स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥
 यच्चान्यत् परिचक्षणे ॥ १७ ॥
 योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥
 प्रतिपादयिता च तीर्थे ॥ १९ ॥
 यन्ता चातीर्थं यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥
 संग्रहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥
 भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥
 ण्वमुर्भा लोकावभिजयति ॥ २३ ॥ २० ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्नेष्टमः पटलः समाप्तः ॥

२. ९, २१.

चत्वार आश्रजा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थयमिति ॥ १ ॥
 तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥
 सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले वास्तः ॥ ३ ॥
 सर्वेषामनृतसर्गां विद्यायाः ॥ ४ ॥
 बुद्ध्वा कर्माणि यत् कामयेत तदारभेत ॥ ५ ॥

II. ९, 20, 13 प्रेक्षोत्तमं G. U ¹²³ , प्रेक्षोत्तमं Md. प्रेक्षोत्तम G ¹ , N, U joins Sutras 13-14	text II 8, 20, 21 मनुष्याणां N II 9, 21. 1 वानप्रस्थयम् N, Md, G ¹ , G U ¹²³ text, Mr U text. II 9, 21, ३ समानाचार्यं Md II 9, 21, 4 अनृतसर्गे P, P. U. text, N U. text, N U places Sūtra 4 after Sūtra 5, agreeing with the Hiranyakes' Sūtra II 9 21. 5. कामयेत् Md.
II. ९, 20, 14 अस्याधान P. P. U., जयाया Md., अस्याधान G U ¹ .	
II. ९, 20, 15 'वादन' Md, P. &c. m N U. G U ¹ , G ¹ , this reading is mentioned by Haradatta, N. U joins Sutras 15-16	
II 3, 20, 13. च om N U, चातीर्थं G U ¹ ,	

यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवान्तमनूपसीदत आचार्यकुले शरीर-
न्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥

अथ परिवाजः ॥ ७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ ९ ॥

अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माशरणो मुनिः ।

स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्यानिहो-
नमुप्रश्नरेत् ॥ १० ॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ ११ ॥

सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥

सत्यावृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकमनुं च परित्यज्यात्मानं-
मन्विच्छेत् ॥ १३ ॥

बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ १५ ॥

बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिदं न दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ धानप्रस्थः ॥ १८ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ १९ ॥

II 9 21 8 अनुपसीदताचार्यं Md, अनु
पसीदताचार्यं P U text अनुपसीदत
U, अनुप्रयुजानस्य N U, according
to the Hiranyakeśi Sutra, ब्रह्म-
चारिणः om N

II 9 21, 7 Left out in N

II 9, 21, 8 अत एव om N, व्रजति
N, P U, अथ व्रजति Md

II 9 21, 10 Md. has the first five
words twice, उपलभ्य P U

II 9, 21, 12 सर्वतो मोक्षम् P U मोक्षमेति
Md, मोक्षमित्येके P &c in accord
ing to the Hiranyakeśi Sutra

II 9 21, 13 दुःखे विद्यामिव वेदानिमं
P, N, N U, P U, Mr U but
not explained in the Com

II 9 21, 10 उपलभ्येत P., pr in and
text, m, M U, Mr. U, उपलभेत
G¹, G U¹

II 9, 21, 19 P. U joint Sutra 10 20

तस्योपदिशन्ति ॥ २० ॥

एकाग्रिरनिकेतः स्यादशर्माशरणो मुनिः ।

स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥ २१ ॥ २१ ॥

२. ९. २२.

तस्यारण्यमाच्छादनं विहितम् ॥ १ ॥

ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयश्चरेत् ॥ २ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥

ततोपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् ॥ ४ ॥

तेषामुत्तर उत्तरः संयोगः फलतो विशिष्टः ॥ ५ ॥

अथ यानप्रस्थस्यैवानुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाग्नीनाथाय कर्माण्यारभते सोमावरा
ध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ ७ ॥

गृहान् कृत्वा सदारः सप्रजः सहामिभिर्वाहिर्ग्रामाद् वसेत् ॥ ८ ॥

एको वा ॥ ९ ॥

शिलोज्ज्वेन वर्तयेत् ॥ १० ॥

न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृहीयात् ॥ ११ ॥

अभिपिक्तश्च जुहुयात् ॥ १२ ॥

शनैरपोऽप्यवेयादभिघ्नन्नभिमुखमादित्यमुदकमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

II 9, 21, 21 G U¹ joins Sutras 20

21, उत्सृजमानो P P U Md, N U,

II. 9, 22, 1 फले and इति om P U, फले

om Md, N पर्णै om P pr m,

M U, पर्ण Mr U, M U

II. 9, 7 दार च Md, आरभते Md,

G¹, आरभेन P U M U, Mr U,

according to the Hiranyakeśi

Sutra. सोमापराध्यानि G U² Com

II. 9, 22, 8 सप्रजा. Md, गृहान्-सप्रजा

om G¹

II 9, 22 10 शिलोज्ज्वेन Grantha Mes

II 9, 22, 11 G U¹ joins Sutras 11 12

II 9, 22, 13 अन्युपेयाद् G¹, अन्युपेयाद्

G U¹, अनभिघ्न P, P U, M U,

Mr U, and in the Com, न तादृयेत्

but the Com of the Grantha Mes

is इत्येवोदक तादृयमुदकमुपस्पृशेत्। अभि

मुख आदित्यम् P U, M U, अभि

मुखनाशि P sec m.

इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४ ॥

तस्य द्वंद्वं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति पाकार्यभोजनार्थवासिपरशु-
दाहकाजानाम् ॥ १५ ॥

द्वंद्वानामेकैकमादायेतराणि दत्त्वारण्यमवतिष्ठेत् ॥ १६ ॥

तस्यारण्येनैवात ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च ॥ १७ ॥

येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्तेषु कार्याः ॥ १८ ॥

सर्वं चोपांशु सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥

नारण्यमभ्याश्रावयेत् ॥ २० ॥

अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥

आकाशे स्वयम् ॥ २२ ॥

अनुपस्तीर्णं क्षाप्यासने ॥ २३ ॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥ २२ ॥

२. ९. २३.

भूयँसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायं प्रातरर्थमाहरेत्
॥ १ ॥

ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयँश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोपो

II. 9, 22, 14. उदकस्पर्शनं P, P.U., N.
U., M. U.

II. 9, 22, 15. Before this Sūtra P.U.,
N. U. insert क्षारलवणमधुमांसानि धवे-
येत् ॥ गतमतः, according to the
Hiranyakeśi Sūtra, द्वंद्वं P.; द्वंद्व-
पात्राणां N. U., पक्वेक G¹, Md; उप-
दिशन्ति om. Md., N. U.; पाकार्ये Md.,
N. U., पाकार्यभोजनार्थं P., P. U., M. U.,
वासी P. U., M. U. याचि Md; दातुं P.
sec. m.

II 9, 22, 16. द्वंद्वानाम् om N. U. accord-
ing to the Hiranyakeśi Sūtra, इतराणि

दत्त्वा om G. U¹, N. U., अवतिष्ठेत् N
U., M. U.; अवतिष्ठेते Md., G. U¹.

II 9, 22, 17. होमवृत्तिः P., होमावृत्ति
N. U.; च विहितम् P. U., P., accord-
ing to the Hiranyakeśi Sūtra;
विहितम् N. U.

II. 9, 22, 18. ते कार्याः P. U., N. U.,
N. P. see m., G. U¹ text, according
to the Hir. Dh. Su.

II 9, 22, 20. न om. G¹.

II 9 23, 2. वयोः for पर्णैः P. U., M. U.,
according to the Hiranyakeśi
Sūtra.

वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् तेषामुत्तर उत्तरः संयोगः फलतो
विशिष्टः ॥ २ ॥

अथ पुराण श्लोकाबुदाहरन्ति ॥ ३ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीपेरर्पयः ।

दक्षिणेनार्यम्णः पन्थानं ते इमशानानि भेजिरे ॥ ४ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेपिरर्पयः ।

उत्तरेणार्यम्णः पन्थानं तेमृतत्वं हि कल्पते ॥ ५ ॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसा ॥ ६ ॥

अथापि संकल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ ७ ॥

यथा वर्षं प्रजादानं कुरे दर्शनं मनोजवता यद्यान्यदेवं युक्तम् ॥ ८ ॥

तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानाश्रमानेतानेके ब्रुवते

॥ ९ ॥

त्रैविद्यबृहदानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते

ग्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसंवन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यमिति

तैर्विरुद्ध आचारोप्रमाणमिति मन्यन्ते ॥ १० ॥

यत्तु इमशानमुच्यते नानाकर्मणामेपोन्ते पुरुषसंस्कारो विधीयते

॥ ११ ॥

II. 23, 3. P. U., M. U., N. U., G U¹
join Sūtras 3-4, G U¹ separates
them by a horizontal stroke.

II. 9, 23, 4 इपिर ऋषयः P., M. U., Mr
U., G U¹, एपिर मोषयः G¹; the
second line becomes perfectly
regular, if the vedic form एण्यां
is substituted for पन्थानम्

II. 9, 23, 5 नेपिर ऋषयः P., M. U., Mr
U., G U¹, नेपिर मोषयः G¹, कस्ते as
of course, an old corruption of the
text for मोक्षे, probably dating

from a period antecedent to Āpa-
stamba's times. In the second line
the metre requires एण्यां

II. 9, 23, 8 "जवता यवता" G¹

II. 9, 23, 9. "कलशत्वाच्च P., pr m, P. U.,
एतान् om. P. U.

II. 9, 23, 10. निष्ठातत्र Md, निष्ठा: G¹,
आचारो वेदा प्रमाणम् Md, आचारः प्रमाण
N. U. text, आचारप्रमाणम् N.; आचारो
न प्रमाणम् P. according to the
Hiranyake's Sūtra

II. 9, 23, 11, स्मथानं ब्रूते P. U

ततः परमनन्त्यं फलं स्वर्गशब्दं श्रूयते ॥ १२ ॥ २३ ॥

२. ९. २४.

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाम्नाय आह । प्रजामनु प्रजायसे तनु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १ ॥

अथापि स एवायं विरूढः पृथक् प्रत्यक्षेणोपलभ्यते दृश्यते चापि सारूप्यं देहत्वमेवान्यत् ॥ २ ॥

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां सांपरायेण कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ३ ॥

एवमवरोवरः परेषाम् ॥ ४ ॥

आ भूतसंलुब्धात् ते स्वर्गजितः ॥ ५ ॥

पुनः सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ ६ ॥

अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७ ॥

अर्यो विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं अर्द्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् ।

य एतानि कुर्वते तैरित् सह सो रजो भूत्वा ध्वंसतेन्यत् प्रदोसधिति ॥ ८ ॥

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्णं वनस्पतेर्न परान् हिंसन्ति ॥ ९ ॥

II 9 23 12 स्वर्गं शब्दं G^{1,2} स्वर्गशब्दं Md., P, N, P U, M U G U¹ text अनन्त्यं G U¹ text

II 9, 24, 1 P U and M U begin a new Sutra with प्रजामनु

II 9, 24 2 The text of the Sutra om N U तनु कर्मसु Nd. सुवर्गं N स्वर्गं G U¹ P U and M U join Sutras 3-6

II 9, 24 4 अपरापर P pr m., अपरो पर Md.

II 9, 24 5 स्वर्गजीविन N, Md., G U¹

II 9 24 6 पुन स्वर्गे all Mss but

see the Com., and the Hirnyake. I Sutra has too सर्वे

II 9 24 7 P U joins Sutras 7-8

II 9, 24 8 त्रिविं G¹ त्रिविंशति M U, P U N, त्रयाविं N U, प्रजापति G U¹, P U text sec. m., अर्द्धां प्रदानम् om G U¹

II 9 24 9 न परात् द्विवस्ति N U परां हिंसन्ति G^{1,2}, न परात् हिंसन्ति om P U, M U Mr U text P P U M U, and Mr U begin a new Sutra with यथा

नास्यासिल्लोके कर्मभिः संबन्धो विद्यते तथा परस्मिन् कर्मफलैः
तदेतेन वेदितव्यम् ॥ ११ ॥ ॥ १० ॥

प्रजापतेर्ऋषीणामिति सर्गोऽयम् ॥ १२ ॥

तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥

स्यात् तु कर्माविधयेन तपसा वा कश्चित् सशरीरोन्तवन्तं लोकं जयति
संकल्पसिद्धिश्च स्यात्तु तज्ज्यैष्ठ्यमाश्रमाणाम् ॥ १४ ॥ २४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने नवमः पटलः समाप्तः ॥

२. ९. २४.

व्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका धर्माः । राजस्तु वि-
शेषाद् वक्ष्यामः ॥ १ ॥

दक्षिणाद्वारं वेदम पुरं च मापयेत् ॥ २ ॥

अन्तरस्यां पुरि वेदम ॥ ३ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

दक्षिणेन पुरं समा दक्षिणोदगद्वारा यथोभयं संदृश्येन बहिरन्तरं
चेति ॥ ५ ॥

सर्वेण्येयाजन्ता अग्नयः स्युः ॥ ६ ॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥ ७ ॥

आवसथे श्रोत्रियावराध्यानातिथीन् वासयेत् ॥ ८ ॥

II. 9, 24, 10 परस्मिन् लोके P. U.

II. 9, 24, 11 N. U. and P. join
Sutras 12-14 as far as पुण्यकृतः.

II. 9, 24, 12 ज्वलन्त्युपलभ्यन्ते G. U.

II. 9, 24, 14 त्व om P pr.m., P. U.,
G. U.

II. 10, 25, 2 इति G. U.

II. 10, 25, 3 पुरी G¹, G. U.

II. 10, 25, 4 P. U. and M. U. begin
a new Sutra with तद्वत्.

II. 10, 25, 5, सदृश्ये P. pr. m ; दृश्ये G¹.

II. 10, 25, 6. अग्नयः G. U¹, M. U.;
अग्नयः om. G².

II. 10, 25, 8. वासयेत् om. G¹, as well
as Sutra 9. After this Sutra M. U.,
P. U., N. U., and P. pr. m. insert au-
other Sutra वेदां पूजा अथस्यानन-कुर्यात्
[वासां वा N. U.,] which seems to have
been taken from the Hiranyake-
Sutra compare also above II. 3, 7, 12

तेषां यथागुणमावसथाः शय्यान्नपानं च विदेयम् ॥ ९ ॥

गुरून्मातृयाँश्च नानिजीवेत् ॥ १० ॥

न चास्य विषये क्षुधा रोगेण हिमातपाभ्यां वावसीदेदभावाद् बुद्धि-
पूर्वं वा कश्चित् ॥ ११ ॥

सभाया मध्येधिदेवनमुद्धृत्यावोक्ष्याक्षाग्नियपेद् युग्मान् वैभीतकान्
यथार्थान् ॥ १२ ॥

आर्याः शुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ॥ १३ ॥

आयुधग्रहणं वृत्तगीतवादिघ्राणीति राजाधीनेभ्योन्यत्र न विद्ये-
रन् ॥ १४ ॥

क्षेमकृद् राजा यस्य विषये ग्रामेरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते
॥ १५ ॥ २५ ॥

२. १०, २६.

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद् ब्राह्मणेभ्यो यथार्हमनन्ताँ-
ल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥

ब्राह्मणस्वान्यपजिगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयूपो
यज्ञोनन्तदक्षिण इति ॥ २ ॥

एतेनान्ये गूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमानास्तनुत्यजः ॥ ३ ॥

II 10, 25, 9 तेभ्यो N U according
to the Hir Su, शय्यान्नपानं P N G²,
N U, P U text

II 10 25, 11 P U begins new Sutra
with अभावाद्, M U text om these
words वासीवेत् U² text

II 10, 25, 12 सभाया P, N, G², P U,
उद्धृत्य M, U, P U, N U, G U² Com

II 10, 25, 13 देवितार P U., दिवितार
G², जीवितार G¹.

II 10, 25, 14 आयुधग्रहणं Md., नृप

P, P U, N, U

II 10 26 1 अनुपरोधेन N U., ददात् N
U, दद्यात् P sec m, यथार्थम् Md, G,
U om क्षेत्र—जयति

II 10 26, 2 अपजिगीषमाण N, P sec m,
G¹, G U¹ text, अपजिहीषमाण. M U,
P U, N U, according to the
Hiranyakeśi Sutra अपजिगीषमाण
U², Com., अवजि U² text.

II 10, 26 3 गूरा P. pr. m, M U,
नान्ये नियमा Md

ग्रामेषु नगरेषु चार्यान्हुचीन् सत्यशीलान् प्रजाशुभये निदध्यात् ॥ ४ ॥

तेषां पुरुषास्तथाशुणा एव स्युः ॥ ५ ॥

सर्वतो योजनं नगरं तत्स्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६ ॥

श्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ७ ॥

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत् प्रतिदाप्यम् ॥ ८ ॥

धाम्न्यं शुल्कमेवहारयेत् ॥ ९ ॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ १० ॥

सर्ववर्णानां च स्त्रियः ॥ ११ ॥

कुमाराश्च प्राग् व्यङ्गनेभ्यः ॥ १२ ॥

ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३ ॥

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ १४ ॥

शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५ ॥

अन्यभूकथधिरोगविष्टाश्च ॥ १६ ॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिमहैः ॥ १७ ॥

अबुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रविशन् कुमारीं वा वाचा
वाध्यः ॥ १८ ॥

बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥

II 10, 26, 4 चार्यादीन् N. U; धर्मांश्च
कुलकन् प्रजा P. P. U, N U, according
to the Hiranyake-s Sutra, विदध्यात्
P. P. U, N U, Md, M U

II 10, 26, 5 एण G U³, text.

II 10, 26, 6 रक्षन् N U, Md, mention-
ed by Haradatta as an अपराधः

II 10, 26, 8 यन्मुष्यते P. U, मुष्यते P.
s.c. m., मनुष्यते G U³ text प्रति-
दाप्यम् Md.

II 10, 26, 9 धाम्न्यं G U³, अपहारयेत्
P. s.c. m., approved of by Hara-
datta.

II 10, 26, 13. विद्यार्थिनो G¹, वसन्तीति
Md.

II 10, 26, 15 शूद्राश्च Md, शूद्राश्च ये
G², शूद्रस्य P. s.c. m.

II 10 26, 16 अन्यभूद P s.c. m.
N, G, G U¹, अन्यवधिरमूढ, P. U,
M. U; मूढ om. G U².

II 10, 26, 17 युवा द्वाय P. U text
and Com

II 10, 26, 18 पूर्वकं M U, P. U,
पतिवरां कुमारीं G¹, Md, taken from
the Com, वाप्यः M U text,
P. U

संनिपाते ५ ते शिश्रच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २० ॥

कुमार्यां तु स्वान्यादाय नाशयः ॥ २१ ॥

अथ भृत्ये राज्ञा ॥ २२ ॥

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २३ ॥

निर्वेपाभ्युपाये तु स्वामिभ्योवसृजेत् ॥ २४ ॥ २६ ॥

२. १०. २७.

चरिते यथापुरं धर्माद्धि संबन्धः ॥ १ ॥

सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यः समाचक्षति ॥ २ ॥

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥

तदिन्द्रियदौर्बल्याद् विप्रतिपन्नम् ॥ ४ ॥

अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥

तद्व्यतिक्रमे खलु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय एवमारम्भणादपत्यात् ॥ ७ ॥

नाशय आर्यः शूद्रायाम् ॥ ८ ॥

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ॥ ९ ॥

दारं चास्य कर्शयेत् ॥ १० ॥

सवर्णायामन्यपूर्वायाँ सकृत् संनिपाते पादः पततीत्युपदिशन्ति ॥ ११ ॥

11. 10, 26, III. राज्ञा G¹, G², G U¹, राज्ञा-
भृत्ये P. pr. m., M. U., P U., N. U.

11. 10, 26, 24 निर्वेता^० Devanāgarī
Mas, 'अभ्युपगमे N. U., 'म्यस्तेवसृजेत्
P. U., विसृजेत् G¹, G. U¹ अपसृजेत् G.
U¹, text.

11. 10, 27, 3. P adds sec. m. सगोत्रायैव
तु समाचक्षीत देवराय तदभावे सपिण्डेभ्यः;
apparently taken from the Com.

II. 10, 27, 5. अवशिष्ट Md, G¹, G², G. U¹
text, N. U. mentioned by Hara-

datta as an अपपादा.

II 10, 27, 6 खलु om. N. U.

II 10, 27, 7. अपत्यात् Md., M. U., N. U,
अपत्यात् N, mentioned in the Com.
as the usual reading

II. 10, 27, 10. कर्शयेत् M U., P. U., N. U.,
P. pr. m.

II. 10, 27, 11. पतति । उपदिशन्तीत्युपदिशन्ति
N. U. with the explanation: उप-
दिशन्ति प्रायश्चित्तमेव कर्तव्यं पुनरुच्छेदादरः
सुचितः ॥ इत्युपदिशन्ति om. N.

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥

चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्थं धार्मिकमाक्रोशतः ॥ १४ ॥

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५ ॥

पुरुषघ्ने स्तेये भूम्यादान इति खान्यादाय वध्यः ॥ १६ ॥

चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥

नियमातिक्रमणमन्यं वा रहासि बन्धयेत् ॥ १८ ॥

आ समापत्तेः ॥ १९ ॥

असमापत्तौ नादयः ॥ २० ॥

आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजेति त्रार्णं स्पुरन्ध्रं वध्यात् ॥ २१ ॥

॥ २७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने दशमः पटलः समाप्तः ॥

२. ११. २८

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात् फलाभावे यः समृद्धः स भावि तदप-
हार्यः ॥ १ ॥

अवशिनः कीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥ ४ ॥

11 10, 27, 14 आर्यधार्मिकम् G¹ M U

11 10, 27, 15 एदे for पथि Md., आसने
दायने वेदि M U, P U चति N U P,
Fr m.

11 10, 27 16 पशूनामुपयत्न इति N,
and N U Com according to the
Hiranyakeśi-Sutra

11 10, 27, 17 चक्षुनिरोध N, Md, G¹
P U acc m., N U, but acc the

Com, चक्षुषि निरोध U¹ text

11 10, 27 18. 'मातिक्रमिणम्' N, P U
Com N U बोधयेत् N G¹, om
all from वा to ऋत्विक् Sutra VII

11 10 27, 19 समासे P, M U, P U,
G U², N U joins Sutras 18-19

11 10 27, 20 असमाप्ता P, M U, P U
N U Com G U, G¹

11 11, 28 4 अवरोधन N Md.

हित्वा ब्रजमादिनः कर्शयेत् पशून् नातिपातयेत् ॥ ५ ॥
 अवरुध्य पशून् मारणे नाशने वा स्वामिभ्योवसृजेत् ॥ ६ ॥
 प्रमादादरण्ये पशून्नुत्सृष्टान् दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योवसृजेत्
 पुनः प्रमादे सकृदवरुध्य ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥
 तत ऊर्ध्वं न सूक्ष्मेत् ॥ ९ ॥
 परपरिग्रहमविद्वानादवान एघोदके मूले पुण्ये फले गन्धे घ्रासे
 शाक इति वाचा वाध्यः ॥ १० ॥
 विदुषो वाससः परिमोषणम् ॥ ११ ॥
 अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजनमाददानः ॥ १२ ॥
 प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनः सृशति ॥ १३ ॥ २८ ॥

२. ११. २९.

प्रयोजयिता मन्ता कर्मेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः ॥ १ ॥
 यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ॥ २ ॥
 कुटुम्भिनौ धनस्येशाते ॥ ३ ॥
 तयोरनुमतेन्येपि तद्वितेषु वर्तन् ॥ ४ ॥
 विवादे विद्याभिजनसंपन्ना धृष्टा मेधाविनो धर्मप्याधिनिपातिनः
 ॥ ५ ॥
 संदेहे लिङ्गतो दैवेनेति विचित्य ॥ ६ ॥

II. 11, 28, 5 मित्वा G.¹, G. U.², आशिनः
 md, नातिपादयेत् G.¹, G. U.², नातिपाद-
 येत् N. U., नातीय तादयेत् Md, G. U.^{1,2},
 begin a new Sutra with नातिपा-
 II. 11, 28, ॥ वसृजेत् Md, G.^{1,2}, ॥ U.¹,
 text
 II. 11, 28, 7. सृष्टान् Md, विसृजेत् Md,
 G.^{1,2}, G. U.¹.
 II. 11, 28, 9. तन परम् Md
 II. 11, 28, 10. गन्धे om N.

II 11, 28, 11. परिमोषणं Md., परिमोक्षणं
 M U., P. U., P. pr m, G.¹, G. U.¹.
 II. 11, 29, 1 अनुमन्ता N U., कर्मसु Md,
 II 11, 29, 3 कुटुम्भिनौ G.^{1,2}, G. U.^{1,2}
 II 11, 29, 4 कुर्वीत् G. U.¹ text, हितेषु च
 P acc m
 II 11, 29, 6 विचित्य G.¹, विचिन्त्य M. U
 P U., N U., ते च निर्णयन्तः add
 M U., P U.

पुण्याहे प्रातरग्नाविद्वेषामन्ते राजवत्युभयतः समाख्याप्य सर्वानु-

मते मुख्यः सत्यं प्रश्नं वृथात् ॥ ७ ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८ ॥

नरकश्चात्राधिकः सांपराये ॥ ९ ॥

सत्ये स्वर्गः सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १० ॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११ ॥

आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२ ॥

कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिः समान्नातेन । लक्षणकर्मणास्तु समाप्यते

॥ १३ ॥

तत्र लक्षणम् । सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं सम्पन्नं

विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदान्भिकानां वृत्त-

सादृश्यं भजेत । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४ ॥

स्त्रीभ्यः सर्ववर्णैर्भ्यश्च धर्मशेषान् प्रतीयादित्येक इत्येके ॥ १५ ॥

॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने एकादशः पटलः समाप्तः ॥

॥ इति द्वितीयः प्रश्नः समाप्तः ॥

॥ समाप्तं चेदमापस्तम्बीयधर्मसूत्रम् ॥

II. 11, 29, 7. समाख्याप्यः Md. P. pr. m.

G¹, समाख्या G¹. U, समाख्याप्याप्य G.

U¹, t-xi, Com. once समाख्याप्य

II. 11, 29, 13 समान्नातेन N, P. S-c.

m, G¹, N. U, U¹, समान्नातेन G. U¹,

*कर्मणा N, G¹, P. U, N. U. G. U¹, II. 11, 29, 15. शीम्यश्च सर्ववर्णैर्भ्यो G¹.

but see the Com. The reading कर्मणास्तु has been caused by a Prakrit doubling of the ta of तु.

II. 11, 29, 14 वृत्तं स्वधर्मेतिरतानां P. U.

N. U., P. pr. m

CRITICAL REMARKS ON THE TEXT OF THE EXTRACTS

In the first edition the text of the extracts from the Ujjvala was given exclusively according to the Devanagari MSS Mr U I being the chief authority for those from the first Prasna, and P U and Mr U II, for those from the second. A comparison of the three Grantha commentaries G U^{1, 2, 3} and of M U⁴ has shown that the text of the Ujjvala is corrupt even in the oldest and best Northern MSS and that the Southern ones, though occasionally at variance with each other furnish as might be expected a much better version. There is a very large number of passages, in which all the Devanagari MSS exhibit one and the same inferior or unintelligible reading against a better one of the Southern copies, or show interpolations or omissions. But it happens also that one or several of the Grantha MSS side with the Northern copies, while the remainder has different readings. Among the three Grantha MSS available for this edition G U¹ most frequently stands by itself while the two copies of the Burnell Collection G U^{2, 3} come closer to those from the Dakhan and Benares. There are however, cases in which the contrary is observable. A few examples will make this more intelligible —

I D U.¹

Dharma Sutra I 2 14

G U

अथौनः¹ ऊनमिति सर्वप्रापेक्षते । चतु-
विंशतिवर्षाणि प्रतिवेद पद ॥

अथैनः¹ ऊनमिदुपसमस्तमप्येक्षते । चतु-
विंशतिवर्षाणि प्रतिवेद पद ॥

1 2 28

विना शिरसा मुखार्धमुज्जोदकदिना शरीर-
न प्रक्षालयेत् ॥

प्रक्षालनादिना अनुद्व्यः¹ विना शोभार्ध-
मुज्जोदकदिना न प्रक्षालयेत् ॥

1 2 37

सैरी¹ सीरवाहाय कृता रज्जुः । समालोदक-
समालसरो वृक्षस्तस्य त्वचा प्रथिता तामली ।

सैरी¹ सीरवाहयोक्तरज्जुः । तमलो मूलोदक-
सरो वृक्षस्तस्य त्वचा प्रथिता तामली¹ ॥

¹ For the description of these MSS, See Part I, p. I f

1 D U refers to the Northern Text and M U to the Southern

2 Omitted in M U, the oldest and best Devanagari MS

3 Thus also G U 2 2

4 Om. in M U

5 Om. in G U¹, नीर वाह² —

6 तामलो G U¹ तमरो मूलवमो G U^{2, 3}

7 तामरी G U^{2, 3} Text and Com

1 2 41

कपायेण रक्तं वक्ष कपायम् । तच्च कपाय
प्राक्ष्यत्येत्यर्थाद्रम्यत इतरयोर्दृश्यमाणं वात् ॥

एकं वाचायां वक्ष च धार्यनुपदिशन्ति¹ ।
वक्ष कर्पास तच्च कपाय कपायेण रक्तम् ॥
प्राक्ष्यत्येत्यर्थाद्रम्यत इतरयोर्दृश्यमाणं वात् ॥

1 9 6

शम्याप्रासात् । पञ्चमीनिर्देशादवा
गिति गम्यते । शम्या क्षिता यावति दश पतति
सत्तावोगिति² ॥

शम्याप्रासात् । शम्या क्षिता यावति
दश पतति सत्तावोगिति पञ्चमीनिर्देशाद्रम्यते ॥

1 11 1.

काण्डोपाकरणं काण्डप्रस्तावनाम् । तस्मिन्
हृन्मनुष्याय भुक्त्वा सप्रदोषमहरनभ्याय ।
[पूतनोत्तरं ध्यात्वा तस्मै]³ ॥

काण्डोपाकरणं काण्डप्रस्तावनाम् । तस्मिन्
हृन्मनुष्याय भुक्त्वा सप्रदोषमहरनभ्याय
अपर आह । भुक्त्वेति मानुषतत तथा चोत्तरत्र
भवत्वाग्रहणम् । काण्डोपाकरणे निमित्तेमानुष्य
माणवकस्य सप्रदोषमहरनभ्याय । पूतनोत्तर
ध्यात्वा तस्मै ॥

1 11 13

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवा संपत्ता
स्ते मनुष्यप्रकृतयो देवा । ब्राह्मे पुराणं कुप्य
न दधरकुमारादयः । तेषां यज्ञस्तत्प्रतीयर्थं
प्राक्ष्यभोजनम् । तत्र भुक्त्वा सप्रदोषमहरनभ्या-
य इत्येकं मन्यन्ते । मनुष्यमुद्येपु द्योष्विज्यमा
नेति वदन्त्ये ॥

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवा संपत्ता
स्ते मनुष्यप्रकृतयो देवा । नन्दीश्वरकुबोदाय⁴ ।
तेषां यज्ञे तत्प्रतीयर्थं⁵ प्राक्ष्यभोजनं भुक्त्वा
सप्रदोषमहरनभ्याय इत्येकं मन्यन्ते । मनुष्य
मुद्येपु⁶ द्योष्विज्यमानेति वदन्त्ये ॥

1 11 6

परिमहन्ति काण्डमुपाहृतं⁷ न तत्तदहरपी
यीत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥

परिमहन्ति काण्डमुपाहृतं⁸ न तत्तदहरपी
यीत । तथा धावण्या पराणमास्यामुपाहृत्य⁹ प्र
शस्तेहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमप्येतु
मारम्भं कुर्वति¹⁰ न तत्तदहरपीयीत । अहरित्यहो
रात्रोपलक्षणम् ॥

11 15 5

भार्या पत्नी परमगुरव भार्यामातापितरः ।
सस्या मरणम् । भार्याया मरिचिताया परमगुरुणा
च सस्याया सत्या न केवलमुदकोपरपदनम् ।
किं तर्हि । अपरेपरा तस्मात्काण्डादभोजनम्¹¹ ॥

भार्या पत्नी । परमगुरवो नातादिप्राचार्याः ।
सस्या मरणम् । भार्याया सस्याया परमगुरुणा
च सस्याया सत्या न केवलमुदकोपरपदनम् ।
किं तर्हि । अपरेपरा तस्मात्काण्डादभोजनम्¹² ॥

1 मनुष्यं G L3 वाचस्पत्यपुं G L3

2 The same C U 3 8—

3 The bracketed words are found in M U

4 नन्दीश्वरकुबोदाय C U 2 3

5 तेषां यज्ञे C L 1 13—

6 मनुष्यमुद्येपु C U 1

7 न केवलमुदकोपरपदनम्

8 द्यावपु C U 2

9 पराणमास्यामुपाहृत्य C U 3 2—

10 प्रशस्तेहरन्तरे नृशस्त्राभेना नृमहारभं युवारभं युवारभं युवारभं G L3

11 The same C L3 11 1 however reads अपरं

12 The same C L3 11 1 second of which has also भार्या in the text of the Satra and

In most of these passages, where the Southern MSS together oppose the Devanagari copies the superiority of the former is very plain, and it can be easily shown how the errors arose. Thus in the remarks on Dh. Su. I. 2. 14 the reading अयोन is clearly a marginal gloss, which originally was intended to illustrate the note of the commentary, and was later incorporated with it. The fact that the best Devanagari MS, M U, omits अयोन is a confirmation of this view. The substitution of सर्व for उपमन्तदयि has been made with regard to the next Sutra. But the word is not required, since all the MSS have there again ऊनादते प्रहरादभ्यत । At the other hand the Southern variant उपमन्तदयि is indispensable on account of the form पातन् in the preceding Sutra. Again in the commentary Dh. Su. I., 2., 37 the reading संखादय क्वा र्द ' a rope made for an ox dragging the plough ' is plainly a mislection for संखादयक्वा र्द ' the rope of the yoke of the plough dragger, ' caused by a badly formed पातन् with the preśhamuttra. The grammatical remark तमादय is entirely out of place and makes no good sense as little as the following तमादयस्ते, where clearly the real explanation regarding the tree mentioned in the Sutra has been lost *. Further the omissions in the notes on Dh. Su. I., 11., 1 and 6 have been evidently caused by the circumstance that in the former the phrase सप्रदोषमहसन्धाय occurs twice, and in the latter the sentence न तदहसन्धायति. Finally, it is not difficult to see that the version of the remarks on Dh. Su. I., 11. 3 is better in the Grantha MSS than in the Northern ones. But it is interesting to observe that the corrupt readings दुमर and तत्रन्यये occur already in some of the former. This fact indicates that the corruption of Haradatta's text must not be laid solely to the charge of the Dakṣaṇi Pundits. And there are many other points which confirm this view.

With respect to the cases, where one or two Grantha MSS, side with the Devanagari copies it will suffice to note that the frequent discrepancies of the commentary in G U¹ appear to be due to intentionally made abbreviations, and that the rarer deviations in G U² probably have been caused either by negligence or by the adoption of different readings in the text of the Sūtras. Under the circumstances stated the extracts had to be corrected for the present edition according to the Grantha copies, and especially according to G U¹ and G U², which show not so many clerical mistakes as the very badly written G U³. Wherever these MSS unanimously oppose those in Devanagari characters, their readings have been adopted. In case they differ, and one agrees with the Devanagari copies, the version of the latter has been retained. But in the more important cases of this kind the *variae lectiones* of the Grantha MSS have been given in the notes.

* With the form न तदहसन्धायति compare तदहसन्धायति Gobhila Cr. Ya. II. 10. 10, which, according to the commentary, means "hempen."

Corrigenda to Extracts from Commentary

॥ उज्ज्वलाशुद्धिपत्रम् ॥

पद्यम्	पङ्क्तिः ।	शुद्धम् ।	पद्यम् ।	पङ्क्तिः ।	शुद्धम् ।
९७	४	आचान्तेन	१३९	६	°यत्ति°
१००	२२	°येन्	१४०	२६	तमेवम्भुतमा°
॥	२३	१९	॥	२७	प्राग्भमायुङ्क्ष्वं
१०१	९	°मि°	॥	२८	निपुण सूक्ष्म°
१०३	२४	प्र°	१४१	९	°दन-यस
॥	२५	पा°	१४२	४	°यस्य°
१०६	१	°क्षोभि°	१४३	२३	°धः
१०९	३	°ल°	१४६	१५	°यवम°
११२	२३	°पश्य	१५९	६	°ली ह्रा°
११३	६	°न्तु°	॥	१३	प्रजापतये
॥	२४	°द्या°	१६०	२०	°हृ°
११६	२३	°या सम्मावेत	१६८	११	°ध°
॥	२४	°स्तप	१७४	१	°वा°
१२२	२	तेन°	॥	२३	°तिः । ॥
१२४	१५	निग°	१७९	९	°या°
१२६	७	°ष्ट°	॥	१३	°शान्ति
१२७	१२	°मी	१८२	५, ६	°साव°
१२८	११	रियतस्या°	॥	१०	क्षीरो°
१३०	१८	नाश्रा°	१८३	१	°रुप्य°
१३१	२५	°हृतम्	१८४	१४	°स्क°
१३३	२५	°पठु°	१८७	१४	हु°
॥	२६	रष्ट्रद्व्या	१९१	९	°साः
११४	१२	°णा°	॥	२२	भो°
१३५	२	°स्तस्या°	१९४	१९	°रम्य°
१३७	२	°भवति स च स्वतन्त्रः	१९६	१९	११
१३८	१९	°ष्ट°	॥	२०	अथ°

EXTRACTS

FROM

HARADATTA'S COMMENTARY CALLED UJJVALĀ.

PRAŚNA I PAṬALA I. KHAṆḌIKĀ I.

प्रणिपत्य महादेवं हरवत्तेन धमिता ।

धर्माख्यप्रभयोरेषा कियते वृत्तिदञ्ज्वला ॥

१. अथशब्द आनन्तर्ये । अतःशब्दो हेतौ । उक्तानि भौतानि गाक्षाणि कर्माणि । तानि च बध्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते । कथम् । 'आचान्तने कर्तव्यं' 'शुचिना कर्तव्यं' 'पवित्रपाणिना कर्तव्यं' 'यज्ञोपवीतिना कर्तव्यं' मिति वचना-
दाचमनशौचादीन्यपेक्षन्ते । 'संध्याहीनेशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मणी'ति वचनात्
संध्यावन्दनम् । एव 'मशुचिकरनिर्घेषाः' 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं' मिति-
[गौ० घ० शा० २१, ४] वचनाद्ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तान्यपि । एयमन्येष्वपि
यथासम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अतस्तदनन्तरं सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्यामः ।
पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः । विधिर्नियमः प्रतिषेध इति । तत्र
प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः 'संध्योश्च यहिर्मादासनं वाग्यतश्चेत्यादिः [१, ३०, ८] ।
निवृत्तिप्रयोजनावितरो । 'प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीते'ति नियमः (१, ३१, १)
क्षुद्रुपपातार्था भोजने प्रवृत्तिः । शक्या च यत्किंचिदिदृमुखापि भुञ्जानेन क्षुद्रुप-
हन्तुम् । तत्र नियमः कियते प्राङ्मुख एव भुञ्जीत न दक्षिणामुख इति । परिसंख्या
नियमस्यैव कियानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागात्प्रवृत्तं प्रति नियमो याजनाध्या-
पनप्रतिषेधेरेव प्राङ्मुखो द्रव्यमर्जयेन्न कृपिवाणिज्यादिनेति । 'प्राक्षणस्य गोरिति
पदोपस्पर्शनं वर्जये'दित्यादिः [१, ३१, ६] प्रतिषेधः । समयमूला आचाराः समय-
चारास्तेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवंभूतान्धर्मानिति । कर्मजन्योभ्युदयनिः-
श्रेयसहेतुरपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मस्तद्वेतुभूतं कर्मव्याख्यानमेवैतद्व्याख्यानम् ।
तत्र विधिषु तावद्विधेयानुष्ठानाद्धर्म इति नास्ति विप्रतिपत्तिः । नियमेष्वपि नियमानु-
ष्ठानाद्धर्मः प्रतिषेधेष्वपि नन्वर्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचित् । अत एव धर्मानि-

विशेषेणाह । अन्ये तु विधिष्वेव धर्मः । इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठानादधर्मः केवलं न तु विपर्यातनुष्ठानात्तद्विधर्मः । न ह्यप्रतिगृह्यतपि ननु सौं धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रेपि धर्मग्रहणधर्मस्याप्युपलभ्यमिति स्थितिः ॥

२. किं नु नोः समयो यदि प्रमाणमिदमपि प्रमाणं भवितुमर्हति । 'वैत्यं यन्नेत स्वर्गनामः । प्रागेव भुञ्जीत । केनोत्सृज्यते । विघ्नन्मुञ्जीत । न स्नायादिति । तत्राह । धर्महेत्यादि ॥ न व्रतः सम्यग्मात्रं प्रमाणमिति । किं तर्हि । धर्मज्ञा ये मन्वादयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्मधर्मयोः ॥

३. कथं पुनरिदमपगतं धर्मज्ञा मन्वादयो न बुद्धादय इति । यद्युच्येत न बुद्धादीनामतीन्द्रिये धर्मे ज्ञानं संभवतीति तन्नन्यादिष्वपि समानम् । अथ सेषां धर्मज्ञानातिशयादतीन्द्रियेपि ज्ञानं संभवतीति तद्बुद्धादिष्वपि समानम् । यदाहुः ।

‘सुगतो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।

तावुभौ यदि धर्मज्ञौ भतिभेदः कथं तयो रिति ॥

वक्तव्यो वा विशेषः । तत्राह । वेदाश्च । चोवधारणे । वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । न च नित्यनिर्गोपेषु वेदेषूक्तेष्वलम्बसंभवः । स्वतःप्रमाणस्य हि शब्दस्य न वक्तृदोषनिवृत्तधनमप्रामाण्यम् । तद्विहास्मदादीना धर्मज्ञसमयः प्रमाणं धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् । .....॥

४. ब्राह्मणाद्याध्वत्वारो वर्णमंशराः । ते च नामयाचारिकैर्धर्मैरधिक्रियन्ते । यत्तुर्गामेवोपदेशेपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथंचिच्चतुर्ध्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । एतच्च ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति यौधायनादिभिरुक्तानामनुलोमजानामत्र ग्रहणं मतम् । .....॥

६. ....उपायनमुपनयनम् । .....तस्माद् दुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे । ‘द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति [गौ० ब्र० शा० २१, ४] । अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिकारो भवत्येव ‘फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात् । क्रियत इति कर्मेति निर्वचनात् । ‘प्रागुपनयनात्कामचारमक्ष’ इति गौतमस्मरणं [२, १] । तद्वत्त्यादिमहापानकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेक्षयापि दुष्टकर्मत्वमभवाददुष्टकर्मणामुपनयनमिच्छुक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥

१०. अनेन नृणां प्राचिना वेदव्रतप्रवृत्तपुनयनमपि प्रतिषेधं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्त उच्यते । सर्वेभ्य इत्यादि ॥ ‘त्रिभ्य एव न वेदेभ्यः पादं पादनदुहन् । तदित्युच्यते सावित्र्याः परमेष्ठे प्रजावतिरिति मनुः (२ । ११) । एतदुपनयनवत्सावित्र्यनुवचनम् । तन्मुखेन सर्वे वेदा अनूच्य भवन्ति । अतोऽष्टनामविशेष-

स्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्यम् । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवति ब्राह्मणमेव वा पठितम्
औधर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम् । 'नान्यत्र संस्कृतो
भृग्वङ्गिरसोपीयीते'ति ॥

१२. अविच्छिन्नवेदवेदिसंबन्धे कुले जन्माभिजनः । पङ्क्तिर्ज्ञैः सह यथा-
वदर्थज्ञानपर्यन्तमधीतो वेदो विद्या सर्वासम्भवे वेद एव वा । ..... ॥

१३. तस्मिन्नेवोपनैतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यमान्तमा समाप्तेः । अवि-
प्रतिपन्ने धर्मेभ्यः । यद्यसाचाचार्यो धर्मेभ्यः प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते तस्मिन्न-
संपर्कोऽन्यतो विद्याकर्म भवत्येव । येषां आचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेत-
न्नोपपद्यते । कथम् 'उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भाषये'दिति सकृदुपनीतस्य माणवकस्य
न पुनरुपनयनसंस्कारः संभवतीति तं कथमन्योग्यापयेत् । एतेन मध्य आचार्यमरणे
तद्वृत्तमध्ययनं नाचार्यान्तरात्सम्भवतीति द्रष्टव्यम् ॥

२७. आकारोभिविधौ । अनस्ययोनतिक्रमः स एवानात्ययः । यावृच्छिको
दीर्घः । आढो^१ वा प्रयोगः । प्रकरणादुपनयनस्येति गम्यते । यथा इतेषु समर्थः
स्यात्तथैतावान्कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्प्ये सत्यष्टमवर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणं
प्रायश्चित्तमेव भवति । एवं पोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तं कालमसमर्थानां पश्चात्
सामर्प्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येष ॥

२८. यस्य चः सावित्र्याः काल उक्तस्तदतिक्रमे त्रैविद्यकम् । त्र्यययत्रा विद्या
तामधीयते ये ते त्रैविद्यास्तेषामिदं त्रैविद्यकम् । गोत्रचरणादुष् [पा ४, १, १२६] ।
'चरणाद्धर्मान्तापयो'रिति बुध् । एवंभूतं ब्रह्मचर्यम् । अभिपरिचर्यामध्ययनं शुभूपा-
मिति परिहाप्य सकृदं ब्रह्मचारिधर्मं धरेत् ..... ॥

३०. ....शक्तस्य त्रिपवणमशक्तस्य यथाशक्ति ॥

३२. यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्वयं च ते तथा-
विद्यास्ते माणवका ब्रह्महंसस्तुता ब्रह्महण इत्येव सद्दीर्घिता ब्रह्मयादिभिः ।
अतस्तास्मिस्तच्छन्दप्रयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । ..... ॥

॥ PĀṬALA 1, KHAṆḌIKĀ 2.

५. १. .... प्रपितामहादि प्रपितामहादारभ्य प्रपितामहः पितामहः
पिता स्वयं च । ..... ॥

^१ Thus M. U.; U^१, ३ read आढो.

७. गृहमेधो गृह्यशास्त्र गृहस्थधर्मो वा । नाभ्यापनं कृत्स्नस्य वेदस्य किं तु गृह्यमन्त्राणामेव ॥

१३. पादेनो न पादूनम् । पररूपं शकृन्धादित्वात् । षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥

१४. ऊनमित्युपममस्तमप्यपेक्ष्यते । चतुर्विंशतिवर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥

१५. पादैरुनमिति प्रकरणात् न्यते । द्वादश वर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥

१६. अवसरार्थं शब्दोवरमात्रेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादश वर्षाण्यवरमात्रा यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् ॥

१७. ब्रह्मचारिविद्यार्थं शब्दद्वयोरर्थं उक्तं । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थी भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्मै समीपे वस्तव्यमाचार्यसमीपे एव वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येति वचनाल्लैष्टिकस्य कदाचिदन्यत्र वासेपि न दोषः । यद्वा भोजननिवृत्तिरेवोपवासः परलोकार्थमुपवासः परोपवासः न विद्यार्थस्य न भवति नैष्टिकस्य न दोष इति । अत्र पक्ष 'आहिताग्निरनृवा नित्यादि (२, ९, १३) विद्यार्थब्रह्मचारि-विषयम् ॥

२१. .. अथ शब्दस्य भवर्षदार्थत्वं छान्दसमपपाठो वा । ॥

२२. अनुदेश्य श्राद्धाग्नौ देवतार्थं बोधितं तत्र मुञ्जीत ॥

२६. 'उपचारक्रिया केलि स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

एकशय्यासनक्रीडा चुम्बनालिङ्गने तथा' ।

इत्यादे सर्वस्योपलक्षणं मैयुनग्रहणम् ॥

२७. श्लाघा शोभोत्सत्रा यस्य स उत्सन्नश्लघः । एवम्भूतो भवेत् । ब्रह्मणादिना मुरादिकमुज्ज्वलं न कुर्यात् ॥

२८. विना शिरसा मुरतार्थमुष्णोदकाग्निना शरीरं न प्रक्षालयन् ॥

१९. यानि सूत्रपुरीषाद्यगुचिलिप्रान्यङ्गानि तानि कामं मृदादिभिः प्रक्षालये-
धावद्गन्धो लेपश्चापेति । तदपि गुणैरसन्दर्शो यत्र स्थितं गुरुर्न पश्यति । तत्राचार्य-
प्रकरणे गुरुग्रहणात्प्रादीनामपि ग्रहणम् ॥

३०. स्नाने प्राप्ते न श्लेषमानं स्नायात् । किं तु दण्डवत्प्रवेत् । स्नानीय-

¹ G U' -कृततरङ्ग U' -कृततरन्ताङ्ग । but see the Vārtika on Pāṇ. vi 1 Bā

² G. U प्रक्षालनादिना अशुद्धया विना शोभामर्थमुष्णाग्नादिना न प्रक्षालयेत् ॥

द्रव्यैर्मलापकर्षणं श्लाघा जले क्रीडा वा । अपर आह । 'अद्धानि न प्रक्षालयतेत्या-
समावर्तनाभित्यस्तानस्य प्रतिषेधः । प्रक्षालयित त्वशुचिलिप्तानीति नैमित्तिकज्ञान-
विधिः । नाप्यु श्लाघमानः स्नायादिति तत्रैव श्लाघाप्रतिषेध' इति ॥

३१. सर्वानेव केशाञ्जटां कृत्वा निभृयादिति ॥

३३. मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । त्रिष्टुत्तिगुणा । एवंभूता ब्राह्मणस्य मेखला
भवति । सा च शक्तिरिष्ये शक्तौ सत्यां दक्षिणेनावृत्तानां प्रदक्षिणवृत्तानां कर्तव्या ।
तद्वितार्थे गुणभूतानामपि मुञ्जानामेतद्विशेषणम् ॥

३५. अथवायोमिश्रा । कचित्कालायसेन वद्धा मौञ्जी मेखला भवति राजन्यस्य ॥

३६. अविर्हर्णायुः कन्धलप्रकृतिस्तत्सम्यन्धीन्यूर्णागी । तत्कृतं सूत्रमावी-
सूत्रम् । . . . . . ॥

३७. सैरी मीरवाहयोक्तरग्जुः । तमलो मूलोदकसंज्ञो वृक्षस्तस्य त्वचा प्रयिता
तामली ॥

३८. ....वाह्यो यज्ञियस्य वृक्षस्य विकार इति कल्पान्तरे पूर्वो विधिर्वर्ण-
संयुक्तः । अयं तु सर्वसाधारणः । अत्र च सामयाचारिक एव दण्डविधिः सर्व-
वर्णार्थः समिधानूयते नैव्यमोघादिषु मन्त्रप्रापणार्थम् । अन्यथा पलाशस्यैव मन्त्रेणा-
दानं स्वासूष्णीमन्येषाम् । सुश्रव इत्यस्य पालाशस्याभिधानत्वान् ॥ 'देवा वै ब्रह्म-
वदन्त तत्पर्णं उपाभिणोत् सुश्रवा वै नामेति' ..... इति गृह्यसूक्तौ^१ ॥

३९. वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वातः । तद्वस्यते ॥

४०. हाणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमानसी वस्या विकारः क्षौद्रम् । चेत-
वडाख्यो वासोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्यचिन्मेध्यस्य पद्मोः । प्राण्येयानि
हर्णानुपूर्व्येण वासांसि ॥

४१. एक आचार्या वस्त्रं च धार्यमुपदिशन्ति । वस्त्रं कार्पासं तच्च कापायं
कपायेण रक्तं ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्भ्रम्यते । इतरयोर्विद्व्यमाणत्वात् ॥

^१ सैरी वाहयोक्तरग्जुः । तमलो मूलोदक' G. U^१, रग्जुः । तमसंज्ञो G. U^१.

^२ S-o Āpast. Gr Sū p. 68 ed. Winternitz, the Grantha copies of the Com-
mentary say simply 'गृहे गतम्' ।

PAṬALA 1 KHANDIKĀ 3.

२. हरिद्रया रक्तं हरिद्रम् । एतान्युत्तरीयाणि ॥

३. 'वस्ताजिन'मिति वक्ष्यमाणत्वादिहाप्यजिनमिति गम्यते । 'अजिनं त्वेवोत्तरं धारये'दित्युपनयनप्रकरणे [१, ३, १०] यदाजिनं धार्यमुक्तं तद्वारिणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगास्तस्य विकारो हरिणम् । ऐणेयं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । एण्या डष् [पा० ४, ३, १५९] । द्विविधा एण्याः कृष्णा गौराश्च । ततो विशेष्यते कृष्णमैणेयमिति ॥

४. अस्मिन्पक्षे विशेष उच्यते । कृष्णमित्यादि ॥ कृष्णं चेद्विमृषाद्वारिणं ततस्वास्मिन्पक्षेर्नासीत् न शयीत् । अयं तावदयं । सन्दर्भार्थं 'स्त्वसावामनशायी'-त्यत्र कृतः ॥

५. हरुर्विन्दुमान्मृगाः ॥

७. अविरुर्णायुः । स एषाविकः । तस्य चर्माविकम् । तत्तर्बपां वर्णानाम् । तस्य हरिणादिभिर्विकल्पः ॥

८. अयमप्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम् । कापायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति (१, २, ४१) इत्यारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि ॥

९. तत्र कामवदेन विशेषमाह । ब्रह्मवृद्धिमित्यादि ॥ ब्रह्मवृद्धिर्ब्राह्मणवृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥

१०. अयं त्वपक्षमाह । अजिनमित्यादि ॥ उत्तरमुत्तरीयं तदाजिनमेव धारयेत् ॥

१२. शूतानिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । ताः सभाः समाजाश्च ताच्छीत्येन न गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥

१३. जनवादः परीवादो लोकवार्त्ता वा ।.....॥

१५. येषु प्रदेशेषु शुकुदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि क्षेत्र-प्रसापनादीनि न कुर्यात् ॥

१७. शूद्रः क्षमावान् ॥

१८. इन्द्रियाणामगमद्विषये श्रुत्यभावः नामस्तद्वान् ॥

१९. विहितेषु कर्मस्वगत्यानिर्दमस्तद्वान् ॥

२१. ङण्ये नष्टे शूत्रे वा शूत्रावेवावस्थितः स्यात् । न हृष्येन्न विपीवेत् ॥

२२. चत्ताहसंपन्नः । ग्वाविस्वश्च वस्तुः [पा० १, २, ११९] । कत्रानु-
स्वारदछान्दसोपपाठो वा ॥

२४. परभाग्यात्संतापोसूया तच्छीलो न भवेत् ॥

२५. अपपात्राः प्रतिलोमा रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्था-
नि घतुर्भिर्वर्णैः सह । अभिगस्तान्वद्व्यति । 'अथ पतनीयानी'त्यादिना [१, २१, ७]
तानुभयान्वर्जयित्वान्यत्र भिक्षेत ..... सायं प्रातरिविवचनाञ्च सायं गृहीतेन
प्रातराशो नापि प्रातर्गृहीतेन सायमादाः ॥

२६. अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाकृष्यते । स्त्रीणामिति । व्याख्यातः
समाहितो ब्रह्मचारी । याभिः स्त्रीभिर्भिक्षा प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचक्ष्णानां
स्त्रीणामिष्टं यानैरर्जितं धर्मं दत्तं दानेनार्जितं द्रुतं दर्विहोमैर्गार्होर्जितं सर्वमेव धर्मं
पृच्छ आच्छिनन्ति । यस्मादेवं तस्माद् ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उह्वा
इति निपातो वाक्यालङ्कारार्थः । अपिहशब्दौ कदाचिदित्येतमर्थं द्योतयतः । एषु
संघीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित एवैवतः । 'अथ ब्रह्मचर्यविधि'-
रित्यारभ्य [१, २, १८] यानि व्रतान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । संभावनायां
लिङ् । ..... ॥

२७. भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तद्विद्राभासेनोच्छिष्टं मन्तव्यम् । किं तु दृष्ट-
श्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामेव तदुच्छिष्टं मन्तव्यम्
अयमंशः प्राप्तानुवादः पूर्वमंशं विधातुं यथा 'तानुषपदकरोत्यपि शोपांश्चनुषपदकुर्या'-
दिति ॥

३४. तैः स्वकुलैः सह विप्रवासैर्न्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रभूयात् । .... ॥

३५. आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवम्भूतो भिक्षां न
चरेत् । आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनम् । यदा श्रोत्रिया अपि न उभ्यन्ते
तदा 'प्रोषितो भैक्षादग्रां कृत्वा भुञ्जीते'ति वक्ष्यमाणमप्रोषितेति यथा स्यादिति ॥

३६. अमत्रं भोजनपात्रं भुक्त्वेति संनिधानान् । तत्प्रत्ययेव प्राश्नालयात् प्रश्नाल-
येत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येनापि प्रश्नालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोर्महण
मित्यन्ये ॥

४०. आर्यैर्वर्णिगस्तस्मा अनुपनीताय पर्यवदभ्यात्मवर्मैकास्मिन्पात्रेवधाय
सत्तममीषे भूमौ स्थापयेत् ॥

४१. अन्तर्धानमन्तर्धिः । सोस्यास्तीति । ग्रीष्मादित्यादिभिः [पा० ५, २, ११६]

अन्तर्धी दासः । अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वमाशेषेषु स्वामितुस्तत्वात् ।
प्रकरणाच्चाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय शूद्राय पर्यवदप्यादित्यर्थः ॥

४२. यदि शिष्य आचार्यार्थमात्मार्यं वा प्रोषितः स्यात्तदा भैक्षार्त्तिकचिदा-
दायाप्रौ कृत्वा प्रक्षिप्य श्रेष्ठं भुञ्जीत । श्रोत्रियाणामसद्भावे^१न्येभ्योपि
श्रोत्रियेभ्यः^२ [सू० ३४] इत्येतत्तु ॥ भवति । यदि स्यात्तवैवायं प्रशूयान-
सद्भावेप्रौ कृत्वा भुञ्जीतेति^३ । यद्यपि तवाचार्यस्य विप्रवासः प्रकृतस्तथापि
न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि प्रवासो भविष्यति ॥

४३. भैक्षं हविषा हविष्ट्वेन संस्तुतं संकीर्तनम् । तत्र तस्मिन्हविष्याचार्यो
देवतार्ये देवताकार्ये तत्प्रीत्यर्थत्वात्तस्य ॥

४४. तस्य जाठराग्रौ हूयमानत्वात् ॥

PATALA I. KHANDIKĀ 4

१. अनुवादेषु सर्वत्र विधिः कल्प्यते । तं भोजयेत् । भोजयित्वा तस्यो-
च्छिष्टं प्राश्नीयात् । प्राश्नातीति अकारपाठदृष्टान्तसः । शादिति [पा०
८, ४, ४४,] श्रुत्वप्रतिषेधात् ॥

२. इदामक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥

३. यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि मिश्रावरणे लब्धानि ममिदानीनि च
स्वयमावृतानि यद्यालममुपहरति दक्षिणा एव ताः ।..... ॥

५. अस्मै शिष्यायाचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् ॥

६. किं पुनस्तत् । यथेति ॥ यथेतिवचनाच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धमिति लक्षणतः
प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवविधस्योपलक्षणम् ॥

७. अभ्यङ्गशेषो गन्धशेषो मात्त्यशेष इत्यादयोपि त्रय्यचारिणः प्रतिषिद्धा
आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति । केचित्तु श्रुतिप्रतिषिद्धमप्याचार्यस्य
शेषमुपपुञ्जाना दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व आचारः प्रमाणमिति वदन्तः । तन्निराश्रोति ॥

^१ श्रोत्रियाणां समावे अमवभावे. . मूयात् G U^१, श्रोत्रियाणासद्भावे श्रोत्रियेभ्यो...
इति तत्र भवति G U^२

^३ Compare also note to the text.

८. अनुमानाय प्रभवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वानुमीयते । तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षा श्रुतिर्वलीयसी । तद्विरोधे तु नानुमातुं शक्यते । अनुमानमवाधितमितिन्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणप्रतिषेधः प्रत्यक्षब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति ॥

९. यदपि क्षारलवणादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छिष्टव्यतिरिक्तो विषयः सम्भवति तथापि संकोचोपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादयुक्तः । ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते । यथा गृह्णाति न गृह्णातीति । तत्किमाचारात्संकोचिकापि श्रुतिर्वानुमीयते । अत आह । दृश्यत इत्यादि ॥ स्यादेवं ययय-माचारो गृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु प्रवृत्तिकारणम् ॥

१०. तत्किम् । प्रीतिरित्यादि ॥ क्षारलवणादिभोजने भुञ्जानस्य प्रीतिर्भवति । ततश्च 'यत्र तु प्रीत्युपलब्धतः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ती'तिन्यायान्न संकोचिका श्रुतिर्वानुमीयत इति ॥

१२. यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोग्यम् । यद्वा भुञ्जानस्य ब्रह्मचारिणो यदि धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुपांस्रादिमिहितत्वेन ततो न भोग्यमिति ॥

१४. ....अधोनिधानमाचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु पतनशङ्कया । अपर आह । आत्मनः समिदाधानार्थमेवाहरणमिति । उक्तं हि गृह्ये । एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाद्वत्येति [गृ० सू० ११, २४] । तदनुवादेनाधोनिधानमत्र विधीयते । दृष्टार्थमदृष्टार्थं चेति ॥

१५. ....समिद्धार इति ॥ अणू कर्मणि चेति (पाणि० ३, १, १२) तुमर्थेणप्रत्ययः ॥

१६. परिसमूहं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्ने राशीकरणमित्यन्ये । यथो-पदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थं सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति वा ॥

१८. समिदाधानेन समिद्धमग्निं पाणिनैव परिसमूहेन समूहिन्या । समूहनी संमार्जनी दर्भनिर्मिता वेदाकृतिराचारात् ॥

१९. ....यथाक्रमस्य भावो यायाकामी । प्यञ्जन्त्वत्वादीकारः ॥

२०. अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण घृथाकर्मोप्यदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्यात् ।..... ॥

आष. धर्म. १४

२१. पाणिसमुच्चं पाणिना संक्षामितं तेनोदकेन नाचामेत् । इदं तडागादिषु स्वयमाचमने । यदापर आचामयति तदैवेन पाणिना यदावर्जितमुदकं तेनापि नाचामेत् किन्तूमाभ्या हस्ताभ्या करवादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं तेनाचामेत् । एव च स्वयं यामहस्तेनावर्जितेनापि नाचामेत् । अलावुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन ताम्रमयेन वा स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः ॥

२२. पूर्वमदिवास्वापी [१, २, २४] इत्यनेन दिवास्वापः प्रतिषिद्धः अनेन रात्रारपि यदाचार्यो न ह्यपिपि तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्न-कथनं वर्जयेदित्येके ॥

२३. अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात्स्वप्नान्तरं ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थायेत्यर्थः । अहरहर्नित्यमाचार्यं गोपायेद्वक्षेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा । नेत्याह । धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्पुष्पकुशाहरणादीनि । अर्धयुक्तानि युग्यघासाहरणादीनि ॥

२४. स ब्रह्मचारी यावदुपनिषत्सु यावच्च संवेक्षनादेवमाचार्यं गुप्त्वा संविशन् शयनं भजन् धर्मगोपायमाज्जगुषमहमिति मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मं गोपायतीति 'धर्मगोपाय' आचार्यस्त माज्जगुषमहमाभिमुख्येन रक्षितवानस्मि । इदानीं तु संविशानीति मन्त्रार्थः । अपर आह । हे 'धर्म' मा 'गोपाय' रक्ष । 'आज्जगुषमहमाचार्य-मेतावन्तं फालमिति ॥

२७. प्रसह्य चा स्वयं निवर्तयेत्पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥

२८. . . . . जपन्यशब्दः पश्चादर्थः । .... प्रयोजनमुपनयने मा मृषुपथा इति संशासनस्यायमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च शाक्योपक्रमे ॥

२९. .. .. प्रणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्चान्ततस्तत्रैव शरीरन्यासः । ... .. अस्यैवविधस्य ब्रह्मचारिणोत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्यत्राप्राप्तिं भवन्ति । तत्फलवाप्तिरेव तद्व्याप्तिः । ... .. तदेव त्रैलोक्यब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥

PATALA II, KHANDIKĀ 5.

१. 'आचार्याचीनः स्यादित्यादयो नियमा ये निर्दिष्टा अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे तपःशब्दस्तेषु ब्रह्मण्यो न कृच्छ्रादिषु ॥

२. तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निःसारयत्येतस्मादभियमातिक्रमेणाभ्येतुः पुरुषात् । न केवलमेतस्मात्किं तर्हि महापत्यात् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथापि पितुर्दोषादेव ततोपि ब्रह्म निःसारयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्याद् गृहीतं ब्रह्म निःसारयतीति ब्रह्मयज्ञादिपुण्यमानमप्यकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्रवतेः सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः 'स्रवत्युदकं कुण्डिके'ति । अपर आह । तदतिक्रमे विद्याकर्म नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः । यतो निःस्रवति ब्रह्म निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानम् । विद्याकर्म च निःस्रवति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यन्ये । कुर्वत इति बाभ्याहार्यम् । तदतिक्रमे विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥

३. कर्तृशब्देन स्वभ्राभियायिना नरको लक्ष्यते ।.....॥

४. .... अवरेष्वर्वाचीनेषु कलियुगवर्तिषु । ऋषयो न जायन्ते मन्त्र-
दृशो न भवन्ति नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥

५. कथं तर्ह्यद्यतना अतिक्रमन्तोपि नियमानल्पेनैव यत्नेन चतुरो वेदान्गृह्णन्ति । युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह । श्रुतपर्यय इत्यादि ॥ पुनः सम्भवः पुनर्जन्म ॥

६. अत्रोदाहरणम् । यथा श्वेतकेतुः ॥ श्वेतकेतुर्हस्तेन कालेन चतुरो वेदान्ज-
माह । तथा च च्छान्दोग्यम् [६, १, १] । श्वेतकेतुर्हार्गणेषु आस तं ह पितो-
षाच । श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वे सोम्यास्मत्कुलीनोननूच्य ब्रह्मरन्धुरिष्य
भवतीति ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामनानू-
चानमानी स्रब्ध एवासेति ॥

७. अत्रह्यपि । पररूपं कर्कन्धुषत् । अपेरकारलोपो वा पिहितपिनद्धा-
दिवत् । वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चिद्विषमन्त्रादिकं समाहितो नियमवान्भूत्याचार्या-
दुपयुङ्क्ते गृह्णाति तस्मिन्वेदव्यतिरिक्ते ब्रह्मरन्ध्रे फलं भवति ॥

९. चैरनुष्ठितैर्गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रमादनीयानि पादप्रश्चालनादीनि
कर्माणि । स्वस्तीत्यविनाशि नाम तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तथ त्रिविधं दृष्टार्थ-
मदृष्टार्थमुभयार्थं चेति । दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः ।
उभयार्थं मिश्राचरणादि । अभ्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥

११. ... .. उक्ता सिद्धिः । अथो चत्किञ्च मनसेति (सू० ५) अत्रो-
क्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् । ॥

१२. मद्वा प्रतिदिनं नहान्तमपररात्र रात्रेः पश्चिमे याम उतिष्ठेत् । उत्थाय च
समीपे तिष्ठन्गुरोः प्रातरभिवाद्मभिवाद्दयीताभिवादयेत् । .. ..॥

१४. ... .. इदं नैमित्तिकं पूर्वं नित्यम् । अथ फान्गम् ॥

१६. . .... मध्यसममुदरसमं वैश्यः । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः पाद-
समं शूद्रः । प्राञ्जलिं यथा तथाभिवाद्दयीताञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्जलिरिति तु
युक्तः पाठः ॥

१७. अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्राचनं कर्तव्यम् ।
प्लुतं कर्तव्यमित्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानामभिवादयमानानाम् । प्रत्यभि-
वादेऽग्रे । [पा० ८, २, ८३] इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र वाक्यस्य टेः
[८, २, ८०] इत्यनुवृत्तेः प्रत्यभिवादस्य वाक्यस्यान्ते नामप्रयोगस्तस्य टेः प्लुत
आयुष्मान्भव सौम्या ३ इति प्रयोक्तव्यः । स्मृत्यन्तरवक्षान्नाम्नश्च पञ्चादकारः ।
आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोभिवादने । अकारस्तस्य नाम्नोन्ते वाच्यः
पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ इति मनुः (२, १२५) आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्ता ३ अ इति
प्रयोगः । शम्भुर्विष्णुः पिनाकपाणिश्चक्रपाणिरित्वादीनां नाम्ना सन्पुद्गौ गुणे कृत
“एवंप्रगृह्यस्यादूरादने पूर्वस्यार्थस्याद्भुत्तरस्येदुतां चिति [पा० ५, २, १०७] अयमपि
विधिर्मदिति । अन्ते अकारः । “तयोर्ग्रामिणि महिताया”मिति [पा० ५, २, १०८]
चकारवफारौ च भवतः । शम्मा ३ व । विष्णा ३ व । पिनाकपाणा ३ य ।
चक्रपाणा ३ य । अत्र सूत्रे “प्रत्यभिवादाने चे”ति चकारस्यार्थं न पश्यामः । अपर
आह । अभिवादाने प्रत्यभिवादाने च प्लायनमिति । अस्मिन्नपि पञ्चे द्वन्द्वेनाभिहित-
त्यावशब्दोन्नयक एव । अभिवादाने च शास्त्रान्तरे न वक्षित्तुतो विहितस्तस्माद-
नर्थक एव चकारः । अनर्थकाच्च निपाता नहुल प्रयुज्यन्ते ॥

१९. अन्यदा मर्धदा पूर्वोक्तेनैव प्रकारेणाभिवादनमेव । अयमनुवाद
उत्तरविवक्षया ॥

२१. ... .. अपिशब्द उपरिभावे । अथस्ताद्योपरिष्टाद्याभिमृदय मकुष्ठिकं
मगुल्कम् । माद्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृहीयात् । ... ॥

२२. . .... दृन्याना कर्तरि वा (पा० २, ३, १२) इति कर्तरि
पठि ..... ॥

२३. सर्वं च तदह्य सर्वह्यम् ।.....सदा मुयुक्तः मुसमाहितोनेन्य-
चित्तः । अध्ययनादनन्तरः । अन्तरयतीत्यन्तरः । अध्ययनाद्यथात्मानं नान्तरयति
यथाध्ययनं न विच्छिद्येत तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्नु-
नुवादो “मनसा चानध्याय” इति विशेषविधानात् । अध्यायेदिति प्रायेण पठन्ति ।
तत्र तकारोपपाठश्छान्दसो वा ॥

२४. गुरुकर्मसु च तथा मुयुक्तेनन्तरश्च स्यात् ॥

२५. अनध्यायकाले च मनसाध्ययनादनन्तरः स्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा
निरूपयेत् । अध्ययनविषयमेव चिन्तां कुर्यात् ॥

२६. ... . नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥

PĀṬALA II. KHANDIKĀ 6

३. एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥

४. यदा तु गुरुः खट्वायां शेते तदा तं प्रति प्रसारणं न दोषायेत्येके मन्यन्ते ।
स्वपन्नस्तु तत्रापि दोष इति ॥

१०. .... न सोपानत्क आनीदेन्नापि वेष्टितशिराः । अवहितपाणिर्द्वानादि-
हस्त एवम्भूतो नामीदेत् ॥

११. अध्वानं प्राप्तोऽध्यापनः । ..... ॥

१२. न वेदाचार्यसमीप उपसीदेदुपविशेत् । यदि तूपविशेदभ्यापनः कर्मयुक्तो
वा न भवेत्तदोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥

१३. यो यं देवं भजते स तद्भावनयेदाचार्यमुपासीत । अधिकथयन् । व्यर्थं
कथा विकथा । तामकुर्वन् । अविमना अविश्रितमनाः । ..... ॥

१५. .... वीतो विपर्ययेणेतः । ..... ॥

१७. अन्यत्र कुड्यादावपश्रितो न स्यात् । कुड्याद्यपश्रितो नासीत् ॥

१८. यदा द्विवस्त्रस्तदान्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात् । अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ
इति [२, ४, २२] । एष कल्पस्तदा न भवति ॥

१९. यदा त्वेकवस्त्रो भवति तदाधोनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येक
देशेनोत्तरीयं कुर्यात् ॥

२६. आमनयोग आसनकल्पना । आमनयोगेन विहितः सम्भावित आसन-
योगविहितः । आसनयोगेनासम्भावित आचार्ये तिष्ठति च स्वयं नासीत् ॥

२७. अशयनयोगविहित इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेनासम्भावित
आचार्य आसीने च स्वयं न भविष्येति शयीत ॥

२८. व्यत्ययेन परस्मैपदम् । .. .. । चिकीर्षेदिति तु युक्तः पाठः ॥

२९. आचार्यव्यतिरेका गुरुबोन्वक्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहारः । आचार्यः
श्रेष्ठो गुरुणा तमपेक्ष्यान्वक्स्थान पदमेवामिति कृत्वास्याचार्यस्य नानिधान्वक्स्था-
नितं नोपलब्धुर्ह्यात् ॥

३०. न चैनमन्वक्स्थानिनं गोत्रेणाभिजनकुलादिना कीर्येत्तुवीत ॥ भार्गवोयं
महाकुलप्रसूत इति ॥

३१. यद्यप्यसौ तस्याचार्यस्य गुरुः स्यात् । मातुलादिगुरुः स्यात्तत्र ।
आचार्यप्राचार्यसन्निपात इति पूजा वक्ष्यति [१, ८, १९] तेनैव न्यायेन मातुला-
दिष्वपि । प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥

३२ किन्तु देशावासनाच्च संसर्पेत् । तस्य समानार्थम् ॥

३४. तस्याचार्यस्यान्तेवात्तिनं नाम्नैव कीर्तयेत् । यद्वक्ष्येति यद्यप्यता-
थात्मनो गुरुर्भवतीत्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नोमग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥

३५. यस्मिन्स्तु पुरपे क्षिप्याचार्यभानमन्वरेणापि विद्याचारित्रादिना लौकिकानां
गौरवं भवति तस्मिन्मन्वक्स्थानीयेप्याचार्ये या वृत्तिः सा कर्तव्या । अन्वक्स्थानीये-
त्यन्वक्स्थानीय एव ॥

३६. अस्याचार्यस्य भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा सराशे भुक्त्वानृत्याय । छान्दमो
दीयैः । उत्थानमकृन्वोच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । आर्याव वेति [१, ३, ४०]
यद्विहितम् ॥

PATLĀ, II KANĀKĀ 7

२. उत्थाय कार्यवृत्तया गन्तुमिच्छन्गुरोस्पापमव्यं न पर्यावर्तेत किन्तु प्रदक्षिणी-
कृत्यापेयात् ॥

४. ओषधयः पशुपाशान्ताः । चनस्तयो ये पुष्पैर्विन्ता फलानि वीरद्वृक्षाणा-
मप्युपलभ्यन्त । तेषां पत्रपुष्पाण्याच्छिद्य नोपजिमेन् । आच्छिद्येतिवचनाया-
दुच्छिन्नगन्धग्रहणे न दोषः ॥

५. यानं शकटादि । इति शब्द एवप्रकाराणां गुणलक्षणार्थः ।.....॥

७. .... अपिमृष्ट हस्तेन मुखं पिधाय स्मयेतेति ब्राह्मणं न स्मये-
तेत्यारभ्य ॥

८. स्नातामनुलिप्तां वा क्षियमवलामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । मुखेनेति यादृच्छिके
घ्राणे न दोषः ॥

११. रजस्वलो मलिनगारः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन् । छान्दसो दन्नादेशः ।
पक्वदन्त इत्यर्थः । एतदुभयमुत्तन्नश्चाथ [१, २, २७] इत्यनेन गतमपि
पुनरुच्यते श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अनृतं बोक्त्विति (१, २६, ३) प्रायश्चित्तं
वक्ष्यति ॥

१२. आत्मीये गुरौ यां विद्यां कुर्वेदिति तस्या गुरोर्वंश्या आचार्यास्तेष्वस्य
माणवकस्याचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि त आचार्यवदुप-
चरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं विधिः ॥

१३. .... ते माणवकस्याप्युपमं ब्राह्मणः । किं सदा । नेत्याह । तदा
तु तस्यां दशायाम् । अपर आह । तदाप्रभृत्येत उपसं ब्राह्मणस्तु शब्दात्समावृत्तेनापि ॥

१४. यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीषानस्य माणवकस्य गुरुसमावापो भवति
गुरुवः समवेता भवन्ति तदा भिक्षायामुत्पन्नाया यं गुरमिदानीमनुनद्धो माणवको
यतोधीते तदधीना भिक्षा । यच्च यावच्च द्रव्यं तत्तस्मै निवेदनीयं तदुक्तेष्व
विनियोगः

१५. कृतसमावर्तनो विवाहात्प्रागर्जितं मात्रे दद्यात् ॥

१७. सोपि भर्ता गुरुं प्रापयेन्माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं
तद्रामि युक्तम् ॥

१८. धर्मकृत्यानि विवाहादीनि । तेषु बोधयोजयेत् । गुरोरभारे भर्ता तदभावे
माता सर्वेषामभावे समावृत्तः स्वयमेव ॥

२०. .... वंश्याच्छूद्राया जात उग्र उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥

२१. .... धर्म्यं धर्मादनुपेतमित्येक आचार्या मन्यन्ते । धार्म्यपाठे
स्वार्थे व्यञ् ॥

1 Thus G U²; G U² reads — धर्म्यं धर्मादनुपेतमित्येके मन्यन्ते । धर्म्यमिति
[धार्म्यमिति] पाठे स्वार्थे व्यञ् ॥

२३. गुरवे प्राणसंगवादौ महान्तमप्युपकारं कृत्वा नानुस्मरेत् नानुचिन्तेयत् ।
अहो मयेतत्कृतमिति ॥

२४. इतिकरणादेवंप्रकाराणां निन्दादीनां प्रतिषेधः ॥

२५. इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तर्द्व प्रतिषेधतः कुर्यात् । क्रियमाणमपि कर्म
विधाय यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥

२६. तस्मिन्नेव विद्याकर्मन्तम् [१, १, १३] इत्यस्यापवादः । यद्यधि-
गन्तुमिष्टा विद्या ग्रास्तुः क्षासितुराचार्यस्य सम्यङ्ज्ञागच्छति तदा तस्यानगमादन्यत्र
पुरुषान्तरेपि प्रवृत्तिर्भवत्येव यस्य सम्यगागच्छति । येषामाचार्यकरणविधिप्रयुक्त-
मध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाम ॥

२७. अन्यत्रेत्युभयोः शेषः । आचार्यावदाचार्यद्वारे वृत्तिः कर्तव्या । किम-
विशेषेण । न । अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्च । पादोपसंग्रहणमुच्छिष्टाशनं
चेतदुभयं वर्जयित्वा ।..... दार इत्येकवचनं छान्दसम् ॥

२८. य आचार्येण ममादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्स्तथाचार्यदारवृत्तिः ।
अध्यापयतीति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥

२९. अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरन्निर्देशाज्ज्ञानवयोभ्यानुभाभ्यां वृद्धो
गृह्यते । सग्रहचारी सहाध्यायी । ममाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । तस्मिन्नप्याचार्य-
दारवृत्तिः ।

आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।

पादं सग्रहचारिभ्यः पादः कालेन पठ्यते ॥

इत्यभ्ययन उपयोगसम्भवात् ॥

३०. उच्छिष्टाशनवर्जमिति वचनादुपसंग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानवयोभ्या-
नुभाभ्यां वृद्धेर्यादृष्टतर इत्यनुवर्तते । ..... ॥

३१. ममावृतस्य कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तर्ये कर्मेवेतेष्व्याचार्यादिषु पुत्रा-
न्तेषु सामयाचारिकं ममयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तान् । ममादिष्टेऽध्यापयतीति [१, ७, २८]
विशेष उक्तः ॥

PATALA II. KANDIKĀ 8.

१. ममावृतस्य ब्रह्मचारिणोऽवृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा
वक्ष्यामः ॥

२ माली मालावान् । आलितमुपश्रन्दनादिना । मुसप्रहणमुपलक्षणम् ।
 'मुसममे ब्राह्मणो नुलिम्पेते'त्याश्रयानवचनात् । सुगन्धिभिरामलकादिभिर्द्रव्यैरुप-
 लिप्त सस्कृत केशश्मश्रु यस्य स उपलिप्तकेशश्मश्रुः । अक्षोच्चनेनाक्षोरभ्यक्तस्तैलेन ।
 वेष्टिती वेष्टिनशिराः । कटिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य स उपवेष्टिती । कञ्चुक
 चोपानच कञ्चुकोपानह तद्यस्यास्ति स कञ्चुकोपानही । प्रसिद्धपाठे कञ्चुकमेव
 कञ्चुकम् । .... । तद्वान्काञ्चुकी । उपानद्वानुपानही । 'त्रीक्षादि'त्वादिनिः ।
 पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान्पादुकी ॥

३ अस्याचार्यदेः पुत्रान्तस्थोदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेष्वेतानि मात्यादीनि न
 कुर्यात्कारयेद्वा ॥

५ अवलेपन कङ्कतादिना केशानां विभागेनावस्थापनम् । इति-
 शब्दः प्रदर्शनार्थः । नेन स्नानभोजनमूत्रोच्चारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥

६ तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्य एके-
 नापि द्रव्येण यथात्मा समुज्येत तथा न कथयेत् । आचार्यं शिष्यगृहं प्रत्यागतो
 यथाहो दर्शनीय भोजनपात्रमित्यादिलिप्सा यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥

७ 'वेदमधीत्य स्नात्य'भिच्यनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृतमा-
 यद्ध स्रगाद्याचार्येणाहूतः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसहरेत् मुञ्चेदित्येके
 मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदापि प्रतिमुञ्चेदिति । काले यथाविध्यभिहृतमिति वचनादस्मा-
 दपरेषु रारभ्य प्रतिसहरेदेव ॥

१०. सर्वतः प्रतिष्ठित आसने नासीत् । आचार्यं पीठादावुपवेश्य स्वयं क्षेत्रा-
 सनादौ नासीत् । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥

११ आचार्येणाचरित उपभुक्ते शय्यासने नानि शेषेच्छयने न शयीतासने
 नासीत् । पित्रादिष्वपि गुरुषु ममानमिदम् । । गत समावृत्तस्य वैशेषिकम् ।
 अथ ब्रह्मचर्यविधेरवशेषः ।

१२ यानं शकटादि । आरोहेत्युक्ते गुरुणा पश्चादारोहेत् । 'छत्रं यानमिति च
 वर्जये'दिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषिद्धस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥

१३ उक्तोन्यारोहेदित्येव । 'समा' ममाजाश्चागन्ते'त्यस्यापवादार्थं समाग्रहणम् ।
 निकपो नाम कृषीवलानामुपहरणं कृष्टं क्षेत्रं येन समीक्रियते । तत्र कस्मिंश्चिदारूढे

१ आसनं [आसीनं □ U*] आसीत् । आचार्यं पीठादावुपवेश्य स्वयं क्षेत्रादभावात् नासीत् ।

G. U. 1¹

आप. धर्म १५

केनचिदाट्टप्यते। तत्र गुरणाकृष्यमाणेपि तेनोक्तः सन्नारोहेन त्वनौचित्यभयान्नारोहे-
दिति । कटो वीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरणोक्तः सन्महासीत । उत्सवादावेप
आचारः । स्वस्तरो नाम पलाटशय्या । 'नवस्वस्तरे सविशन्तीतिदर्शनात् । तत्रापि
गुरणोक्तः सन्सहासनादि कुर्यात् ॥

१५. व्युपतोदोद्वगुत्वादिना घट्टन यदाभिमुख्यार्थं म्रियते । व्युपजावः कर्णयोर्मुहु-
मुहुर्जल्पनम् । वगारदछान्दसोपपाठो वा । व्यभिहास आभिमुख्येन हसनम् । उदा-
मन्त्रणमुबुः सनोधन यथा वधिर प्रति । नामधेयग्रहण दशम्या पितृविहितस्य नाम-
धेयस्य ग्रहण न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रेपणमाज्ञापनम् । एतानि गुरविपये न
वर्तव्यानि । इतिकरणादेवमादीनामन्येषामपि प्रतिषेधः । ..... ॥

१६. आपदि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिप्रेत ज्ञापयेदसति पुरूपान्तरे वचनेनापि
बोधयेद्यथा शूलतोदो मे भवति स चाग्निना शान्यति न चात्र कश्चित्संनिहितः
किं करोमि मन्दभाग्य इति । उत्तरे सूत्रे समावृत्तविपये ॥

१७. सदैकस्मिन्प्राप्ते वसन्तावप्रातरनाहूतोपि गुरसदर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो
गच्छेत् ॥

१९. आचार्यस्याचार्यः प्राचार्यः 'प्रपितामह'वत् । यदाचार्यस्य प्राचार्यस्य कार्य-
वशात्सनिपादो मेलन भवति तदा प्राचार्यः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्राचार्यं पूर्व-
मुपसगृह्य पश्चात्प्राचार्यमुपसंगृहीतुमिच्छेन्न केवलं मनसा किंतु यदाचार्यो जानाति
मामयमुपसजिघृक्षतीति तथा चेष्टेत् । धन्यधादृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥

२०. इतर आचार्यः प्रतिषेधेद्वत्स मा मोपसंगृहीरिति ॥

२१. अर्य प्राचार्यस्य सनिधावस्याचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या । न
केवलमुपसंग्रहणेनैव । उत्तरसूत्र समावृत्तविषयम् ॥

२२. मुहुश्चेत्यनुस्वारदीर्घो छान्दसो । वीप्सालोपश्चात्र द्रष्टव्यः । मुहु-
मुहुर्इति विवक्षितम् । प्रामान्तरं वसन्नापि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थो गच्छेद्यथा-
शक्ति गोरसाद्यपूपाद्यधिहस्त्वं हस्तेमग्रमादाय स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः । अपि-
शब्दोभावे विधिं द्योतयति । गोरमाद्यभावे दन्तकाष्ठान्यपीति । इतिशब्दोन्तेवासि-
भर्माणा समातिद्योतनार्थः ॥

२४. एन शिष्य पुत्रमिवास्याभ्युदय. स्यादित्यनुवाङ्मन्त्रेषु घर्मेपु। किंचिदध्यनप
प्रादयमानोगूहन्त्युक्त. मुहुवदितस्तत्परो भूत्वा विद्या ग्राहयेत् ॥

२५. न चैनं शिष्यमध्ययनविज्ञेनात्मप्रयोजनेषूपरुन्ध्यात् । उपरोधः स्वतन्त्री-
करणम् । अनापत्स्वतिवचनादापद्यध्ययनाविज्ञेनाप्युपरोधे न दोषः ॥

२६. आपद्यमान इत्यन्तर्भावितव्यन्तार्थः । योन्तेवासी विनिहितात्मा
द्वयोराचार्ययोर्विविधं निहितात्मा सन्गुरावनैपुणमापादयति नानेनायं प्रदेशः
सम्यगुक्त इति सोन्तेवासी न भवति स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह ।
योन्तेवासी वाङ्मनःकायकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा
भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते सोन्तेवासी न भवतीति ॥

२७. आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीति त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्यन् ।
श्रुतात्परिहरमाणस्तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥

२९. अभिप्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं
शीनोदकस्नानम् । अदर्शनं यथासाक्षात्मानं न पश्यति तथा करणं गृहप्रवेश-
निषेधः । सर्वत्र ज्यन्तात्प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्पराध-
मात्मा तदनुरूपं व्यक्ताः समस्ताश्चानिवृत्तेर्यावदसौ सतोपराधान्निवर्तते तावदेते
दण्डाः ॥

३०. एवं चरितमस्य चर्यं निवृत्तं गुरुकुलात्कृतसमावर्तनमित्यर्थः । एवं-
भूतमेतन्नयेभ्यो धर्मेभ्यो यममायाश्रमं प्रतिवत्स्यते तत्र तेभ्यो धर्मेभ्योनन्तरो
भवति तेभ्यो यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्यातिसृजेत्तमाश्रमं
प्रतिपत्तुमुत्सृजेत् ॥

PĀṬALA III, RAṆḌIKĀ 9.

१. एवमभ्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालरूतधर्मा उच्यन्ते ।

मेपादित्ये सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।

चान्द्रमासास्तत्तदन्त्याश्रैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृता ।

कादाचित्केन योगेन नश्वरस्योतिर्निर्णयः ॥

तदेवं मिहस्थिते सवितरि यामास्याया तदन्ते चान्द्रमासे या मध्यवर्तिनी
पौर्णमासी सा श्रावणी । ध्रुवणयोगस्तु भवतु मा वा । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्या-
मध्यायमुपाकृत्य गृहोक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीतार्थायानश्र

मासमेकं प्रदोषे ग्रथमे राविभागे नाधीयीत ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः ॥

२. तिप्यः पुण्यः । तेन युक्ता पीर्णमासी तैषी 'आवणी'वत् । तस्यां विरमेदुस्सर्जनं कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः । रोहिण्यां वा तैषे मासि तिप्यासूचा या रोहिणी तस्या वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः पञ्च मासानधीयीत ॥

३. अर्धं पञ्चमं येषां तेर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकांश्चतुरो मासानधीयीतेत्यपेक्ष्यत इत्येके मन्थन्ते । अस्मिन्पञ्चे प्रौष्ठपन्नामुपाकरणम् । शास्त्रान्तरदर्शनादुस्सर्जनस्य यापकर्षः । उत्सर्जने च कृते आवण्याः प्राक् शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य । कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनम् । पुनः आवण्यामुपाकृत्यागृहीतभागस्य ग्रहणाध्ययनमिति । प्रपञ्चितमेतद् गृह्ये ॥

४. निगमाश्चत्वारिनिगमनमार्गाः । नियमेन गम्यत एप्तिरिति । तेषु सर्व-प्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥

५. अनुद्भुतसंयन्धिना शकृत्पिण्डेनोपलित्य निगमं प्यवीयीत ॥

६. .... शम्याप्रासात् । पञ्चमीनिर्देशादर्वागिवि गम्यते । शम्या क्षिप्ता यावति देशे पतति ततोर्वागिति.....॥

७. यदा इमशानं मामतया क्षेत्रतया वाध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा नानध्यायः । अध्येतव्यमेव ॥

८. यदा तु तद्याध्यवसितमपि इमशानं शायतेर्यं स प्रदेश इति तदा तावत्येव प्रदेशे नार्धीयीत । न शम्याप्रासात् ॥

९. नृदूषतितसकाशेपि शम्याप्रासादर्वाद् नाध्येयम् ॥

१३. यो वेदमप्येष्टमाणो मलवद्वामसा रजस्वलाया संभाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्मणेन संभाष्य पश्चात्तया संभाष्य संभाषेत संभाष्य च पुनरपि ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत् । किमर्थं सति भवति । एवं तस्या मलवद्वामस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या भवति । प्रजानिःश्रेयस-मितियचनाद्विधवाभिः संभाषणे नैतत्कर्तव्यम् ।

१४-१५. अन्तः क्षरो यत्र ग्रामे तत्र नाध्येयम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति च

G. U. '1.—निगमाश्चासात् निगमनमार्गाः (निगमननामज्ञानम् G. U. '1)

व्याख्यातम् । चण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थेव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे द्रष्टव्यः ॥

१७. आरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा सदृश्यते तावत्यनध्यायः ॥

१८. बाह्या उपनिपादादयः परिपन्थिनस्तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः । तस्मिन्नहनि नाध्येतव्यम् ॥

१९. ये पिशाचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तस्तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥

२०. संधिः संध्या । तस्मिन्संधावनुस्तनिते मेघगर्जिते मति रात्रिर्नध्यायः । सर्वा रात्रिं नाधीयत । वर्षर्तायिऽमन्यस्मिन्नधिकं वक्ष्यति ॥

२१. अन्त्यो दीर्घः । उपान्त्यो ह्रस्वः । विपर्यासश्छान्दसोपपाठो वा । संधौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तां रात्रिर्नध्यायः । न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा । एषं सायंसंध्यायामुक्तम् । प्रातःसंध्यायामाह ॥

२२. उपव्युपनुपःसमीपम् । तत्र विद्योतमाने विद्युति सत्यामपरेषुः सप्रदोषमहरनध्यायः । प्रदोषादूर्ध्वमध्ययनम् । यावता कालेन शन्याप्रामादवांगवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति वा विजानीयादेतस्मिन्काल उपव्युपं विद्योतमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा । इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्वयप्रकारश्चिन्त्यः ॥

२३. रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याद्योशो महारात्रो-न्योशो 'वहः' । तस्मिन्द्वेपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥

२४. अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तरोक्तो विभिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह एवेति ॥

२५. वस्तुप्रभृतिभिरवरुद्धामु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामा-न्निर्गमननिरोधः ॥

२६. यद्यार्हाणां घोरादीनामवरोधे यावता कालेन मन्यन्ते तानन्तं कालमनध्यायः ॥

२८. .... तामु च पूर्वेष्वथतुर्दशीषु च । .... ॥

PĀṬALA III., KĀNDIKĀ 10.

१. चतुर्षु मासेषु भवश्चातुर्मास्यः । संज्ञा चैषा तिमृणां पौर्णमासीनां यानु
चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः । फल्गुन्यापाद्रीकार्तिक्यः । “चतुर्मासाण्यो
यक्षे तत्र भव इति वर्तमाने संज्ञायामणित्यण्प्रत्ययः” [महाभाष्ये, २, पृ. ३६१] ।
तासु च चातुर्मासीषु पूर्ववद् द्वावहोरात्रावनध्यायः । ..... ॥

२. विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणं तस्मिन्वैरमणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे
प्रथमा । गुरुषु भदुरादिषु संस्थितेष्विति प्रकरणाद्भव्यते । अष्टकैवाष्टाक्यम् । स्वार्थे
प्यच् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरणमेवापाकरणम् । एतेषु निमित्तेषु
व्यह्य अध्ययनरहिताः । तत्र गुरुषु मरणदिनादारभ्य व्यह्य इतरेषु पूर्वेषुरपरेषु-
स्तस्मिन् दिने नाधीयीत । ... ॥

३. मंनिरुष्टा ये ज्ञातयो भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादयः । तेष्वपि मृतेषु व्यहमन-
ध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवतां तु यावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तर-
सिद्धः । .... ॥

४. मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केषिदा-
शौचमपि तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयम् । अनध्यायप्रकरणान् ॥

५. अनु पञ्चाङ्गता जाता अनुभाविनो मृतापेक्षयावरवयसः । .....
अन्ये तु शार्वं दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपर आह । अनु-
भाविन उदकार्हास्तेषां मरणे परिवापनमिति ॥

७. .... विहारो यत्रदीक्षा । ..... स्वमतं तु वपेरग्रेवेति ॥

१०. आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके । स्वपक्षस्तु
द्वादशाहः पूर्वोक्तः ॥

११. श्रोत्रियं वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णसंबत्सरायां श्रुताया-
मेवां रात्रिमेकमहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाद् शुर्वादिष्वपि सेत्र
निमित्तम् ॥

१२. एके तु मनस्यचारिणो मरण एवानन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति न तु
श्रोत्रियसामान्यमरणे ॥

१ चातुर्मास्यो ज्ञेयः । तत्र भव इति वर्तमाने मन्त्रशास्त्रमित्यन्वयः । G. U.¹ ; चातुर्मास्य
पक्षः तत्र भव इति वर्तमाने सद्वर्तितयामणित्यन्वयः । G. U.².

१७. उभयतोध्ययनस्यादावन्ते चोपसग्रहण कर्तव्यं यथाक्रममध्येतुकामस्यादा-
वधीत्यान्ते ॥

१८. बहुवचनमतन्त्रम् । अधीयानेषु यत्रान्यो व्यवेषादन्तरागच्छेत्तत्राप्यधीहि
भो इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्योच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन् ।

१९. शुना च गर्दमाना च बहूना नादाः बहुवचननिर्देशात् । सलाष्टकी
वृकजातावयान्तरभेदः । क्रीष्टीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितव्यात्पुंसोऽपि ग्रहणम् ।
'इन्द्रो यतीन्सालाष्टकेभ्य' इत्यादौ दर्शनात्सर्वत्रादिमः स्वरो दीर्घः । स एषाय
ह्रस्वः प्रयुक्तः । एकसृक एकचरः गृगालः । अनध्यायस्य हेतवः ॥

२०. वेदान्तरसकाशे साम नाध्येयम् । ॥

२१. आक्रोशपरीहासादिषु सर्वेषु शब्दकर्मस्वनध्यायो यत्राध्ययनशब्देन ते
सत्सृज्येरन् ॥

२५. यस्यैक कालपाकेनान्ध जात तच्छुक्लम् । तच्छुक्लं मद्यावता फालेनात्म-
सयुक्तं स्वोदरस्थमजीर्णं यावत्तदनुगुणं उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः ॥

२६. तेनाधीत्यैष भुञ्जीत ॥

२८. यो मृतोसपिण्डीकृतः स प्रेतः । . . ॥

PATALA III, KANDIKĀ ११

१. काण्डोपकरण काण्डप्रतादेशनम् । तस्मिन्नहन्पमातृकस्यान्न भुक्त्वा
सप्रदोषमहरनध्यायः । अपर आह । भुक्त्वेति नानुवर्तते । तथा चोत्तरत्र भुक्त्वा-
ग्रहणम् । काण्डोपकरणे निमित्तेमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्याय इति ।
एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥

२. काण्डसमापनं प्रतविसर्गः ॥

३. ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवाः सपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः ।
नन्दीश्वरकुपेरादयः^१ । तेषां यमो तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय
इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखेषु^२ देवेष्विव्यमानेष्वित्यन्ये ॥

४. प्रेतसकृत्तं यान्नमित्यस्यापवादः । पर्युपिता रात्र्यन्तरिताः । प्रतिगृहीतेषु

तण्डुलेष्वय पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्यायः । तयामनात्तेन तदहर्भक्षितेनापि नानध्यायः । पर्युषितेनेत्येके । पर्युषितैरितिवचनात्तदहर्भक्षितैः नम्रदोषनहरनध्यायः ॥

५. ओषधिग्रहणेन वीरुधोपि गृह्यन्ते । यनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूलैः सूरणकन्दैर्दिभिः फलैश्चात्रादिभिः पक्करपक्कैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥

६. यस्मिन्नहनि काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पीर्णमात्या-मुपाकृत्य प्रगल्भेहरन्तरे यत्स्य काण्डस्यानुयान्यमध्येतुमारम्भं कुर्वीत न तत्तदहरधी-यीत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥

७. अनेकषेदाध्यायो यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाकरणोत्सर्जने तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । एतदेव ज्ञापकं पारायणस्यानुपाकरणोत्सर्जने भवत इति । तां विद्यामितिवचनाद्विद्यान्तराध्य-यने न दोषः ॥

८. धोषवान्कर्णश्रावः । भूमाववस्थितानि वृणानि भवहृत्युत्क्षिप्य गमयतीति वृणसंवाहः । वर्षति वा देवे धाराः प्रवहेद्विशिषेत् । यत्र देश एवंपिषो वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत ।..... ॥

११. यदा सहाधीयानाः कारणवशाद्विप्रवसेयुः केचिन्वाचार्येण संगतास्तदा ममभ्ययनं सहाधीयमानं प्रवेशं तदहर्नाधीयीत । विप्रोपितानां यवहः पुनर्नेलनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥

१८. विष्टतद्वारमपाष्टम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥

२०. वासन्तिरो वसन्तोत्सवः । स च चैत्रमासे शुद्धययोदश्यां भवति । आपाटशब्देनापि तस्मिन्माने क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विबक्षितः । नयोस्तदहर्नुकाध्ययननिवहितम् । अनुवाकमहणान्न्यूने न दोषः । अपर आह । अनुवाकमहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधो नाङ्गानामिति ॥

२१. नित्यं प्रभाष्ययनं यत्र न नित्यप्रभो प्रहयज्ञः । तस्य चाविधिना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण विनानुशास्ययनमवहितम् । यद्यपि नित्यं प्रहयज्ञाध्ययनं तथापि केनचिदङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातरादौ कुत्रे प्रायश्चित्तमेव न न प्रहयज्ञः । ..... ॥

२३. .... आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहस्तरप्योतं यत्तद् द्विर्वाद्यादिष्वहः-
मूत्सुज्य ततः परमधीयीत । वाचोर्चरित्यर्थः ॥

२५. विद्युत्यभ्यग्रायामबिरतायाम् । स्तनयित्वा चाभ्यसे । ..... ॥

२९. .... आकालमनध्यायः पूरेद्युरा तस्य कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥
 ३०. .... अपस्वाने निर्वाते । .... अन्युत्पाते प्रामादिदाहे ।
 .... सार्वकालिकमृतौ चापर्वौ च । ... .. अत्र सर्वसांमिति-
 वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अद्वानामपीत्यन्ये ॥

३१. अपर्तावध्रं दृश्यमानं यावद् दृश्यते तावत्कालमनध्यायः । एवं परिवर्षादि-
 प्यपि योज्यम् । अत्रापि बृहस्पत्याग्निपरितोषे न दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् ।
 सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो
 लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते घोषयति
 पूतिगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्रृंगर्भादीना-
 मुपलक्षणार्थम् । पुनरिह विधानं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव धर्मादिभि-
 र्ग्रहणे कर्तव्ये पूर्वस्य पाठस्य चिन्त्य प्रयोजनम् ॥

३५. उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादवर्गपतुः । तत्रच्छन्दोस्तोनूतनशमपूर्वं नाधी-
 यीत । ग्रहणाध्ययनमपर्वौ न कर्तव्यम् । यद्यपि 'तेष्व्या पौर्णमास्या रोहिण्यां
 वा विरमेदित्युक्तं तथापि कियन्तं कालं तद्विरमणं कस्माद्ग्रहणमध्ययनादित्यपेक्षया-
 मुच्यते । एतावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने न दोषः ।
 तथा छन्दस इतिवचनादद्वानां ग्रहणाध्ययनेपि न दोषः ॥

३६. प्रदोषे चाननूतनमपि नाधीयीत । मासं प्रदोषे नाधीयीतेत्येतत्तु
 धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह । यस्या रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च
 मिश्रे भवतस्तस्या प्रदोषे नाधीयीताननूतनमनूतनं चर्तावपर्वौ च । एष आचार इति ॥

३७. आम्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपर्वौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेभ्येयम् ॥

३८. अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्यदनध्यायनिमित्तं परिपत्सु मानवादिषु
 धर्मशास्त्रेषु यथोक्तं तथा द्रष्टव्यम् । .... ॥

PATĀLA IV., KANDIKĀ 12.

१. .... तपो यावत्फलं साधयति स तावत्साध्यतीत्यर्थः ॥

२. तत्रैव ब्राह्मणे । 'स यदि तिष्ठन्नित्यापत्स्वरूपः श्रूयते । तत्र दर्माणं
 महदुपसीर्योपस्थं कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्यायमधीयीत [तैत्तिरीयारण्यके

२, ११, ३.] इत्यादिर्मुख्यः कल्पो ब्राह्मण एवोक्तः । इह पुनरासीनवचनं यथाकथंचिदासनार्थम् । सर्वथाप्यधीयानस्त एव तत्तत्प्यत इति ब्राह्मणार्थः ।..... ॥

३. अधाप्यपि च । स्वाप्यायो नाम यदेव ब्रह्मयज्ञः । ब्रह्म वेदस्तत्साधनो यागो यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिमाधनाः । हवैशब्दो प्रसिद्धिं द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते स्तनयित्वादयो वपट्टाराः । बहुवचननिर्देशाद्वपट्टारानुवपट्टार-
स्वहाकाराः सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते । स्तननं मेघशब्दः । वियोतनं विद्युद्वापारः । अवस्फूर्जन्मगनिनिपातः । तत्रावस्फूर्जयुः पुष्टिर्भूमिति दर्शनात् । वायतीति । ओर्वे शोषण इत्यस्य रूपम् । यथार्द्रप्रदेशः शुष्को भवति तथा वातीत्यर्थः । यस्मादेतौ वपट्टारास्तस्मात्स्तननादिष्वनध्यायनिमित्तेषु भस्त्वप्यधीयीतैव । न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् । वपट्कारणामेतेषामच्छ्वट्काराव्यर्थत्वायान्यथा वपट्कार एते व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वपट्कृतेष्वयुजुंस्तुयात्तादृगेव तत्स्यात् ॥

४. तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य शास्त्रान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति न तावति पर्यव-
मानम् । एतदेव शास्त्रान्तरं पठति ॥

५. अन्त इतिशब्दोप्याहार्यः । वातादिषु मत्सु प्राप्ते प्रवेश ऋग्वेदाध्ययन एकाग्रमधीयीत यजुर्वेदाध्ययन एकं यजुः सामवेदाध्ययन एकं साम सर्वेषु वा वेदेषु मुमुयःमुपरित्यादिकं यजुरिति आहरेन्न पुनर्यथापूर्वं प्रभमात्रम् । तेनैतावतैवास्या-
प्येतुस्तदहस्तस्मिन्नहनि स्वाध्याय उपात्तो भवति स्वीकृतो भवतीत्यर्थः । अधीतो भवति यावत् । पेचिद्भुम्बःमुवरित्यादिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रिकम् । कस्मात्पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शास्त्रान्तरे वाक्यसमाप्ति-
राभीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते तत्राह ॥

६. एवमित्यादि ॥ एवं वाक्यसमाप्तावाधीयमाणाचार्यसमयेन । आर्याः शिष्टा मन्वादयः । तेषां समयो व्यवस्था । तेनाविप्रतिषिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् । कथम् ॥

७. आर्या अध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशमनर्थकं स्याद्यदि वाजसनेयि-
ब्राह्मणं यथाश्रुतमेवेताप्येता ॥

८. नन्वनर्थकमेव तदसु श्रुतिविरोधान् । तत्राह । अर्धेति ॥ योयमध्यायान-
ध्यायविषय आर्यसमयो न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते यथा “वैमर्जनहोमीयं चामो-
ष्यये ददाती”त्यत्रागृह्यमाणकारणधार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणमतो वाक्य-

परिसमाप्तिरेव युक्ता । एवं हि वाजसनेयित्राह्वणस्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्यायोप-
देशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयार्थवत्त्वमिति । सूत्रेगृह्यमानकारण इति णत्वाभाव-
दछान्दसः । का पुनरसौ स्मृतिर्या ब्रह्मयज्ञेप्यनध्यायमुपदिशति । मानवे
तावद्विपर्ययः श्रूयते । “नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्र हि तत्स्मृत” [२, १०६]-
मितिसामान्येनानध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थस्तस्मात्तादृशी स्मृतिर्भूय्या ॥

९. एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह । विद्या-
मिति । विद्या वेदनमध्ययनं ता प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे ।
पुनर्परिभाषायामुक्तोर्यान्तरत्वादिति । अर्यान्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणां
पुनर्महणाध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येनध्यायागमो भवति न वेति चिन्त्यम् ।
एवं रुद्रादिजपेपि ॥

१०. कथं पुनरार्यसमयः प्रमाणं यावता न तेषामतीन्द्रियेयं ज्ञानं संभवति ।
तत्राह । ब्राह्मणोक्ता इत्यादि ॥ विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता
अपि ब्राह्मणेष्वेवोक्ताः । नन्विदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते । सत्यम् । तेषा-
मुत्सन्नाः पाठा अध्येतृदौर्बल्यात् । कथं तर्हि तेषामस्तित्वम् । प्रयोगादित्यादि ॥
प्रयोगः स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद् ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिरुप-
लब्धानीति । कथमन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा । संभवति च तेषां वेदसंयोगः ॥

११. अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते । यत्रेत्यादि ॥ यत्र पितृष्वसुतामातुल-
सुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्रमनुमीयते प्रीतेरेव
प्रवृत्तिहेतोः संभवात् ॥

१२. ....राध्यति कल्पते ॥

१३. एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुतिमूलत्वमुक्तम् । अथेदानीं प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता
एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे
स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥

१४. ....संस्तुतिप्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं न धर्मातिदेशार्थमिति
दर्शयति । .... ॥

PĀṬALA IV, KANḌIKĀ 13

१. ....केचिदाहुः । आकाशादितिवचनादशनीयामावेन भोजनलोपेपि

यथाकथंचिद्वैधदेवं कर्तव्यं पुरुषसंस्कारत्वादिति । अपरे त्वशर्मावसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोपे वैधदेवं न कर्तव्यमिति । ..... ॥

५. समावृत्तं शिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देय इदं त्वया कर्तव्यमिति यथासमावृत्तदशायामाह्वा दीयते । उदकुम्भमाहरेति । नैवमिदानीं स्वेच्छया करणे प्रतिपेक्ष्यम् ॥

७. अभ्ययनेनुपयुक्ता कथा विरुधा । तां चान्यां कृत्वैतदादि प्रतिपद्येत । एवं सति ब्रह्म वेदो लौकिक्या वाचा न्यार्जते तथा मित्रं न भवति ।

८. यक्षोपु दर्शपूर्णमासादिष्वेतदादय ओंकारादयः प्रसवा निर्देशा अनुज्ञा-वाक्यानि भवन्ति ब्रह्मादीनाम् । ओं प्रणय । ओं निर्वप । ओं स्तुष्टमिति ॥

९. ... .. । भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु । . ..... ॥

१०. समयः शुश्रूषा । तेन विना कृच्छ्र दुःखं दुरवधारणमपूर्वं ग्रन्थं न कुर्वीत । क्रियासामान्यवचनः करोतिरध्ययनेध्यापने च वर्तते । मन्त्रेण विना शिष्योपि कृच्छ्रं ग्रन्थं नाधीपीताचार्योपि नाध्यापयेत् । ..... ॥

११. विचिकित्सा संशयस्त्वदभावोपिचिकित्सा । सा चावदुत्पद्यते तावद् ब्रह्म नियन्तव्यं नियमेनाधिगन्तव्यं । नियमपूर्वक्रमधिगन्तव्यमिति हारीत आचार्यो मन्यते । अस्मिन्पक्षे त्रिःप्रावणत्रिःमहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥

१२. षड्विंशे वेदाद्वहिर्भूते काव्यनाटकप्रवणे गतिः शुश्रूषा न विद्यते यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥

१५. यद्यप्यमानर्हन्भवति तथाप्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा सा तस्मिन् कर्तव्या ॥

१६. तुमार्थे । वृद्धानां चान्नेवाग्निनां न गतिरिति । पूर्ववयसान्तेनासिनावर-यया आचार्यो न शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादूर्ध्वमित्येके । अध्ययनकालेपीत्यन्ये ॥

१७. यदा ब्रह्मणि वेदप्रपञ्चे मिथो विनियोगः क्रियते । बह्वृचो यजुर्वेदाध्यायिनः मन्त्राशाङ्गजुरेदमवीते सोऽपि तस्मादग्रेऽहं । तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥

१८. अत्र हेतुं स्वयमाह ब्रह्मेत्यादि ॥ तत्र द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते मैत्र ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥

१९. .... । निवेगे वृत्तं दारकर्मणि वृत्तोपि । ..... ॥

२०. तत्र हेतुत्वेन श्वेतरुनोरेव शिष्यान्प्रति वचनम् । ..... ॥

२२. .... । नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यकर्माणि ।.... ॥

PATALA IV. KANDIKĀ ॥

१. कानि पुनस्तानि ।..... ॥

२. एषंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराकान्तस्य न गिरः कृण्व्यनेप्यवसरो भवति । स कथं द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥

३. .... । चक्षब्धोवधारणे ।... ॥

४. वणिति निपातोस्ति । निपातैर्यद्यदिहन्तकुवित्रंघेषणरुचिश्चत्र गुरुमिति [पा० ८, १, ३०] म चेदर्थं वर्तते । “इन्द्रश्च भूळयानि न” इत्यादौ [ऋग्वे० २, ४१, ११] दर्शनात् । तस्यायं प्रयोगः । न चेदस्मिन्माणवके दोषमनध्याप्यता-हेतुकं पश्येत् ॥

५. समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदृच्छया दृष्टहेतुमन्तरेण बुद्धि-मान्यादिनाध्ययनस्यासंबृत्तिः स्यादधीतो भागो माणवकान्तरवन्नागच्छेत्तदा तस्यां यदृच्छायामसंबृत्तां तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषेव माणवकस्य शरणम् ॥ तथा च मनुः [२, २१५] । अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुः सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥

६. मातृग्रहणेन पितामहीप्रपितामहोरपि ग्रहणम् । पितृग्रहणेन पितामह-प्रपितामहयोरपि ग्रहणम् । सर्व एत आचार्यवच्छुश्रूषयितव्याः ॥

७. उक्ताश्चानुक्ताश्च ज्येष्ठमातुलादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनाहरदरुपसंभाषाः ॥

८. यदि प्रोष्य समागतो भवति गुरवो वा प्रोष्य समागताः । ..... ॥

९. भ्रातृग्रहणे पूर्वेष्वेव सिद्धे क्रमार्थं वचनं यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥

१०. पूजा वर्णज्यायसां कार्या वृद्धतराणां चेत्युपदेगानुरोधेन [१, १३, २,] या नित्या पूजा सा च यथापूर्वं वृद्धक्रमेण ॥

१२. .... विद्याचारिग्राहपेश्रया विरल्पः ॥

१३. ...पुरे भवं पौरम् । पौरं च तत्सख्यं च पौरसख्यं सेवानिरन्धनं वान्धवम् । तत्रमिवादनस्य निमित्तम् । कीदृशं दशवर्षान्तरस्यम् । दशवर्षाधिकः पौरसखा श्रोत्रियोमिवाद्य इति विवक्षितम् । मर्यामित्युपममस्तमप्यपेक्ष्यते । चारणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् ।

श्रोत्रियं वक्ष्यति । स त्रिवर्षपूर्वतामात्रेणभिवादनमर्हति । न पूर्वसंस्तवनपेक्षते ॥

१४. क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्धतरायाभिवाद्यमभिवादनं कर्तव्यं पश्चाद् वृद्धायति ॥

१५. उच्चैःस्थाने नीचैःस्थाने वावस्थितो विपमगतः ।.....गुरवे त्वभिवाद्यमेव दर्शने सति नृपगीमवस्थानस्यायुक्तत्वात् ॥

१६. इदमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितस्तत्रान्वारुह्य वामिवाद्यीताभिवादयेत् । अवरुहेत्येतदपि द्रष्टव्यं न्यायस्य तुल्यत्वात् । गुरो तु दृष्टमात्र एवाभिवादनमित्युक्तम् ॥

२१. पत्न्युपद्रवस्तदेव स्त्रीणां ययस्तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्वभिवादनं कर्तव्यम् ॥

२२. अवहितपाणिः । समित्कुशादिहस्तो दात्रादिहस्तो वा । ..... ॥

२४. एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत न नाम्नेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥

२५. शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणार्थो निपातः । ....॥

२६. ब्राह्मणविषयमिदम् । ..... ॥

२८. अप्यनष्टपशुधनोसीति ॥

३०. ....अरण्यप्रवृत्तं समयस्य देशस्योपलक्षणम् । .....संभाषणं मातृ-
वद्भगिनीवच । भगिनि किं करवाणि ते न भेतन्यमिति ॥

PĀṬALA V., KĀṆḌIKĀ 15.

१. ....वासोविन्यामविशेषो यज्ञोपवीतम् । दक्षिणं 'बाहुमुद्धरतेवधत्ते
सव्यमिति यज्ञोपवीत'मिति ब्राह्मणम् । [तैत्तिरीयारण्यके २, १, ३.] वाससो-
संभवेतुक्त्वं वक्ष्यति [२, ४, २२] ..... ॥

३. यं वा प्रयतोन्व आधामयेत्सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं धाम-
हस्ताधर्जिताभिरङ्गिराचमनं न भवति । तेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्डलुधारणमप्याचार्य-
स्यानभिमतं लक्ष्यते । अल्लवुषात्रेण नारिकेलेन च स्वयमाचमनमाचरेदिति ॥

४. ....पिपासितस्य पाननिषेधोऽयमिति केचित् । अपर आह । अस्मादेव

प्रतिषेधाच्छिष्यादित्यस्य करकादेर्या धारा तत्र प्रायत्यार्थमाचमनं भवतीति ॥

५. भूमेः स्वयंदीर्णः प्रदेशः प्रदरः । ..... ॥

६. ... तस्माभिरितिवचनाच्छ्रुतशीताभिरदोषः । तथा चोष्णानामेव प्रतिषेधः स्मृतिषु प्रायेण भवति ॥

७. वय इति पश्चिनाम । यो रिक्तापाणिः सन् वयसः पक्षिण उद्दिश्य तेषां प्रोत्सारणाय पाणिभ्यश्छत्वे स तत्कृत्वाप उपस्पृशेत्तेनैव पाणिना । रिक्तापाणिरिति विचनात्काष्ठलोष्टादिसहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शमाचमनमाहुः ॥

१०. येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे स्युट् । ... ॥

११. तीर उत्तीर्याचामेज्ज जलमध्य इत्ययमर्थो न विधेयः पूर्व्वेण गतत्वात् । तस्माद्यमर्थः । यदा नदीमुत्तरति नात्र प्रसारान्तरेण वा तामुत्तीर्य तीरं गतः प्रयतोप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमप्याचमनस्य निमित्तमिति । तुशब्दोप्यर्थः ॥

१२. भौते स्मार्ते छौकिके चाग्नौ । केचिच्छौकिके नेच्छन्ति ॥

१३. ... यत्रातिशयक्षयतया पललादेर्मूलाप्रविभागो न जायते स मूढः । मूढश्चासौ रजस्तरेत्येति मूढस्वस्तरस्तस्मिन्पतितादिप्रयतेष्व्वासीनेषु यदि कश्चित्प्रयत उपनिशेधं च नान्मंस्पृशेत्तदा न प्रयतो मन्येत यथा प्रयत आत्मानं मन्यतेहं प्रयतोस्मीति तथैव मन्येत नैवविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तते ॥

१४. कृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निपातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवति ॥

१७. .. .. व्यवसितविकल्पोयम् । “ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते तत्र क्षान्विधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतं”मिति मानवे दर्शनात् ॥

१८. .. .. यावति देज ऊष्मोपलम्भो भवति । अत्राप्यरक्तौ न दोषः ॥

२०. अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोषः । “मुखेनोपधमेदग्निं मुराद्वयभिरजायते”ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । “नाग्निं मुखेनोपधमे”दिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह । वाजमनेयके श्रौतप्रकरणे “मुराद्वयभिरजायत तस्मान्मुखेनोपसमिन्ध्या”दिति दर्शनाच्छ्रौतेषु मुखेनोपसमिन्धनं मन्यत्र स्मार्ते प्रतिषेध इति । अन्ये तु वेणवेनायसेन वा मुखेनोपसमिन्धनं मिच्छन्ति । एवमग्नेर्मुग्ध्यापारस्यान्वयान्मुनिरप्यनुगृहीता भवति । आस्यमिन्दूनां पतनशङ्काभावात्प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥

२१, खट्वायां खट्वाया अधोमि नोपदध्यान् । अत्राप्यग्रकी न दोषः ॥

२२. . प्रवमण प्रायस्य मूत्रपुरीषप्रक्षालनादीनि यत्रात्माधीनानि । यत्र तु कूपेष्ट्वेवोदकं तत्र ब्रह्मणेपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्यानियमः । आमग्रहणादेवभूतेषु घोषादिषु न वस्तव्यम् ॥

PATALA VII, KANDIKĀ 16

१. तिष्ठन्ब्रह्मो वा नाचामेदिति नाय प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथम् । आसीनस्त्रिराचामेदिति वक्ष्यति । ततो यथा ज्ञानस्याचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रहस्य च न भवति । एव तर्हि नाय शौचार्यस्याचमनस्य प्रतिषेधः । किं तर्हि । पानीयपानस्य प्रतिषेधः । तथा च गौतमः । “नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठ”-मिति । अपर आह । अस्मादेव प्रतिषेधात्कचित्तिष्ठतः प्रहस्याचमनमनुज्ञातं भवति । तेन भूमिगतास्त्रिषु तीरस्यायोग्यत्वं ऊरुदग्ने नाभिदग्ने वा जले स्थित्या-चमनं भवति । गौतमोपि ‘न तिष्ठन्नुदृतोदकेनाचामेदिति सूत्रे’ उदृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेधमाह ॥

२. द्वितीयार्ये तृतीया । अत्रानुक्तं स्मृत्यन्तरवशादुपाधीयते । आसीनः शुचौ दशे नामने भोजनान्ते त्वामनं शस्त्रिण ग्राह्यं नान्यन्तरा कृत्वा प्राच्य उदङ्मुखो वा हृदयगमा अपः करतलस्थिता यावतीषु नापो निमग्नते नावती । फेनमुद्बुद्बुदरहिता वीक्षितास्त्रिराचामेत्पिनेद् ब्राह्मणो हृदयगमाः क्षत्रिया कण्ठगा वैश्यस्तालुगाः शूद्रो जिह्वारुष्टाः सकृन् ।

५. मभ्यमाभिस्तिष्ठभिरङ्गुलीभिरवीर्यैः ॥

७. ... . उपरुष्टोद्बुद्बुलिभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रमद्वे परिसंवष्टे चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति । इन्द्रियाणीतिवचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठा-नामिराभ्यां चक्षुषी केचिद्युगपत्केचित्पृथक् पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशे गिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठरुनिष्ठिराभ्यां श्रोत्रे । अत्र महभावस्याशक्यत्वात्पण्येव निम्ने । अत्र पृथग्भावस्य निश्चितत्वात्पूर्वत्रापि पृथगेति युक्तमित्यन्ये ॥

८. इन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥

१०. दन्तमूलात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्रालोमकः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्नः सलोमक-
स्तत्पर्यन्तावोष्ठोपस्थश्याचामेत् । ओष्ठयोरलोमकं प्रदेशमङ्गुल्या काष्ठादिना वोप-
स्थश्याचामेदिति ॥

११. .... अस्मादेव प्रतिपेक्षान्तायवे, यत्किंचिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सद्बु-
च्छिष्टताया निमित्तमिति ॥

१२. आपमाणस्यास्वात्पतन्तो ये लालाविन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनेन वा
य उपलब्धुं योग्यास्तेष्वाचमनं विहितम् ।.... ॥

१४. स्वप्नः स्वापः क्षयथुः क्षुतं तयोः कृतयोः । शृङ्गाणिका नासिकामलम् ।
..... लोहितस्य रुधिरस्य केशानां शिरोगतानां भूमिगतानां चान्यादीनां
च चतुर्णामालम्बे ।..... नीर्षा प्रसिद्धा तद्योगाद्बोवासो लक्ष्यते । तच्च परिधायीय
उपस्थोत् । केपुचित्स्नानं केपुचिश्चमनं केपुचिस्पर्शमात्रं शयिता प्रयतो मन्यते ॥

१५ आर्द्रं वा शकृदुपस्थोत् । ओषधीर्षा आर्द्रा भूमिं वा आर्द्राम् । पूर्वोक्तेष्वेव
सर्वेषु वैकल्पिकमिदम् ।..... ॥

१६. अतिमहणं च क्षुरादेरप्युपलक्षणम् ॥

१७. अपूपमहणं मूलकलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे पृष्ठी ।..... ॥

१८. यस्य कुले कश्चिन्निधेतासपिण्डताया सस्या तत्रानिर्गते दशादे न
भोक्तव्यम् । अनिर्दश इत्यादौ चकालोपलक्षणं तेन क्षत्रियादिष्वधिकं पक्षिण्यादिषु
च न्यूनम् ॥

१९. सूतिका प्रसूतिका तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम सूतिकागारे नि-
वेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेहनि भवति । दशम्यानुत्थिताया-
मिति [१५, ८] गृह्य उक्तत्वात् । अत्राप्यदौ चकालोपलक्षणत्वाद्याद्यदौ च तावद-
भोजनम् ।..... ॥

२०. .... आचारस्तु धनुःशतादर्वाक्त्तरापि प्रदीपमारोप्योदकुम्भं चोप-
निषाय भुङ्क्ते यदि समानरसं गृहं न भवति ॥

२१. अप्रयतेनाशुचिनोपहतं स्पृष्टमन्नमप्रयतं भवति किं त्वशुद्धमप्यभोज्यं न
भवति । कः पुनरप्रयतस्य चाभोज्यस्य च विरोधः । उच्यते । अप्रयतमन्नमप्रावधि-

‘पूर्वोक्तेषु सर्वेषु वक्तुं’ G. U १, पूर्वोक्तेष्वेव कस्तेषु वक्तुं G. U १.

शृतमद्विष्य प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वा वाचा वा प्रक्षतं प्रचतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं तु लघुनादि कथंचिदपीति ॥

२२. अप्रयतेन शूत्रेणोपहृतमानीतमन्नमभोज्यं स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥

२३. ....एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केनेन सह यत्पकमन्नं तद्विषयं भोजनकाले ॥ केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥

२४. अमेघैः कलज्जपलाण्डादिभिरवमृष्टमभोज्यम् ॥

२६. यस्मिन्नात्रे स्यादिति [१, १६, २३] व्यवहितमपि संवध्यते । .... ॥

२७-२८. पूर्ववत्संवन्धः । मूपकला मूपकस्य पुरीषमङ्गं वा । उपसमस्तमपि मूपकग्रहणं संवध्यते । ... पक्षोपहृतं प्रयत्नेनापि यत्पदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥

२९. सिग्धस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥

३०. शुना वा यदृष्टमपपात्रेण वा यदृष्टं तदप्यभोज्यम् । पतितचण्डालसूतिकोद-
कपादयोपपात्रा अपगताः पात्रेभ्यः । न हि ते पात्रे भोक्तुं कृमन्ते ॥

३१. अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससः सिचा यदुपहृतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥

३२. .... स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्वासेनाह्वते न दोषः । अन्ये लिङ्गमविवाक्षितमिति मन्यन्ते । नक्तमिति वचनादिवा न दोषः ॥

PĀṬALA V. KĀNDIKĀ 17.

१. भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत्तदापि न मुञ्जीत । भुञ्जानप्रहणादन्यत्र शूद्रस्य स्पर्शो नाप्रयत्नमिति केचित् । अन्ये तु सदा भवत्यप्रायत्नं भोजनदशायां त्वाधिक्यप्रतिपादनाय प्रतिषेध इति ॥

२. सर्वत्र वाद्यब्दः समुच्ये । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हन्तः । तैः सह समानायां पङ्क्तौ न मुञ्जीत ॥

३. समानपङ्क्त्यावित्यनुवर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यथेकोनृत्याय भोज-
नाद्विरम्योच्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेद्वाचानेद्वा तदा तस्यां पङ्क्तावितरेन भोक्तव्यम् ।
अतो बहुषु भुञ्जानेष्वेको मध्ये न विरमेत् । भोजनकण्टक इति उक्ताचक्षते ॥

४. मूर्ध्नैवैषवेयं विषं भुङ्क्ष्वेत्येवं वृत्तयित्वा निर्मल्यं यत्राप्तं दद्युस्तदप्य-
भोज्यम् ॥

५. मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारादिभिरमेघैरवघातमन्नममोज्यम् । अवेत्सुपसर्गप्रयोगा-
द्दृश्यैर्गन्धाघ्राणे न दोषः ॥

७. प्रासादो दारुमयो मञ्चः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥

८. भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुञ्जीत । अपर आह
प्रासादोपि यदा सृदा कृतमूमिर्मवति न केवलं दारुमयस्तदा तत्र भुञ्जीतेति ॥

९. यदि मृन्मये भुञ्जीत तदानाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं कचित्कार्ये पाकादा-
प्युक्तम् ॥

११. लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मभिः परिमृष्टं सत्प्रयत्नं
भवति । तत्र “भस्मना कांस्यमन्धेन तात्रं राजतं शठता मौषर्णमद्भि” रित्यादि
स्मृत्यन्तरणशास्त्रदृष्टव्यम् ॥

१४. आपणः पण्यवीथिस्तत्र क्रीतं लब्धं वापणीयं तच्च कृताञ्च नाननीयात् ।
मौह्यादिषु न दोषः ॥

१५. रसा रसद्रव्याणि तानापणीयान्नाभीयात् । आममांसादि वर्जयित्वा ॥

१६. तैलसर्पिणी त्वापणीये अप्युपयोजयेदुदकेवधाय निषिध्य । पाकेन तैल-
सर्पिणी शोधयित्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तयोदकेन संसृज्येत्यन्ये ॥

१८. शुक्तं कालपाकेनाम्लीभूतं तदपि पर्युपितमराचापेयानाद्यम् ॥

१९. अनन्तरोक्तविधिद्वयं फाणितादि वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पान-
विशेषः । इक्षुरस इति केचित् । भ्रष्टानां ग्रीहीणां तण्डुलाः पृथक्कृताः पृथुरुतण्डुलाः ।
करम्भो दधिसक्तुसमाहारः करम्भ इति प्रसिद्धः । वेदेषुभवं भवति । “यत्करम्भै-
र्जुहोति धानाः कारम्भः परिवाप” इति । भरुजा भृष्टा ययाः । क्षीरविकारो दध्यादिः ।
प्रसिद्धमन्यत् ॥

२०. “अथ शुक्तं चे”त्यस्य विधेः शेषः शुक्तमित्यादि । परेण द्रव्यान्तरेण
योगो यस्य तत्परयोगं ततोऽन्यदपरयोगं तदेव शुक्तं वर्ज्यम् । यत्तु दध्यादिद्रव्यान्तर-
संसृष्टं शुक्तं तद्भोज्यमेव । एवं च पूर्वत्रैवापरयोगमिति विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव
वा सूत्रमस्तु । मूवद्वयकरणं आचार्यप्रवृत्तिकृतं । यथा “सलावृक्ष्यमेक-
सृकोलूकशब्दा” इति पूर्वं सामान्येनाभिधाय “सलावृक्ष्यामेकसृक इति स्वप्नपर्यान्त”
इति [१, १०. १९, १, ११, २३.] पश्चाद्विशेष उक्तः ॥

२२. अविरेलका । तस्याः क्षीरमपेयम् ॥

२३. उट्प्लुगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी दुग्धे सा संधिनी शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा ।
एककालदोहेत्यन्ये । एकस्मिन्प्रसवेनेकं गर्भं सूते सा यमनूः । उट्प्लादीना क्षीराण्य-
पेयानि । इतिकरणादेवप्रकाराणामेवप्रधाना क्षीरमपेयम् ।..... ॥

२४. . . . . चकारादजामहिष्योश्च । “अजा गावो महिष्य”त्रेति मानवे
दर्शनात् ॥

२५. कौलालौपथयः सुरार्या ओपथयस्तासां च विकारभूतमन्नमनाद्यम् ॥

२६. करञ्ज रत्तलशुन पल्लण्डुः श्वेत परारीका कृष्णडुण्डुभा या म्लेच्छाणां
प्रसिद्धा । . . . ॥

२७. प्रतिपदपाठोऽशक्य इति समासेनाह यच्चेत्यादि । यच्चान्यदेवं युक्तं
शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति । . . . . ॥

२८. क्याकुच्छत्राक् तदप्यभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमादरार्थम् ॥

२९. मासमित्यर्थाद्भ्रम्यते । एकनुरा अश्वदयो गवयो गोसदृशः पशुः शरभोऽप-
द आरण्यो मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मासमभक्ष्यम् ॥

३०. धेन्वनहुहोमांस भक्ष्यम् । गोः प्रतिपेधस्य प्रतिप्रसवः ॥

३१. आनहुह मास न चेवलं भक्ष्यम् । किं वर्ति । “मेध्यमपी”ति वाजसनेयिनः
ममामनन्ति ॥

३२. व्यवहितमप्यभोज्यमिति संन्यते । पादाभ्या विकीर्य ये कीटधान्यादि
भक्षयन्ति ते मयूरादयो विकिरास्तेषां मध्ये कुष्ठेऽ न भक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशाद्भ्राम्यो
नारण्य ॥

३३. तुण्डेन प्रतुष्ट ये भक्षयन्ति ते प्रतुष्टो दार्वाशाटादयस्तेषां मध्ये इव एवा-
भक्ष्यः । शब्दविलास्यो वनविशेषः ॥

३४. . . . . श्येनाऽतिर्मांसः पीनतुण्डः । . . . . सुपर्णः श्येनः । . . . . ॥

३५. मुञ्जा वृन्दचराः शौञ्चा मिथुनचराः । ते चामक्ष्याः । सूत्रे मुञ्जमौचेति-
विभक्तिर्येषलान्द्रमः । शिमिशेषेण कौञ्चा न भक्ष्याः । नेत्याह । चार्ध्राणस्त-
लक्ष्मणवर्जम् । श्वेनो लोहितो वा येषां मर्धा ते लक्ष्मणास्त एव विशिष्यन्ते चार्ध्रा-
णता इति । चार्ध्रं चर्म तदाकारा नासिका येषाम् । प्वभूर्वाऽन्तमान्वर्जयित्वा
मुञ्जमौञ्चा न भक्ष्या इति । अन्ये त्वत्तुः । “अव्याद” इति प्राप्रस्य प्रतिपेधस्य मुञ्जादिषु

चतुर्वर्षप्रतिपेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी । लक्ष्मणवर्जमिति ह्यापोः संज्ञा-
छन्दसोर्यहुलमिति [पा० ६, ३, ६३] ह्रस्वः । एवं कुञ्जाशब्दस्याप्यजादिटाघ्नन्तस्य ॥

३७. पञ्चनखा नाम वानरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन्सप्त वर्जयित्वान्ये-
भक्ष्याः । गोधा कृकलासाकृतिर्महाकाया । कच्छपः कूर्मः । श्वाविट्टराष्टविशेषो
यस्य नाराचाकाशणि रोमाणि । शल्यको यस्य चर्मणा तनुग्राणं क्रियते । श्वाविट्ट-
च्छल्यक इति युक्तः पाठः । एके तु छकारं पठन्ति छकारात्पूर्वमिकारम् ।.....
पूतिरूपः 'शशाकृतिर्हिमवति प्रसिद्धः ॥

३९. सर्पस्येव शिरो यस्य स मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरो मकरः । .....ये
चोक्तेभ्योन्ये विहृताकारा मत्स्याः । तत्रोदाहरणं यथा मनुष्यशिरसो जलमनुष्याख्या
जलहस्त्यादयश्च । तेषां सर्वे न भक्ष्याः । अत्र मनुः । अनुमन्तेत्यादि (५, ५१)
“न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु गरीयसी”ति ॥
अप्रतिपिद्वेष्वपि भक्षणाभिप्रेत्येव व्याचसीत्यर्थः ॥

PATALA VI. KANDIKĀ 18.

१. मधु पकमपकमपि । आमं तण्डुलादि । शृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः
शालेयादि क्षेत्रम् । विश्रामस्थानमित्यन्ये । मूलफलानि मूलं कन्दादि । रक्षामय-
दानम् । गव्यपूतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहतीति युग्यो यलीवर्दस्तस्य
घासो भक्ष्यं पललादि । एतान्यप्युपगतोपि प्रतिगृह्याणि । अदुर्भिक्षेपि । उग्रः पाप-
कर्मा द्विजातिर्वैश्याद्व्य शूद्रायां जातः । उग्रप्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ।

. ३-४. पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव गृहीरन्द्वाजा इति हारीतस्यैव पक्षः । आमस्या-
लाभे कृताश्रस्य वा विरसस्य लग्नादिरसैरसंयुक्तस्य । पथीनिर्देशात्त्वोरुम् । स्वय-
मन्तेवास्युपाहृतं वा गृहीरन् ॥

५. अनन्तरोक्ते विधानद्वये यद् गृहीतं तेन सुभिक्षाः सुहिता न भवेयुः । यावता
प्राणयान्ना भवति तावदेव गृहीरन् यावता सौहित्यं तावदिति ॥

६. यदा दुर्भिक्षतयात्मनोपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्य-
वृत्तौ यत्रैव लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्र गुणविधिः । सुवर्णं दत्त्वा स रुदेषोपहृत-
मुपरिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं वा दत्त्वेन व्याख्यातम् । पशुरग्निः । “अग्निः

पशुरासी"दितिमन्त्रलिङ्गाद्रोसूक्तेन चाग्नेरुपस्थानदर्शनात् ॥

७-८. न पुनरत्यन्तमन्वयस्येत् । यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निपिद्धाया विरमेत् । न पुनः "सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनेति" न्यायेन तत्रैव रमेत् । अत्र च्छान्दोग्योपनिषत् । [१, १०, १] । "भटवीहतेषु कुरुष्वारिक्त्वा सह जाययोपस्तिर्ह चाकायण इभ्यग्रामे प्राद्राणक उवास ॥ १ न हेभ्यं कुल्माषान्प्रादन्तं विभिक्ष" इत्यादि ॥ मन्त्रश्च भवति "अवर्त्या शुन आन्त्राणि पेच" इति । अवर्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह । दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्त्या तत्रिवृत्तेर्वत्र कुत्रचित्रीचेपि दातरि भुञ्जानो वसेत् । यां च यावर्तां च मुवर्णमात्रां यं कंचन पशुं वा तस्मै दत्त्वा न पुनरत्यन्तमन्वयस्येत् । वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥

११. यत्र यदा वैश्वदेवामिहोत्रादि नित्यमाभ्युदयिकं वा प्रायश्चित्तं कर्मासेवते तात्पर्येण करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रायश्चित्तं प्राणायामोपवासविधि-कृच्छ्रादि न करोति तदैवस्मात्कारणद्वाक्षणस्यान्नमोज्यमिति^१ ॥

१२. ....निष्ठया भूतकालस्याभिधानाचर्यमाणेषु निर्वेपे न भोज्यम् । किं तर्हि । चरिते ॥

१४. तस्यापि शूद्रस्याप्यन्नं भोज्यं यद्ययं धर्मार्थमुपनत आश्रितो भवति । धर्म-प्रहणादर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपरुत्पश्चायम् ॥

१६. सङ्घो गणस्तस्य यत्स्वभूतमन्नं न त्वेकस्य तदभोज्यं यद्यपि ते सर्वे दधुः ॥

१७. भोक्तुकामा आगच्छतेत्येवं परिकुश्य सर्वत आहूय यहीयते ॥

१९. ये शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रियवर्जम् ॥

२०. आजीवन्तीत्यपेक्ष्यते । स्वगृहे परान्वासयित्वा तेभ्यो भूतिप्रहणमाधिर्यः स्तोम इति प्रसिद्धः । "परभूमौ कुटिं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यं" इति तं चार्थं य आजीवन्ति तेषामप्यभोज्यमिति । ये तु प्रसिद्धमाधिमाजीवन्ति तेषां वार्धुपिकत्वादेव सिद्ध्यर्थः ॥

२४. भोक्तव्यमिति वक्ष्यमाणमपेक्ष्यते । अग्नीषोमीये पत्नी नस्यिते समान एव भोक्तव्यम् । न प्रागिति पक्षान्तरम् ॥

२६. इदं यथार्थमिति व्यादेशे कृते तेषादुद्धोरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मण-

^१ "मन्ववर्मादेत् G. U. ^२ "मेर मोदेत् G. U. ^३ "मवमोदेत् Dev. MSS

^२ Thus C. U.^३, G. U.^३ reads यत्र यदग्निहोत्रवशदेवापहरणश्रायश्चित्तमुक्त्वा तदनु रूपं नित्यमभ्युदयिकं कर्मासेवने ता पर्येण करोति । प्रायश्चित्तवत्यात्मनि च चोदितं प्रायश्चित्तं तदैवस्मात्

ग्रहण प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तेरपस्मृतिशङ्का मामूदिति प्रत्यक्षमेवात्र ब्राह्मणमिति ॥

२८. राज्ञामिति बहुवचनाद्रामादेर्यः प्रैषकरस्यापि प्रतिषेधः ॥

२९. यश्चाहविषा नररुधिरादिना यजतेभिचारदौ ययौयमभिचरेत्तस्य लोहित-
मवदानं कृत्वेति सोप्यभोग्यान्न ॥

३१. यश्चाविधिना प्रज्जितः शाक्यादिः सोप्यभोग्यान्नः ॥

३२. अविधिनेत्येष । .. अविधिनोत्सर्गेष्टिं विना . ॥

३३. यश्च सर्वान्यर्जयते भोजने न कचिद्भुङ्क्ते न कचिद्भोजयति । .. .
निराकृतिः निःस्याध्यायः । निवृत्तः । अतिव्रत इत्यन्ये । सोप्यभोग्यान्नः । वृपली-
पतिः क्रमविषादे यस्य वृपली जीवतीतिरा मृताः स वृपलीपतिः .. ॥

PATALA VI, KANDIKĀ 19

१. ... ..यद्धो निगडितः । अणिः पुत्राच्छ्रुतमाही पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु
निन्दितः । प्रत्युपविष्ट ऋणादिना कारणेनाधमर्णादिक निरुध्य तत्पार्थ उपविष्टः ।
इतरस्तत्परिहारमकुर्वंस्तेन सहासीनः प्रत्युपवेशयिता । .अपर आह । अणिक
ऋणिक ऋणस्य दाता । प्रत्युपवेशुरिदं विशेषणमिति ॥

२. .. .यद्यप्येतेभोग्यान्ना इत्युक्ते परिक्षिष्टा भोग्यान्ना इति गम्यते तथा
प्यनेकमतोपन्यासार्थं प्रभपूर्वकसमारम्भः ॥

३. सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्युक्तत्वात्मर्मे पुण्या भोग्यान्ना एव । इह
पुनः पुण्यग्रहणमतिशयायं तपोहोमजपे स्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः स स्वयमप्रार्थय-
मानोपि भोग्यान्न इति कौत्सस्य मतम् ॥

४. रजः पापं तद्यदि पुरुषे कर्तरि स्थावर स्थिर भोगभोगमन्तरेण क्षीयते तदा
ततः प्रतिग्रहेपि भोक्तरि सक्कमाभावाद्भोक्तव्यम् । अथ चेन्न तर्ह्यपभोगमन्तरेणापि
क्षीयते तदा मतत दानशीले न मूर्हतमपि पापमनतिष्ठत इति कुतो भोक्तरि दोष
इति ॥

७. . . . एरुणिकादीना पञ्चाना पयः । पौष्परसादिरेव पुष्परमादिः ।
आदिवृद्धयभानग्लान्दसः ॥

८. सर्वत उपेत सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोपपन्न तत्सर्वतोपि

भोज्यमिति वार्प्यायणीयं मतम् । इदानीं स्वमतमाह ।

९. काण्वकुत्सयोः पक्षौ समुचितावाचार्यस्य पञ्चः ॥

१०. यः प्रार्थितो नेत्रसकृदुक्त्वा कथंचिदापादितेष्टः सोनीप्स्तन्नित्युच्यते । तस्य पुण्यस्याप्यभोज्यम् । अपर आह । अनीप्सत इति कर्तरि पष्ठौ । पुण्यस्याप्यत्र न भोज्यं यदि भिक्षमाणः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सन्न भवति ॥

१२. अथ तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तदन्नभवता ग्राह्यमिति निवेदनं नियोगस्तद्भावोऽनियोगः । पुनर्तद्वसमासः । द्वौ नवौ प्रकृतार्थमतिशयेन गमयतः । अननियोगो नियोगस्तत्पूर्वं वेदभ्युद्यतं तन्न भोज्यमिति ॥

१३. अद्यापि च पुराणे । “सर्गश्च प्रतिसर्गश्चे”त्यादि । एवंलक्षणे भविष्यदादौ ॥

१४. .... शस्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्यादीनां छेत्तान्मृष्टः । .... चिकित्सक-
पण्डयोः पुनर्वचनमुद्यतस्यापि प्रतिषेधार्थम् । .... अयं पुराणश्लोक इत्य-
पौनरुक्त्यम् ॥

१५. पङ्क्तस्य वेदस्याप्येता ध्रुणस्तं यो हतवान्स ध्रुणहा । सोऽन्नादे माष्टिं
लिम्पति । किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । ध्रुणमो योन्नमति तस्मिन्नादेनः सं-
क्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणसङ्गतः पादः । इतरस्युराणश्लोके
पठ्यमाने पठितम् । अनेनसं योभिर्गंसति मिथ्यैव ब्रूते । इदं पापं त्वया कृतमिति ।
स तस्मिन्नभिर्गंसति तदन्मो माष्टिं । मनुस्तु । पतितं पतितेत्युक्ता [इत्यादि] इति
द्विगुण्यमाह । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रार्थनार्थे इति [१, २५, ४] वक्ष्यति ।
स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः । कर्तुमेवादपौनरुक्त्यम् । सङ्गरः प्रतिज्ञा प्रतिशयः
सत्यसङ्गर इति । यथा यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसङ्गरः । ककारश्छान्दसः ।
तस्मिन्त्याचन्याचकः स्वमेनो माष्टिं । तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥

PĀṬALA VII, KANḌIKĀ 20.

१. इमं लौकिकं लोके विदितं ख्यातिलामपूजात्मकार्यं प्रयोजनं पुरस्कृत्याभि-
सन्धाय धर्मं न चरेत् । किं कारणम् ॥

२. यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति ..... ।
“यो वै ब्रह्ममनारम्ये”त्यादिश्रुतेः ॥

३. तदिति वाक्योपन्यासे ।..... ॥

४. यद्यपि देवादयां नानुत्पद्यन्ते तथापि धर्मस्त्वानुवदति स पुरुषार्थः । किमन्यैरर्थैरिति ॥

५. कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टदारी । शठो वन्द्यचितः । ..... ।
प्रेत्याभाववादी । घालः श्रुतरहितः । ..... तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् ।
प्रलम्भनं विसंवादं भिष्याकशखानन् । “गृविप्रश्नोः प्रलम्भ” इतिदर्शनात् ।
दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं भिष्याकशखानेन वञ्चयितुमशक्यः । कुहकादिवादेषु
वञ्चितो न स्यात्तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥

६. वञ्चनस्य संभवमाह नेत्यादि ॥ आजमितिच्छान्दसं रूपम् । भाषायां
तु प्रथमायाश्च द्विपद्ये “भाषाया”भिनि [पा०. ३, २, ८८] आत्वं प्राप्नोति । यदि
हि धर्माधर्मौ निमग्नवन्तो गोंग्यात्रयश्चेत् माया स इति मुरार्णा यदि वा देवादयः
प्रकृष्टहाना ब्रह्मुरिमौ धर्माधर्माविति नतः कुहकादिवादेषु न स्याद्वञ्चना । तद-
भावात्तु वञ्चनामभयः । इह चात्र द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरौ धर्माधर्मौ किंतु
नित्यनिर्दिषवेदगम्यौ तदभावे तन्मूलशास्त्रव्याप्येति ॥

७. यत्र तु प्रायश्चित्तादौ प्रियम्ययस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह -परिव-
त्यादि ॥ आर्याः शिष्टाक्षैरर्जिष्ठाः । बहुवचनासंसारत्रयो वा ... ॥

८. सम्यग्विनीता “आचारार्वाधीनः स्या” दित्यादिना [१, २, १५] विनयेन ये
संपन्नाः । .... । आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । जलोलुपा अरुपणाः । अदाभिका
अधर्मध्वजाः । एतन्भूतानामार्याणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाव्यभिचारेण समादित-
मनुमतं वृत्तमनुष्ठानम् । ..... ॥

११. .... कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च वृण्डापूषि-
न्यायसिद्ध । ..... ॥

१२. .... रसा गुडलवणादयः क्षीरादयो वा । रागा कुमुन्मादयो वा ।
रज्यन्तेनेन इति वा रागा पलादयः । ..... । गवा मध्ये वशा वन्ध्या गौः ।
श्लेष्म जत्वादि येन विनष्टं चर्मादि सधीयते । ..... । लोकमानीपदङ्कुरितानि
प्रीत्यादीनि । किण्वं सुराजकृतिकं द्रव्यम् । सुकृत पुण्यं तस्य फलं सुकृताशा । ...
..... मनुष्यादीन्वर्जयित्वेत्येव सिद्धेपण्यानीतिवचनमन्येषामपण्यानां व्युदासा-
र्थम् । ..... ॥

१३. .... अन्येषां विकृत्यः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानये हि स्मृतम् [१०,९०] ॥

१४. विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धस्तेषां मियः परस्परेण विनिमयोप्यविहितः प्रतिषिद्धः । न कर्तव्य इत्यर्थः ॥

१५. तेष्वेव केषांचिद्विनिमयोनुज्ञायनेनेति ॥ अज्ञादीनां च विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । .... विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यानां विक्रयोपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥

PATALA VII, KANĪKĀ 21.

२. .... तृणाद्यादेव सिद्धे मुञ्जवज्रजघ्णं विकारार्थम् ॥

७. द्विजातिकर्म्मणो हानिः परां तस्य निमित्तानि पतनीयानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥

८. स्तेयं सुरगर्भोर्मम् । आभिजस्तु च ब्रह्महत्यादि । “ब्राह्मणमारं च हत्याभिगस्त” इति वक्ष्यमाणत्वात् [१,२४,७] .... ब्रह्मोज्झमुञ्ज उत्तर्गो भाने चञ् । छान्दमो लिङ्गव्यत्ययः । अथ वेदस्तरमावीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम् ..... ॥

९. मर्त्यामन्दस्य ञ्जान्दसो हस्तः । गुर्मीमर्त्या मारादीनां च सर्त्या गुरुस्तर्त्या भिरादीनां च सर्त्या ता एता मर्त्या हिम् । पतनीत्युत्तरत्र श्रुतमपेक्ष्यते । .... वत्पशब्देन शयनमायिना परदारो लक्ष्यन्ते ॥

१०. .... यद्यपि सामान्येन “पतनीयानी” त्युक्तं तथापि प्रायश्चित्ते गुरुलघु-भायो द्रष्टव्यः ॥

११. तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सत्तत्तमाचारः पतनहेतुः ॥

PATALA VIII, KANĪKĀ 22

१. उक्तानि पतनीयान्यनुविनराणि कर्माणि तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित धात्मज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगानधिकुरुने । नस्यापि मर्यापापहस्त्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि । [माण्डूक्योपनिषदि २,२]

“ भिद्यते हृदयमन्यश्छिद्यन्ते सर्वमंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर ” इति ॥

“ तद्यथेपीकातूलमग्री प्रोतं प्रदूयेत्तथं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त ” इति याज्ञ-
वल्क्योप्याह (१, ७) अध्यात्मभवानध्यात्मिमान् । छान्दसो वृद्धवभावः । आत्म-
लम्भयितृन्योगांश्चित्तसमाधानहेतून् रक्ष्यमाणानक्रोधादीनुपायाननुतिष्ठेन्मेवेत । न्याय-
संहितायुपपत्तिसमन्वितान् । उपपद्यते हि न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घातः ।
अनैश्चरिकाभिश्चाराश्चित्तस्य बहिर्विक्षेपस्तरमे ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणास्ते
नैश्चरिकास्तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलमात्मा-
लम्बनिश्चलं तिष्ठतीति । तस्माच्चाननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादिलक्षण चित्त-
समाधानं कुर्यादित्यर्थः ॥

२. किं पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः । ओमित्याह आग्नेत्यादि ॥ आत्मलाभा-
त्तरमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तन्मात्तम्यं लाभाय यत्न अस्तेय इति । कः पुन-
रसायात्मा । प्रत्यागात्मा ।... . ॥

३. तस्मिद्धये श्रौतं ज्ञानं तत्रगृह्ये सत्रेति ॥ सत्रेति वाङ्मये, तन्पामे । अस्त-
लाभीयानात्मलाभप्रयोजनाद्भूतान् । अनुप्रवचनं दिषु दर्शनाच्छ्रुत्ययः [पा०
५, १, १११] पादवन्धेनौपनिषदात्मकमन्त्रानुदाहरिष्याम ऋत्याहरिष्यामो ग्रन्थे
निवेशयिष्यामः ॥

४. गुहेति प्रकृतिनाम ।..... सस्यां शेते तथा सहाग्निभागनापप्रतिष्ठ-
तीति गुहाशय आत्मा । ..... ॥ अठन्यमानस्य न ह्यसौ शरीरे हन्यमाने
हन्यते । विकल्मपस्य निर्लेपस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्म आत्मनि
त्यध्यस्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनो ब्रह्माणास्तिर्षगन्ताः प्राणादिमन्तः
संधाताः पूः पुरमुपभोगस्थानं यथा राजा पुरमधिवसन्मचिरेरानीतान्भोगानुप-
भुङ्क्ते तथायं देवादिशरीरमाधिवसन्करणैरपस्यापितान्भोगानुपभुङ्क्ते । तमेवंभूत-
मचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिर्गतेन निर्गतेन स्थानं शरीरं तद्यस्य चलं तं येनु-
तिष्ठन्त्युपासत एवंभूतोहमिति प्रतिपद्यन्ते तेमृता मुक्ता भवन्तीति ॥

५. विषयसंयोगत्यागेनायमुपास्य इत्याह यदित्यादि ॥ यदिदं विषयमेतदिति
सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्चानन्दमः । एतमिदीति । इतिशब्दे तकारस्य दकारः । इशब्द
आश्चर्यं प्रतिद्वी वा । इतिशब्देनावृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्वनान्तरप्रवृत्तारभेदः प्रति-
पाद्यते । विषयापहृतचेतसो दि वदन्ति इति ह तस्या गीतमिति ॥ तस्याः

सुखस्पर्श इति ह तस्या रूपं निष्ठतमिव कनकम् इति ह तस्याः स्यादिष्टोद्यर-
मणिरिति ह तस्या गन्धो प्रागतर्पण इति । एवं दिव्यमानुभेदैषि द्रष्टव्यः ।
इति हेति तावन्तरमस इति शब्दोपपत्तिः । इति हेति हेति चोप लोके
विषय उच्यते । स गान्ध्यापेक्षनेकचनम् । एतद्विधूय गुहाशयमनुनिष्ठेत् । कवि-
र्भेदायी ॥

६. विषययागे हेतुमाह आत्मत्रिति ॥ शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतन् । द्वौ
धात्र हेतु विषयाणां परार्थान्तरमहितत्वं च । महान्तं गुणतस्तेजसग्रायं तेजःशरीरं
तेजोराशिं स्वयंप्रकाशम् । आत्मा ज्योतिः सम्राडिति वृद्धदारण्यम् । सर्वत्र निहितं
सर्वत्रगम् । प्रभुं स्वतन्त्रमेवंभूतं गुहाशयमेतावन्तं बालमहमात्मन् सप्तम्येव्यचनस्य
लुक् । आत्मन्यस्मिन्मदीये संघातेन्यानपेक्ष्यैव लब्धुं योग्यमलक्ष्याधान्येऽपि निद्रयादिषु
तं तं विषयं प्रतीच्छामि । लब्धये लब्ध् । प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा न तथा-
विधोऽस्मि । त्वमप्येतदेव हितं याधुपानं साधुमार्गं मेवस्य नाहितं विषयानुधावन-
मिति ॥

७. पुनरप्यनी कीदृश इत्यत आह सर्वभूतेष्विति ॥ सर्वभूतेषु मनुष्यादिषु
संघातेषु यो नित्यो विनश्यत्स्वपि न विनश्यति । विषयिन्मेधावी चित्स्वरूपः ।
अमृतो नित्यत्वादेवानरणधर्मा । प्रवृत्त्यन्वो विकाररहितः । न प्रधानवद्विकारिणः
सतो धर्मित्वेणेतस्य नित्यत्वमित्यर्थः । अतः परस्वरणाद्विरहितः । अशब्दोपपत्तिः
इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । अन्तर्गमिगुणरहितः । अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणापि वि-
वर्जितः । महाशुद्धिः । महत्त्वं शीघ्रस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः । स सर्वं
प्रकृत्यभेदद्वारेण । स एव च परमा पाप्मा ततः परं गन्तव्याभावात् । न वैपुनरतं
विषुवान्नाम गवामयनस्य मध्ये भवमहः । “एकविंशमेतद्वारुपयन्ति विषुवस्तं मध्ये
संवत्सरस्येति दर्शनात् । विषुवानेव वैपुनरतम् । तत्रावा संवत्सरस्य मध्ये भवत्येव-
मद्गानामेष मध्ये । “मध्यं खेवायमद्गाना”मिति चतुर्विधलक्षणम् । स एव च वैभाजनं
पुरं विविधैर्मागैर्मन्त्रिण्यं विभजनं तदेव वैभाजनं प्रसादिर्नुशतिपादिश्च ।
यः स मृच्छं एतं सर्वैर्गर्भिभिर्गर्भिप्राप्यमेवमयमर्पाति ॥

८. तन्मया आत्मानं योनुतिष्ठेदुपासीत यथास्य सर्वत्र सर्वोत्पत्त्यामु मया
प्राप्तं सुखं प्रतिपद्यते नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं चाचरेद्यच्च दुर्दशं
निपुणं सूक्ष्मेतं युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत्माश्रयत्तुर्चात्म विष्टेपे विगततापे स्वे
महिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःखविजितो भवति संसारदशायावेवातिरोहितं निरति-
शयं स्वात्मानन्दमनुभवतीति ॥

PĀṬALA VIII, KANDIKĀ 23

१. सर्वाणि भूतान्यात्मज्ञात्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन्तर्बभूतान्युपनिषदादिभिर्जानन् पञ्चाचिन्तयन्पुक्तिमिर्निरूपयन्तो न मुह्येन्मध्ये मोहं न गच्छेत्कविर्मेधावी पञ्चाच्य सूर्यत्रैव शेषित्वेन स्थितमात्मानं पश्येत्साक्षात्कुर्यात्त वे ब्रह्मा ब्राह्मणो नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वमहिम्नि स्थितो विराजति स्वयं प्रकाशते ॥

२. निपुणो मेधावी चित्स्वरूपः । विसोर्णाया विसतन्तोरेष्यर्णायान्सूक्ष्मः । यः सर्वमापृत्य तिष्ठति व्याप्य स्थितः । यश्च पृथिव्या अपि वर्षायान्वृद्धतरः सर्वगत-
त्यादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुव एकरूपः । न इन्द्रियै-
रस्य जगतो यदिन्द्रियैर्ज्ञानमिन्द्रियजन्यज्ञान तस्मात् । कीदृशात् । ज्ञेयानन्दस्य ।
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ज्ञेयान्नीलपीतादेराकारादनन्यभूत नीलपीताद्याकारं तस्माद्विषय-
ज्ञानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च “ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्यार आत्मानन्द-
मय ” इति [तैत्ति० उप० २, ७, १] । “ ज्ञानस्वरूपमन्यन्त निर्मलं परमार्थतः
तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिवर्शनतः स्थितमिति पुराणम् । स्वभावतः स्वच्छस्य चिद्रूप-
स्यात्मनो नीलपीताद्याकारात्पुण्य तद्रूपाया बुद्धिबुत्तेरनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः ।
वैषयिकज्ञानादन्य इतिविशेषणेनार्थाज्ज्ञानात्माक इत्यपि सिद्धं “ सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मे ” इति च श्रुतेः [तैत्ति० उप० २, ७, १] । एतंभूतः स आत्मा परमेष्ठी
परमे स्वरूपे तिष्ठतीति । विभाज इत्यस्य परेण संबन्धः । विभजस्यात्मानं देव-
मनुष्यादिरूपेण नानाशरीराणुप्रवेशेनेति विभाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात्सर्वे
काया देवमनुष्यादिशरीराणि प्रभवन्त्युपस्थान्ते । स मूलं स प्रपञ्चस्तृष्टेर्भोक्तृतया मूलं
कारणं स नित्योविनाशी क्षात्रवित्तक एकरूपोविनाशः ॥

३. दोषाणां वक्ष्यमाणानां क्रोधादीनां निर्घातो मूलनाश इह जीविते योगमूलः ।
योगा वक्ष्यमाणा अक्रोधादयस्तन्मूलः । ततश्च तान्भूतदार्ढ्यान्भूतानि दहतः
क्रोधादीन्दोषान्निहृत्य क्षेमं गच्छति । आत्मज्ञानद्वारेण पण्डितो लक्ष्यज्ञान आत्म-
साक्षात्कारी । क्षेममभयं मोक्षम् । ..... समाप्ताः श्लोकाः ॥

४. भूतानां दाहो भूतदाहस्तस्मै हिता भूतदार्ढ्याः ॥

५. .... रोषः क्रोधस्यैव विद्यानपि भेदो मित्रादिषु प्रतिकूलेषु मनमो घेलोन्द-
मात्रकार्यकरः । ... . दम्भो धार्मिकप्रकाशनेन लोकनञ्चनम् । द्रोहोपकारः ।
मृषोवननृतनदनम् । ..... असूया परगुणेष्वक्षमा । ..... मन्युर्गुदो
द्वेषः । अनात्म्यमवितेन्द्रियत्वं जिह्वादिचापत्यम् । अयोगो विशिष्टचित्तवा.....॥

६. .... राविभाग आत्मानमवगच्छापि दानम् । न्यायोपरिग्रहः ।
 आर्जयं मनोवाक्चानामेतरूपता । मर्त्यं नृपगमता । . ... योग ऐकान्त्यम् ।
 आर्याणां भाव आर्यं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशस्त्रं व्यवहाररचनादौ प्रसक्त्य
 नैष्ठुरस्त्र वर्जनम् ।... नमसो व्यवस्था ना च प्रवरणाद्धर्मज्ञानां पत्रं विषयः ।
 एतेक्रोधादयः सर्वेषामात्माना मेघ्य न केवलं योगिवामेवेति धर्मज्ञानां नमस
 इत्यर्थः । .... . सार्वगामी । नरैस्ते हिताः सार्व आत्मा सं गच्छति विधिनेति-
 यचनात् “प्राणिना तु यथो यत्र तत्र नाह्यनृत्वं वदेदित्यादिके विषयेनूतयचनादा-
 वपि न दोष इति ॥

PATALA IX KANDIKĀ 24

१. क्षत्रिय हत्वा गरां महन् प्रायगेभ्यो दधन् । किमर्धम् । वैरातनार्यम् ।
 वैरं राप तस्य यान्न निर्हरण तर्क्यम् । उपन्यत्राधिपः “नरत्र प्रायश्चित्तार्थ” इति
 यक्षणे तेन प्रायश्चित्तरूपनिद दान प्रायश्चित्तं प पपक्षयार्थं तत्किमर्थं वैरात
 नार्यमित्युच्यते । केचिदाहुः । “नमुक्तं क्षीयते कर्म” पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं तु
 नैमित्तिक कर्मान्तरं यथा गृह्णादादौ क्षामयत्यादय इति तन्निराकर्तुमिष्टमुच्यम् ।
 अपर आह । यो येन हन्यते स हतो त्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति । जपि नानाह-
 मेनं जन्मान्तरे यप्यात्तमिति । तस्य वैरस्य चातनार्यमिति प्रायश्चित्तार्थत्वमपि
 वक्ष्यमाणेन निवृत्तमिति ॥

४. सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषूपभोत्पत्तिना देवो न केवलं गाय एव । इदं प्रायश्चित्त-
 त्रयं मानसेन समानविषयम् । यथाह “अक्रामव” इत्यादि [११-१, २७-३०] ॥

५. एतेषा क्षत्रिमादीना स्त्रीषु हतात्मेयमेव प्रायश्चित्तं यथा पुराणेषु ॥

६. प्रष्टवेषु चै पूर्वां वर्गां क्षत्रियवैश्यौ तयोर्वै वेदाभ्यायोर्धातवेदस्तं हत्वाभि-
 शस्तो भवति । अभिशस्त इति त्रयघ्नेभिधानम् । मयनगत वा तयोरेव वर्णयोर्वैः
 सवनगतः । मयनशब्देन प्रातःमयनादीन्युच्यन्ते सापि यागनामम् । किं तर्हि ।
 सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः स मयनगतः । “त्राघ्नो वा एष जायते यो दीक्षित”
 इतिप्रचनान् । तं च हत्वाभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरेति किं त्राघ्ने नाम्-
 दितीष्यते त्राघ्ने वक्ष्यति च “त्राघ्ननाम च” इति । एवं तर्हि शूद्रे नाम्न शूद्रे वेदा-
 ध्यायः सवनगता वा भवति । इह तर्हि प्रशोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा त्रातयोरेव
 यावदुल्लेखो सवर्णान्निष्ठो ययोर्मा भूतिरिति तेनान्ये वर्णयर्णा अनुल्लेखानानपि भवन्ति ॥

७. ब्राह्मणमात्रं च हत्याभिज्ञस्तो भवति । नात्र प्रवृत्तात्राभिजनविशसस्कारापेक्षा ॥

८ तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकमेवेनाज्ञातं हत्याभिज्ञस्तो भवति ॥

९ “कतुस्नानामात्रेयीं विदु”रिति वभिष्टः [२०, ३५] । तस्येत्वनुवर्तते । तस्य ब्राह्मणमात्रस्यात्रेयीं च स्त्रियं हत्या ब्रह्महा भवति समभत्यस्या ब्राह्मणगर्भे इति । अत्रिगोत्रात्रेयीत्यन्ये ॥

११ कृत्वेति यचनात्र परकृता कुटी ग्राह्या ... । शरशिरो ध्वजो यस्य स शवक्षिरध्वजः । सलोपच्छान्दमः । सन्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरो ध्वजदग्धस्याग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः । यस्य कस्यचिच्छत्रस्येत्यन्य । शत्रुस्य निवारः शाणी पटी तस्या अर्धमर्धशाणी तस्याः पक्षोर्धशाणीपक्षः । आयामविस्तारयोस्त्वयोरप्यर्धम् । अधो नाभ्युपरिजालु च यथा भवति तथाच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वाद् “ग्रामे प्रतिष्ठेतेति [१४] वक्ष्यमाणेन सन्त्यः । मध्ये क्रियान्तरमिति ॥

१२. तस्य ग्रामं प्रतिशतो वर्त्मनी अन्तरा शरुटादेर्जर्मणेर्मध्ये पन्था वेदितव्यः ॥ अपर आह । यत्र रथ्यादानुमयोः पार्श्वये र्जर्मनी भवतस्तत्र तयोर्मध्येन सूत्रादिपथेन सचरेतेति ॥

१३ अन्यमार्गं दृष्ट्वा पथ उत्तमेत् । तत्र कीदृह्यः “पञ्चारत्नी रथपञ्चश्चत्वारो हस्तिपथो द्वौ क्षुद्रपशुमनुपयाणा”मिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तायुक्तामेवेति ॥

१४ धर्ममात्रं रण्डं लोहितस्मनाप्रीतमवभूतं शराव भिक्षापानं गृहीत्वा ग्रामे प्रतिष्ठेत ग्रामं गच्छेत्^१ ॥

१५. अभिशस्तो ब्रह्महा तस्मै मह्यं को धार्मिको भिक्षा ददातीत्युपैर्मुयाणः सप्तागाणि चरेत् । सप्तमहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्विप्रिष्वेयागारेषु यदि पर्याप्तं लब्धेत तदा तावत्येष ॥

१६. सप्तस्यागारेषु या च यावती लब्धये सैव वृत्तिरपर्याप्तापि ॥

१७ तासां गया निष्प्रमणसमये प्रवेगसमये च द्वितीयो ग्रामेर्धप्रयोजनम् । भिक्षार्थं प्रथममुत्तमम् । नान्यथा ग्रामं प्रतिशेदित्युक्तं भवति ॥

२०. एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः सप्रयोगः कर्तव्यः सद्भिः सह संप्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स च शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः । स उच्यते । “कृतप्रायश्चित्तस्तु स्वहस्ते यवम गृहीत्वा गामाह्वयेत्मा यदागत्य श्रद्धाया भक्षयति तदा सम्यग्मनेन व्रतं चरितमिति जानीयादन्यथा ने”ति ॥

२१. संग्राहेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ज्ञानं प्रविश्य गवादिजनपदहत्याप-
सरन्ति स आजिग्यस्तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा न आवनेत् । किं विकीर्षन् । ब्राह्मण-
गव्यः । “गवा छन्दसी”ति शक्तिं पूर्वतवर्गानां यणादेशः । ब्राह्मणगवीरपजिगीष-
माणो दस्यूनपत्रित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन्नेवं वसन्दस्युभिर्हिंयमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं
कुर्वन्निः प्रतिराद्धनैरपजितोपचित्य वा तान्गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा
मुक्तो भवति तस्मादेनतः । द्वादशवार्षिकं प्रवृत्तत्वेदमेवमुत्तरमपि ॥

२३. धर्मस्याग्निहोत्रादेरर्थस्य च यत्र युगवत्संनिधानस्तत्रोभवात्प्रहानंभवे धर्म-
लोपेन योऽयं गृह्णति तस्याप्येवमेव प्राचक्षितम् । अथवा यो धर्मं हित्यार्थहेतोः
कौटसाह्यादिकं करोति तद्विषयनेतन् ।..... ॥

२४. गुरुः पित्राचार्यादिः श्रोत्रियोर्वीतवेदः स यदि कर्मतन्मात्रो भवति
सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स एवमुच्यते । एते हर्षजनेष्वानन्तरोपेत
विधिनोत्तमाहुञ्छ्रुतान् । उत्तम उच्यते प्राणवियोग आ तस्माच्चरेत् ॥

२५. अश्वमेधापशुवादिषु नस्तरण्यस्यास्मिन्देशेस्तिर्ज्ञाने प्रत्यापत्तिः शुद्धि-
र्नास्तीत्यर्थः । सूतस्य तु कस्मिन् निर्हण्यते । तेन पुत्रादिभिः संस्कारादि कर्तव्यमिति-
भायः । अन्ये तु पूर्वमूत्रं तन्निवृत्त्यर्थमेव मन्यन्ते । प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभावेन नयन्य
इत्यर्थः ॥

PĀṬALA IX., KANDIKĀ 25

१. गुरुरत्र पिता नाचार्यादिः । तत्पशब्देन ग्रयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । सा च
साक्षाज्जननी न तत्पत्नी । तां गत्वा । ... अनावृत्तिम् । अनावृत्तिर्न क्रियते
यस्यां तां दत्तम् । अनावर्तमानो गच्छेदिति ।..... ॥

४. स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहारी ॥ ..... ॥

६. तीक्ष्णं तपो महापद्मरादि । तद्व्याचष्टेदावर्तयेत् ।

८. अथवा मन्त्रस्मृतेः नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्चरेत् । एषामेनस्तु गुरुषु गुरुष्वपि
लघुषु लघूनीतिव्यपस्था ॥

९. अस्मिन्विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ।

१०. ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्यो भोजनकालो

येषां ययाय दिवा भुञ्जते श्वो रात्रौ ते तथोक्ताः । तथा मितमोजना न मृष्टाशिनः ।
 .....तिष्ठेयुरहनि राजावासीरन्नेवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालं क्षिपन्त
 एते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमपनुदन्ते ॥

११. प्रथमो वर्णो ब्राह्मणस्तं हत्वा संग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येवतिष्ठेत् । किं
 सर्वे । नेत्याह । प्रथमं वर्णं परिहाप्य । ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः ।
 तत्र स्थितमेनं सैनिका हन्युरेनं हतं विदध्युः । अप्रन्तस्त एनस्त्विनः स्युर्यथा राजा
 स्तेनम् । स मृतः शुष्यति ॥

१२. अनन्तरोक्तविषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो
 लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा होमं कारयित्वा पश्चात्स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्र-
 विशेत् । मृतः शुष्यति । तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात् “लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमं-
 भिर्मृत्युं वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा । लोहितं
 मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये स्वाहा । स्नावानि मृत्योर्जुहोमि स्नानभि-
 र्मृत्युं वासये स्वाहा । मांसानि मृत्योर्जुहोमि । मांसैर्मृत्युं वासये स्वाहा । अस्थानि
 मृत्योर्जुहोम्यस्थिभिर्मृत्युं वासये स्वाहा । मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जभिर्मृत्युं वासये
 स्वाहा । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासये स्वाहा” । इत्येते मन्त्रा वसिष्ठेन
 [ध० शा० २०, २६] पठिताः ॥

१३. ....प्रचलाकः कामरूपी कृकलासः । .....भासो गृध्रविशेषः ।
 श्वनकुलमण्डूकाः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमूषिका । एतेषां समुदितानां यथे शूद्र-
 वत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येकवधे ॥ कल्प्यम् । केचित्प्रत्येकवध एतदित्याहुः ॥

PĀṬALA IX. KĀNDIKĀ 26.

१. ....तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कार्यम् । कारणं
 कोपो मांसेच्छा वा । ताभ्यां विना । अनुद्विपूर्वमित्यर्थः । ‘द्विपूर्वं तु गां हत्व ।
 वैश्यय’दित्यादिस्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

२. धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्दस्तेन वोढुं शक्या धुर्यबाहास्तावत्सु हिंसायाः
 प्रवृत्तौ सत्यामितरेषां प्राणिनाम् । केवलं प्राणा येषां नास्तीति तेषां हिंसायां
 शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति । ..... ॥

३. यो न कथंचनाक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोशयः । अनृतं योक्त्वा पातकोपपातकवर्जं त्रिरात्रं क्षीरादिभोजनं वर्जयेत् । क्षीरमहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि ग्रहणमित्याहुः ॥

५. क्षत्रियं हत्वेत्यादि [१, २४, १] अनृतवचनान्तेषु [१, २६, ४] निमित्तेषु यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो वर्णा इतिजात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियनार्थमुच्यते । अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यैव न स्त्रीणाभिति । अपर आह । जात्यभिधानादेव सिद्धेतिदेवार्थमेवं वचनम् । अतिदेशेषु चार्थं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायस्तेन स्त्रीणामर्थप्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च भार्गवः । 'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यनपोदशः प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति त्रियो व्याधित एव चे'ति ॥

६. येषु हेतुषु सवनगतं याभिधास्तः [१, २४, ६] इत्यादिनाभिधास्तत्वमुक्तं तेषामेकाहं छित्वा दृष्टवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणादिसायां यदि च्छेदनेन तरयाङ्गस्य शक्तिर्न हन्यते' ॥

७. आर्याणां भाव आर्यम् । तद्यस्मिन्नाचारेस्ति तदार्थवम् । मत्वर्यायो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्थमसत्यभाषणादि । ..... । अभक्ष्यं वृथाकृशरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहतम् । ..... दोषदृष्ट्य कर्म श्रौतमभिचारिकम् । ...अष्टिद्वाभि- 'रापो हि घा मयोमुच' इति तिसृभिः । 'हिरण्यवर्णाः शुषयः पावका' इति चतस्र- भिरप उपस्पृशेत् । तूर्णां प्रथमं स्नात्वा पश्चादेवैर्मन्त्रैर्मार्जनं कुर्यात् । वारणा- भिर्या । 'इमं मे यरुण' 'वस्या याभि' 'त्वं नोमे' 'स त्वं नो अन्न' इत्येताभिरन्यैर्वा पवित्रैः । 'पद्मानः सुवर्जन' इत्येतेनानुवाकेन शुद्धवतीभिस्तत्समन्वीयेन च । यथा कर्मोऽप्यासः कृतस्तथाप उपस्पृशेत् । अभ्यासेन कर्मणि कर्मणि प्रत्येकमहरस्य प्राय- श्चित्तमेवदित्वाहुः ॥

८. ....हारीतस्तु । स्त्रीष्ववकीर्णी निरुक्त्यं चतुष्पथे गर्दभं पशुमा- लभेत । पाक्यज्ञपमेण भूमौ पशुपुरोटान्नश्रपणम् । अवदानैः प्रचार्याज्यस्य जुहोति 'कामावकीर्णोऽवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामाभिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मि काम कामाय स्वाहे'ति ॥

१०. नियमातिरूपेणाधीतं मिथ्याधीतम् ।..... ॥

११. आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वाचंयमः स्यात् । स्वाध्यायादिप्रेव

याचमुत्सृजमानः । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे । भिक्षाचर्यं
भिक्षाचरणं तत्र च 'भवति भिक्षां देही'ति । अस्मादेव ज्ञायतेसमावृत्ताविषयमेतदिति ॥

१२. ....अपिशब्दान्मिध्याधीतेषु ।..... ॥

१३. .... दोषाभ्यासानुरूपा च होमजपयोरावृत्तिः ॥

PĀṬALA IX, KANDIKĀ 27.

१. गिरिप्रभवा समुद्रगा महानदी तत्र भयं महानदम् । 'समित्सहस्रं यक्षिय-
स्य वृक्षस्यावृष्या'दितिवचनात्तु होमघर्मः स्वाहाकारः ॥

२. पवित्रार्थाः शुद्धपर्याः .....यज्ञस्तवः सोमयागा अग्निष्टोमादयः ।....॥

३. धर्मोऽस्य मार्जारादिमासस्य भक्षणे निष्पुत्रीपभावः कर्तव्यो यावदुदरं
निष्पुत्रीपं भवति तावदुपयस्तव्यम् ॥

४. ....नैष्पुत्रीप्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तववाप्यते तेषां तावतैव शुद्धिः....॥

५. .... अत्र स्मृत्यन्तरपक्षाद्विषयमग्नं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभिरसंभाषणं च ॥

६. एतमेव विधिम् ।.....॥

७. अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्रतैव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि कर्त-
व्यानि । आदित आरभ्यासमाप्तेर्वेदस्याध्ययनं पारायणम् । .....॥

१०. अनायां शूद्रां शयने विभ्रदुपगच्छन् । ददृद्धिं वृक्षपर्यं वृष्यं ददृद्धूपा
जीवन्नित्यर्थः । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं कषायः ।..... तृणेपूदयादारभ्यासीत् याव-
दस्यादित्यः पृष्ठं पश्चाद्भागं तपति । आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात्स्वयमेव
पृष्ठपरित्यज्यते । अभ्यासेभ्यासो यावता शुद्धिं मन्यते ॥

११. कृष्णो वर्णः शूद्रतमाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं
गतं च । अपर आह । शूद्रां मैथुने सेवमान इति । अस्मिन्पक्षे ऋतापुपगमनेपत्त्यो-
त्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । ..... ॥

PĀṬALA X, KANDIKĀ 28.

१. यथा कथा चापचनापदि वा भूयाममर्त्यं वा परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते
ममेदमस्ति इति बुद्धौ कुरुते बुद्धौ कृत्वादत्त इत्यर्थः । मयं वा स्तेन एव भवतीति
कीर्त्तादयो मन्यन्ते ॥

२. वाप्यायणस्तु मन्वते । केचित्परपरिमहेषु स्तेयस्यापवादाः सन्तीति ।
तानेवोदाहरति ॥

३. शूमी वीजकोपी तस्यामुष्यन्ते दहन्ते कालवशेन पच्यन्त इति शम्भोपाः
कोपीधान्यानि मुद्रमापचणकार्दानी । युगं बहतीति युग्यः शकटवाही बलिबर्दस्तस्य
घासो भक्षणम् । एतेष्वादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति । स्वामिनः प्रतिषेधं
न कारयन्ति । आदीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेदुर्महन्तीति । स्वयंप्रहणेपि न
स्तेयदोष इति यावत् । ..... ॥

४. ....व्यूहो दुष्टः । ..... ॥

५. अस्मात्पतितादाचार्याज्जातेर्वा पित्रादेर्भोगान्भोगसाधनानि दायमाप्तान्यपि
नोपयुज्जीत न गृहीयात् ॥

९. पुत्रत्वस्य स्वार्थिकस्त्वः । यथा देहत्वमेवान्यदिति [२, २४, २] । पुत्रस्य
कृते माता भूयांभि दृष्टादृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षिणतमस्कारो-
पवासादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषाभ्यङ्गस्नानादिका
नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥

१०. एकस्मिन्धर्मे सहान्वयो धर्मसंनिपातः । स पतिवत्या मात्रा न कर्तव्यः ।
नाम सुत्रधन्यायां मातुर्नामप्रहणं वरुणप्रघासेषु यावन्तो यजमानस्यामात्याः सखी-
कास्तावन्त्येकाविरिक्तानीत्यादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा ।
ओमित्याह । अन्विता हि सा संमता मन्यते निरस्ता ॥ विमता । वैश्वदेवार्थे पाके
य सा न भोजयितव्या । मृदायास्तु तस्याः संस्कारविकाः क्रियाः कर्तव्याः । नेति
विप्रतिपन्नाः ॥

११. .... अनुशाय परित्यज्य^१ ..... ॥

१४. उच्छ्रयतिरिक्तानि यानि पतनीयानि पूर्वमुच्छानि तेषु यत्राहत्य प्रायश्चित्त-
मनुक्तं तेषामप्यनन्तरोक्षमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उच्छ्रयिष्ये विकल्प इत्यन्ये ।
तत्र ज्ञानाज्ञानकृते विकल्पः ॥

१५. .... अनन्तरस्य वैकल्पिकस्य नियुत्यर्थं वचनम् ।

१६. शरीरस्तृप्तिर्मन्यते । एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं मिथ्या । न
कर्तव्यमिति । कुत इत्याह ॥

१७. हि यस्मात् आत्मानं परं वाभिमन्यते मारयति सोमिशत एव भवति

ब्रह्महैव भवति । न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति हेत्वभिधाना-
दभिज्ञस्तवचनाच्चान्येषामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः । किं तर्हि तस्य
प्रायश्चित्तम् ॥

१८. अधोनाभ्युपरिजान्वित्यादि यदनन्तरमुक्तेतेनैव विधिना [१, २४, ११]
शिष्टं गतम् ॥

१९. यस्त्वन्तरेणैव निमित्तं कीमारान्दारान्परित्यजति ।..... ॥

२०. भर्तृव्यतिक्रम इति च्छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्यागः ।.....॥

२१. पङ्क्तस्य वेदस्याध्येता तदर्थवित्प्रयोगशास्त्रस्य च सव्याख्यानस्य चार्थ-
वित्कर्मणामनुष्ठातानुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भूषणः । तथा च बोधायनः [गृ० सू०] ।
वेदानां च किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाध्याप्यनु-
चानः । कल्पाध्याप्यपिकल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भूषण इति । संहतवान्भूषणहा ।
स जुनः ररस्य वाजिनं बहिल्लोम परिधाय पुरुषस्य शिरो यस्य कस्यचिन्मृतस्य
शिरः प्रतीपानार्थम् । प्रतिघातार्थानुयादी । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति
[पा० ५, ३, १२२] । बाहुल्यो दीर्घः । पानमेव प्रतीपानम् । पानप्रहणमुप-
लक्षणं भोजनमपि तत्रैव । ..... ॥

PĀṬALA X, KANDIKĀ 29.

■ क्षत्रियं हत्वेत्येवमादिकेनुकान्ते विषये यः प्रमत्तो हन्ति प्रमादेनाबुद्धिपूर्वं
हन्ति तस्यापि दोषफलं प्राप्तमेव । न तु प्रमादकृतमिति दोषाभावः ॥

१. संकल्पेन सह कृते वधे भूयः प्रभूततरं भवति तेन प्रमादकृते लघु प्राय-
श्चित्तं बुद्धिपूर्वं तु गुर्विति.....॥

७. अस्य प्रतिप्रसवः । यो हिंसार्थमित्यादि ॥ यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिमान्त-
न्तमभिपतन्तं हन्ति न तस्मिन्दोषो विद्यत इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुर्यस्मा-
न्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबोधायनौ [व० ३, १८,
वो० १, १८, १२] ।

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।

न तेन भूषणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

मनुस्मृ [८. ३४८.]

शस्त्रं द्विजातिभिर्गोहं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
 द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
 आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
 स्त्रीविप्राभिविपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यतीति ॥

गोतमोपि [७, २५] ।

प्राणमंदाये ब्राह्मणोपि शस्यमाददीतेति ॥

बमिष्ठोपि [३, १६-१७] ।

अग्निदो गरुडश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते ह्याततायिनः ॥

आत्तातायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिषांमन्तं जिषांसीत्यान्न तेन भ्रूणह मवेदिति ॥

८ पतितैरकृतप्रायश्चित्तैरुत्पादितानां पुत्राणामपि पातित्वमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षं तावदाह अथेत्यादि ॥ अयश्चक्षुर्दोषान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः समवसाय चरेयुः । अयसानं गृहम् । समित्येकीभावे । मामाद्वह्निरेकस्मिन् देशे गृहाणि कृत्वा चरेयुर्धाम्यं धर्म्यं यक्ष्यमाणं वृत्तमिति सांशित्य संशितां तीक्ष्णां बुद्धिं कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः । इतरेतरं याजयन्त इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं च विवाहमवन्धं दुर्वन्तश्चरेयुर्वर्तेरभिति ॥

९. अथ ते पुत्रान्मन्निष्पाद्य ब्रूयुः । हे पुत्रा अस्मदस्मत्तो विप्रमज्जत विनिधं प्रकर्षेण च स्नेहमुरमृज्यार्यममीषं गच्छत । एवं हस्मत्स्मास्मार्याः शिष्टाः मंत्रस्य पत्यत । आशंमायां भूतपथेति [पा० ३, ३, १३०] भविष्यति छुद् । मकार-त्परो यकारइलान्दमोपपाठो वा । संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतद्भिम्रेतं भविष्यति यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्विरिति न च पतितेनोत्पादितस्य पातित्वमन्यत्वात् । एतदेवोपपादयति ॥

१०. न हि पतितो भवन्महेन्द्रियेण पतति पुरुष एव पतति नेन्द्रियं शुक्रमिति' अधापिग्रन्थापिचेत्यस्याचें ॥

११. ....एवगयिनागविमलः साधिकारं जनयति । त्रिया अपि काग्नत्वात्तस्याश्च दोषामावात् ॥

१२. दधि धीयते यस्यामिति दधिधानी ग्याली तथा मधर्मा मदशो मी भवति ।

१४. .. .. . एवं पतितसंयन्धेनाशुचि शुक्रं स्त्रियां निपिक्तं शोणिनेनाक्तं
यन्निर्वर्तते येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र
चाशुचि शुक्रमित्येतदथापि न सोन्द्रियः पततीत्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेयं युक्तयः
प्रवर्तन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता यथाह वसिष्ठः
[१३, ५१-५३] । 'पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगाभिर्ना ।
तामरिक्त्राशुपेया'दिति ॥

१५. अभिचार एव अर्माचारः । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः
[पा० ६, ३, १२२] । अभीचारः श्येनादिः । अनुग्याहारः शापः । तौ
ब्राह्मणविषये क्रियमाणावशुचिकराद्येव न पतनीयौ ॥

१७. अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं मोक्तं तेषामपि
पतनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं कालं द्वादशमासा-
येकाहान्तम् ॥

१८. किमविशेषेण सर्वेष्वप्यशुचिकरेष्वयं कालविकल्पः । नेत्याह । इत्येष
इत्यादि । इत्येष शुचिकरनिर्घेपो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वं
सानुबन्धेभ्यासे च भूयांसं कालं विपरीते विपर्यय इति ॥

PĀṬALA XI, KANDIKĀ 30

२. परिमाणमेव परीमाणम् । छान्दसो दीर्घः ।..... ॥
३. विद्येति तृतीयैकवचनस्याकारः ।..... ॥
४. .... स्नातकवत् । तदर्हमिति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा... ..
कार्या ।..... ॥
५. कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥
६. .... शीलयेदितिवचनेन यद्वह्न्युत्था द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेशयोरपि न
प्रायश्चित्तम् ॥
८. .... अन्ये त्वासनप्रहणं स्थानस्याप्युपलक्षणं । वाग्यतश्चेति
लौकिक्या वाचो निवृत्तिर्न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥
९. आहिताग्निविषयेत्यापवादमाह निप्रतिषेध इत्यादि ॥ विरोधो विप्रतिषेधः ।
अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरुध्यते । तत्र श्रुतिउत्पन्नमग्निहोत्रमेव
कर्तव्यं न स्मार्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प्यमूलत्वादितरस्य ऋतमूलत्वात् ॥

१०. कुसुम्भादयः सर्वे रग्या वाससि वर्जनीयाः । न केनचिद्रक्तं वासो विभृ-
यादिति ॥

११. ....स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि..... ॥

१२. .... अनूद्भासि । छान्दसो दीर्घः ।.... ॥

१३. प्रतिकृष्टं निरुष्टं जीर्णं मलवत्स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् । .... ॥

१७. छान्दसस्तुगभावः । द्वितीयाश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म ।
अनुपजीवित्वाग्नायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषय इति प्रतिप्रसङ्गोऽयं न भवति । तेन
सति संभवे छायां प्रत्यवमेहन्यम् ॥

२०. .... देवता देवताप्रतिमाः ।

२१. फलपाकावसाना ओषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते घनस्पतयः ।
आर्द्रानितिषचनाच्छुष्केषु न दोषः । ऊर्ध्वानितिषचनाद्वातादिनिमित्तेन भक्षेण न
दोषः । .... ॥

२२. अग्न्यादीन्प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥

PATĀLA XI, KANDIKĀ 31.

२. .... द्वितीयानिर्देशादुपनिष्कन्येति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥

६. .... इतिशब्दः प्रकारे । तेन वयोविद्यावृद्धानां ब्राह्मणानामपि
वर्जयेत् ॥

८. .... अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः । अनन्तरं
च वक्ष्यति 'श्रोषादींश्च भूतद्राहीयान्दोषान्वर्जये'दिति [सू० ३१] । इदं तु वचनं
गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ।

९. सृष्टन्तीं सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥

१०. .... अनिमित्त इतिवचनाद्यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धेयेयुरित्या-
दिके निमित्ते सति वक्तुर्नास्ति दोषः ॥

१२. .... प्रज्ञास्तं प्रज्ञस्तम् । छान्दसो दीर्घः ॥

१३. यत्मानां बन्धनरज्जुर्वत्सतन्ती । तस्या उपरि न गच्छेत् । तां न लङ्घ-
येत् । वत्सप्रहर्षं गोमात्रोपलक्षणम् ॥

१४. ऋद्धौ दोषास्तम्भौ वोरणस्तम्भावित्यन्ये । .... ॥

१७. पततः पक्षिणः संधीभूय स्थिताञ्च संचक्षीत न गणयेत् । अपर आह पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न संचक्षीत । ज्योतीषि पतन्तीति न कथयेदिति ॥

१९. .... तस्मादभावास्यावां निशायां स्वाधीयः । वकारश्छान्दसः । अन्तिकवाद्योर्नैदसाधौ । साधीयो वाढतरं शृङ्गतरमात्मनो गुप्तिं रक्षामिच्छेत् । केन (पा. ५, १-६३) प्रकारेण । प्रायत्यत्रक्षचर्याभ्यां काले चर्यया च । अयं तु तावदर्था-
रूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादश्छान्दसो वा । प्रयसस्य भावः प्रायस्य नित्य प्रायस्यादाधिकेन प्रायस्येन क्षान्ताविजेन ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन काले कृतया च चर्यया देवार्चनजपादिकया ॥

२१. अब्राह्मणः शूद्रः । न शूद्रयोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति वासिष्ठे [११, १०] दर्शनान^१ । तस्मा वच्छिष्टं न प्रयच्छेदिदमनाश्रितविषयम् । यदि प्रयच्छेदिदमनाश्रितविषयम् । इन्तान्स्कुप्त्वा बिलिख्य तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टेवधाप्य दद्यात् । स्कुभ्नोतेः क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं भकारस्य चत्वंम् । स्कुनोतेवां पकार उपसर्गः ॥

१. प्रयचनमध्यापनम् । तेन युक्तौ धर्षामु शरदि च मैथुनं वर्जयेदृतावपि ॥
४. यस्यां शय्याया भार्यया सह रात्रौ शयीत तस्यां शय्यायामासीनोपि नाध्यापयेत् ॥

६. वारं प्रतीति वचनादुपगमनार्थमलंकरणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिनोप-
गमनायोग्यत्वे नायं नियमः ॥

७. यमज्जनमयमज्जनम् । .... ॥

९. .... इतिशब्दः प्रकारे । तेनान्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥

११. निशा रात्रिमध्यभागः । आ तस्माज्जागृयाञ्च स्वप्यात् ॥

१४. अयमपि प्रतिप्रसवः । निशायामपि षोडश्या नादिकाया आरभ्याध्यापनं भवतीति ॥

१६. अनेन स्वभावापानप्रयणेनासीनस्य स्नापोनुज्ञायते । अपाश्रित्य वा स्वप्या-
दिति । तत्र रेफलोपच्छान्दसः । तथा च शकारस्य द्विर्वचनम् ॥

^१ Vasishtha's text omits the initial न,

१८. क्षुद्रानल्पकान्पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रैर्निपादादिभिरधिष्टिवाञ्च देसान्न सेवेत ॥

२१. बहुवचननिर्देशाद्बहुकृत्यो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्यादृष्टिके प्रवेशे न प्रायश्चित्तम् ॥

२२. विविच्य वचनं विवचने निर्णयः । पृष्टमर्थं न विविच्य ब्रूयादित्यमेवेदमिति दुर्निरूपार्यविषयमिदमिति ॥

२४. दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णीय यो दुर्विवक्त्यन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्त्वदेव दुर्विवचनं मूलं तूलं च बृहति । मूलं पित्रादयः । तूलमागामिनी संपत् । तदुभयमपि बृहत्युत्पादयति । दन्त्योष्ठयो वकारः । किमेतावदेव । न । प्रजां पुत्रादिकां पशून्वादादिकानापतनं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्वचनसंभवात्प्रभमात्रमेव न विद्म्यादिति । अत्रेतिहासः । 'कस्यचिदप्यधर्मप्रह्लादः कुमालनश्चेति ब्रौ शिष्यावास्ताम् । सौ कदाचिदरण्यान्महान्तौ समिद्धारावादाय धमाददृष्टिपूर्वत एवाचार्यगृहे माश्विषताम् । तयोरेकेनाचार्यस्य पुत्रः शिशुराकान्तो मृतः । ततः शिष्यावाचार्यः पप्रच्छ । कोसौ येनायं मारित इति । तापुभाषापि न मयेत्युचतुः । ततः पतितस्य परित्यागमदुष्टस्य परिग्रहं कर्तुमशक्नुवन्नृषिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ केनायं व्यापादित इति । ततो धर्मसंकटे पतितो मृत्यु रुदन्नेव प्रभं न्युवाच विविच्य कथितवान् । धर्मप्रह्लाद न कुमालनाय । पप्रच्छ ये चतुर्थी । कुमालनस्य नेदं पतनीयमिति । धर्मप्रह्लाद त्वयेदं कृतमिति वक्तव्य इतरस्य नास्तीत्युक्तं तथापीतरस्यास्तीत्यथाङ्गम्यत इति रुदन्न्युवाचेति । इहशब्द ऐतिह्यस्रोतनार्थः । प्रह्लादग्रन्थे हकारपर्यो रेफः ॥

२७. ....नावामिति पष्ठश्रुतपाठे नावां मध्ये सांसयिर्वा वर्जयेत् ॥

२९. द्विरुक्तिः प्रभसमाप्स्यर्था ॥

PRAŚNA PATAĀ II., KANḌIKĀ 1.

१. .... पाणिर्यस्मिन्नहनि गृह्यते तत्पाणिमहणम् । अधिशब्द ऊर्ध्वायं वर्तते । तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहाभ्रमवतोर्गृहं शतं कर्तव्यं जातवैकवचनं तदुच्यते । पाणिमहणादधीति आर्यादिरग्निर्दायादिवेति ज्ञात्वान्तरोष्ठो विकल्पो मा भूदिति । गृहमेधिनोरिति द्विवचनमन्यतरनरणे मा भूदिति । .... ॥

२. फाल्योरुभयोर्मौञ्जनं कर्तव्यं मायं प्रातश्च नान्तरोरिति परिमंस्त्येयं भोजनस्य

रागतः प्राप्तत्वात् । मानवे तु स्पष्टमुक्तं सायं प्रातरित्यादि । अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । शक्यं सत्यां गृहमेधिनोऽन्येऽपि कालयोरवश्यं मोक्षार्थं प्राणाग्निहोत्र-स्यालोपाय । तथा च बोधायनो [२, १३, ९] । गृहस्थो मध्वचारी वा योनभस्तु तपश्चरेत् प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णो भवेत्तु स इति ॥

५. अविशेषेणोभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह औपवस्तेत्यादि । यत्कालान्तर एकस्मिन्काले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । औपवस्तं तूपवास इति तिषण्डः । तदपि दिवा न रात्रौ श्रौतेषु तथादर्शनात् । ..... ॥

७. एतस्मिन्नहनीति न यत्कथं प्रकृतत्वात् । यथा वृत्तिश्चाग्नस्य भवति पर्यस्वेव-मिवमपि भविष्यति । किंच पर्वस्विति बहुवचनान्तस्य प्रकृतस्यैतस्मिन्नहनीत्येक-वचनान्तेन प्रत्ययमशौंषि नातीव सामञ्जसो भवति तस्माद् व्यवहितमपि पाणिग्रहण-महः प्रत्ययमृश्यते । तदर्थमेव गृहे [८, ७] । एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहत इत्युक्तम् । एतस्मिन्पाणिग्रहणेहनि यदेनयोर्दपत्योः प्रियं स्यात्तदुर्जानीयातां न तु नात्मार्यमभिरूपमन्नं पाचयेदिति [२, ८, ४] निषेधस्यायं विषय इति । प्रति-संभ्रसरं चैतत्कर्तव्यमिति । यथा चैत्रे मासे स्वातौ कृतविषाहस्यापरस्मिन्नपि संभ्रसरे तस्मिन्मासे स्वातावेव कार्यमेवं तदेतदहरिति भवति । प्रतिमासं तु नक्षत्रागमे चैत्रादिभेदान्न तदेवेति प्रतिपत्तिः । तस्मात्प्रतिवत्सरमिदं विषाहनक्षत्रे कर्तव्यं यथा राह्यामभिषेकनक्षत्रमेवं हि गृहमेधिनोर्विषाहनक्षत्रमिति ॥

८. एतस्मिन्नेवाहनि स्यण्डिलगायिनौ स्याताम् ॥

११. तस्यापचारः स्थालीपाकस्य प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः । एतदेव ज्ञापयति न सामयाचारेकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तत इति । केचित्तु सर्वमेवैतत्पर्व-विषयं मन्यन्ते । तेषामुक्तो दोषः पार्वणेन व्याख्यात इति चानुपपन्नं । न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति । श्रौभूते स्थालीपाक इति च व्यर्थम् । उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यं इति पूर्वमेव विहितत्वात् । एतदहर्विजानीयादिति चास्य प्रयोजनं नृपक्षे चिन्त्यम् ॥

१२. लोके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यमिति शिष्टा उपदिशन्ति । अपर आह वक्ष्यमाणं कर्म शिष्टाचारमिदं नित्यं सार्वत्रिकं शिष्टा उपदिशन्तीति ॥

१३. होमप्रसङ्गादिदमुच्यते । ..... उपसमिन्ध्यादुपसमिन्धीत काष्ठैरग्निं प्रज्वालयेत् । तत्र पुरस्तादुदग्वापवर्ग इति परिभाषितमुपदेशकमात्र । प्राचीर्लेखाः पूर्वं लेखनीयाः । एवं चेदं कर्म लेखनकारणं नाम स्थण्डिलसंस्काररूपम् । ततश्च प्राचीः पूर्वं दक्षिणारम्भमुदक्संस्थमालिखेत् । अथोदीचीः पुरःसंस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् । अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति ॥

१५. .... एतद्दृग्मेधिनोरितिवचनमस्मिन्कर्मणि स्वयंकृतृत्यं स्यात्प्रयोजकत्वं सा भूदिति । अन्य आह पुनर्गृहमेधिनोरितिवचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिणोपि विषये सावित्र्या समित्सहस्रमाध्यादित्यादौ भवति पाके तु स्त्रिया न भवति । उपसमाधास्य-मिति लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् । आर्याः प्रयता [२, ३, ७] इत्यत्र तु भवति ॥

१६. संयेशनं मैधुनम् । तदहनि न कर्तव्यम् ॥

१८. अन्तरालं मध्यम् । ऋत्सोरन्तराले मध्येपि संनिपातः स्याद्धार एष सकामे सति । ..... अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिपिद्वेषु दिनेषु न भवति ॥

१९. तद्विदमनन्तरोक्तं मन्निवेशनम् । तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणम् । कामना विजनिताः संभवामेति [तैत्ति० मं० २, ५, १, २] ॥

२०. एषकारो भिन्नकर्मः । ह्युपभोगार्थं वासः स्त्रीषामस्तेन मन्निपातः स्यात् । न तेन प्रश्नालितेनापि ब्रह्मयज्ञादि कृत्यम् ॥

PĀṬALA I RĀNDIKĀ 2.

१. यदि वा रेतमो रजमश्च ये लेपास्तानिर्दिष्टा प्रक्षाल्याचम्याङ्गानां शिरः-प्रभृतीनां प्रौक्षणं कर्तव्यम् । ऋतौ व्यवस्था यावता प्रयतो 'गन्धेय' ॥

३. ततः सुगानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति तरयां च कर्मणो यः फलशेषेननुमुषासलेन जातिं ब्राह्मणादिकां विमिश्रे वा कुले जन्म ..... वर्णं हेमादितुल्यम् । ..... मेधां ग्रन्थधारणशक्तिम् । प्रथामर्थधारणशक्तिम् । .... ॥

४. शरीरेत्येतिमंस्कारा अप्यवश्यापेक्षा इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह यथेत्यादि । चलोपोत्र द्रष्टव्यः । ..... ॥

६. दोषपरिवृद्धायुदाहरणमाह स्तेनेति । स्तेनः सुवर्णचोरः । अभिशस्तो ब्रह्महा । स्तेनोभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मिँल्लोके परिमिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते । शूद्राद्ब्राह्मण्यां जातश्चाण्डालः । राजन्यः पौलकसः । शूद्राक्षत्रियायां जातः पौलकसः । प्रज्ञादित्वादण् [पा० ५, ४, ३८] । वैश्यो वैणो जायते । वेणुना नर्तको वैणः ॥

७. वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवनं तस्यां वर्णपरिध्वंसायां यथा ब्राह्मणाश्चाण्डालाद्या जायन्त एतेन प्रकारेण स्तेनामिश्रस्ताभ्यामन्ये दोषफलेः कर्मभिर्दोषफलासु सूकरादियोनिषु जायन्ते परिध्वंसा स्वजातिभ्रष्टाः सन्त इत्यर्थः । ते तथावगन्तव्या इति ॥

PĀṬALA II., KANDIKĀ 3

१. आर्यान्वैवर्णिकाः । ..... । प्रयताः स्नानादिना शुद्धा वैश्वदेवे गृहमेधिनो-भोजनार्थे पाके । गृहमेधिनोयदग्ननीयस्येति [सू० १२] दर्शनात् । अन्न-संस्कर्तारः स्युरन्नं भक्ष्यभोग्यपेयादिकं संस्कर्युः । न स्वयं नापि श्लिषः ॥

२. .... संस्कर्तारः स्युरिति बहुवचने प्रकृते बर्जयेदित्येकवचनं प्रत्येक-मुपदेशार्थम् ॥

३. केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वाल्भ्य स्पृष्ट्वाप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानम् । किं तर्हि । स्पर्शनमात्रम् । केशालम्भे पूर्वमनुपस्पर्शनं विहितम् [१, १६, १५] । इदं तु वचनं तत्रोक्तं वैकल्पिकं शकृदाद्युपस्पर्शनं वा भूदिति ॥

५. तेषां शूद्राणामन्नसंस्काराधिकृतानां स एवाचमनकल्पो वेदितव्यो यस्यान्नं पचन्ति यदि ब्राह्मणस्य हृदयंगमाभिरद्विर्यदि क्षत्रियस्य कण्ठगताभिरद्विर्यदि वैश्यस्य तालुगताभिरद्विरिन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥

६. .... हृदमेषामधिकमार्येभ्यः ॥

७. सदैव वाससा स्नानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौपीना-च्छादनमात्रेणापि स्नानं भवति शूद्राणामपि पाठादन्यत्र । ..... ॥

९. यदि शूद्राः परोक्षमन्नं संस्कर्युरार्यैरनाधिष्ठितास्तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतं स्वयमप्रावधिष्येत् । अधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमन्नं देवपवित्रमित्याचक्षते देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥

११. .... । विराट् विराजः माधनम् । .... ॥

१३. .... उपयोक्तुरेव त्रतमध्ययनाङ्गत्वान् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति ।
उपयोगः प्रथमः प्रयोगस्तत्र पत्न्या अपि सहाधिकारं वदन्तः ॥

१४. उत्तमेन वैहायसमिति वक्ष्यमाणस्य [२, ४, ८] ये भूताः प्रचरन्तीत्यस्यैक-
रात्रमुपधासः कर्तव्यः ॥

१५. घलीनां मध्ये तस्य तस्य घलेर्देशे संस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ ।
हस्तेन परिमार्जनमबोक्षणं च । तत्कृत्वा घलिं निक्षपति । न्युप्य पश्चात्परिपेचनं
कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमास्यादिदानार्थमित्याहुः ।
तस्य तस्येतिवचनं सत्यापि संभवे सकृदेव परिमार्जनमबोक्षणं च मा भूत् ।
एकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथक्पृथग्यथा स्यादिति ॥

१६. यत्र पच्यते स पचनः । औपासनश्च औपासने विधुरस्व पचन इति
व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । पट्टभिराद्यैः । अग्नये स्वाहा
सोमाय स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ध्रुवाय भूमाय स्वाहा ध्रुवक्षितये
स्वाहा अच्युतक्षितये स्वाहेत्येतः । एते हि मन्त्रपाठे पठिताः । प्राग्विवाह-
मन्त्रेभ्यो विशिष्टनियममापन्नमहणत्वात्तैः सह न गृह्यन्ते । केचित्सौविष्टकृतमपि
सप्तमं जुहति । अग्नये त्विष्टकृते स्वाहेत्योपधिहविष्येषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति
वदन्तः । अन्ये तु सोमाय स्वाहेति न पठन्ति सौविष्टकृतं पष्ठं पठन्ति । हस्त-
ग्रहणं दर्व्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥

१७. उभयसः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च परिपेचनं कर्तव्यम् । कथम् । यथा पुर-
स्तादुक्तं गृध्रे [२, ३, ८,] । अदितेनुमन्यस्वेत्यादि । अदितेन्वमैत्या देव सधितः
प्रामाणीरित्यन्तम् । सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशो न प्रवर्तत इति स्थापितत्वाद-
प्राग्विधिरपम् । अन्ये तु परिमंरणां मन्यन्ते परिपेचनमेव वैश्वदेवे नान्यत्तन्त्र-
मिति ॥

१८. सति मूषे तत्तन्मृष्टा चलयः कार्योः । अन्ये त्वन्येऽपि व्यञ्जनेः मंसर्गो
मिच्छन्ति । .... ॥

२०. अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात्सप्तमाष्टमाभ्यां धर्माय स्वाहा अधर्माय स्वाहे-
त्येताभ्यां पलिहरणं कार्यम् । उद्गपवर्गं न प्रागपवर्गम् ॥

२१. उदकं यत्र पीयते तदुदधानं मणिकान्यम् । .... । अद्भ्यः स्वाहे
त्येतेन ॥

२२. .... ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा । रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहेत्येताभ्याम् ॥

२३. .... गृहाभ्यः स्वाहा अवसानेभ्यः स्वाहा अवसानपतिभ्यः
स्वाहा सर्वभूतेभ्यः स्वाहेत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥

PATALA II, KANĪKĀ 4

१. शय्यादेशे कामाय स्वाहा ॥

२. वेहलीद्वारस्याघस्तादारु । तस्याधो वेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वारस्य' च ग्रहणं
तत्रान्तरित्यनेन लिङ्गेन । अन्तरिक्षाय स्वाहेति ॥

३. येनापिधीयते द्वारं सा पिधानी कपाटम् । तद्गर्लमित्यन्ये । तत्रोत्तरेण
मन्त्रेण यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाग्नौ भागोर्ध्वं नाग्रे स्वाहेत्यनेन ॥

४. अगारस्येत्यनुवृत्तस्तस्य यो ब्रह्ममदनार्या देवो बाम्बुविद्याया प्रमिद्ध-
स्तत्रोत्तरदर्शभिः पृथिव्यं स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय
स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा इन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा
प्रजापये स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा प्रागपवर्गमेव । अपर आह मध्येगारस्येत्यत्र
देशस्योपयुक्तत्वाद् प्रत्या यत्र भीदति गाह्येषु कर्मस्वप्नेर्दक्षिणतो ब्रह्ममदनं तत्रेति ॥

५. अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन स्वधा पितृभ्य इत्यनेन बलिं
कुर्यात् । प्राचीनाधीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वा ह्यनुवृत्तर्जन्यो-
रन्तरालेन ॥

६. पितृबलेरुत्तरतो रौद्रो बलिः कर्तव्यो यथा देवताभ्यस्त्वया प्राचीनाधीत्यवा-
चीनपाणिरिति नानुवर्तत इत्यर्थः । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहेतिमन्त्रः । तत्र
यद्यपि 'पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति तथापि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इतिन्यपदेशो
नानुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रुद्रायेत्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतये इत्यन्ये ।
केचित्तुत्तरतो मन्त्रो रौद्रो न पशुपतिर्देव इत्याचक्षते तेषां मने देशः प्राग्वोदग्वा
पिष्यात् ॥

७. .... कुनः । धर्ममेदान् । पित्र्यस्याप्रदक्षिणं परिपेचनमितरस्य
देवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥

८. उत्तमेन ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो धिनुदस्य प्रेष्याः

तेभ्यो वलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्देदातु स्वाहेत्यनेन वैहायसं वलिं दद्यात् । तं च नक्तमेव । वैहायसमिति वचनादाकाश एव वलिरुल्लेख्यः । न च्छदिप्परिष्कृते देशे । ..... अपर आह । एवकारो मित्रक्रमः नक्तमुत्तमेनैव वलिरिति वल्यन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । अन्ये तूहेन दिवा वलिं हरन्ति ध्ये भूताः प्रचरन्ति दिवा वलिमिच्छन्त इति । आश्वलायनके तथा दर्शनात् । 'दिवा-चारिभ्य इति दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तमिति [आ० गृ० सू० १, २, ८-९] । ..... ॥

१०. वलिहरणानन्तरमग्रं च देयं भिक्षवे ॥

१२. .... अन्तर्बलीरित्येष सिद्धे क्षीमहणं स्वसादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्बलीमहणं सर्वपूजार्थम् ॥

१३. काले वैश्वदेवान्ते ।..... ॥

१४. .... इतिशब्दप्रयोगादेवं धर्मज्ञा उपदिशन्ति ॥

१७. यदि पुनरसावनधीयानोपि 'दशवर्षं पारसक्य'मित्यादिनाभि-[१, १४, १३] वाद्यो भवति तदाभिवादनार्थोत्तिष्ठेत् ॥

१८. राजन्यैश्चावधीयानावपि न प्रत्युत्तिष्ठेद् ब्राह्मणः । आसनादिकं तु देयमिति ॥

२०. अथवा यस्य गृहमेधिनो दासास्ते राजकुलाकाहृत्य तं शूद्रमतिथिषत्पूजयेयुः । अत एव क्षापते शूद्राणामतिथीनां पूजार्थं ब्रीह्यादिकं ग्रामे ग्रामे राज्ञा स्थाप्यमिति ॥

२१. उपासने गुरुणामित्यादिना केषुचित्कालेषु यक्षोपवीतं विहितमिह तु प्रकरणादृदस्यस्य नित्यमुत्तरं वासः कार्यमित्युच्यते ॥

२२. अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति न वास एव ।..... ॥

२३. .... शिवं सर्वसमृद्धं भवतीति ॥

२४. तुशब्दोपधारणार्थो मित्रक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्यः स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु । ..... ॥

PĀṬALA II. KANDIKĀ 5.

१. कर्मणि षष्ठी । सर्वविद्याङ्गविद्या अप्युपनिषद् उपाकृत्याप्येतुमारभ्य तद्द-
रन्त्यप्यनं । तस्मिन्नहन्त्यप्यनं न कर्तव्यम् । उपनिषद्ग्रहणं प्राधान्यरस्यापनार्थं

ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठा आयाता इतिवन् ॥

२. अधीत्य वेदमधीत्य स्नात्यन्नित्यस्मिन्नवसर आचार्यसकाशात्सद्यो विप्रक्रमणं न कर्तव्यं नापगन्तव्यम् । प्रायेण मकारात्परमिकारमधीयते तत्राप्येव एवार्थः । इकारश्छान्दसोपपादो वा ॥

३. .... उपसंगृह्य यद्यपि तस्य चाण्डालादिस्पर्शः संभाव्यते तथापि न धीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् । न स्नायात् । उपसंग्रहणे वा धूलिधूमरी पात्रौ स्पृष्ट्वा न धीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशेमे कृत्वा पूजा-साधनान्युपस्थाप्य ययोपदेशं गृह्योक्तमार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृह्योक्तस्यानुवादः । आसनादिषु विशेषं यत्तुमाह ॥

४. .... तरभिर्देशान्नीच आसने गुणतोपि निरुद्ध आसीत् ॥

५. लिष्टमिति प्रह् उच्यते स्थानयोगान् । न हि साक्षात्लिष्टमाचामयितुं प्रभवति । सव्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याधस्ताद्गृहीत्येतरेण करेण द्वारमयनस्ये-त्यर्थसिद्धत्यादनुत्तम् । एवं कृत्वाचार्यमाचामयेत्स्वयमेव शिष्यः । एवं हि स धर्मयुतो भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यग्रहणमातिध्यादन्यत्राप्याचार्यमाचामयन्नेव-मेवाचामयेदिति ॥

६. वाशब्दः समुच्चये । अन्यमयेधमाचामयेत् । स चेत्समुदेतः कुलशील-वृत्तधिष्ठावयोभिरुपेतो भवति ॥

७. व्ययहितमपि स्यादित्यपेक्ष्यते । .... ॥

८. .... निःशृङ्खलं नासिकामलनिःसारणम् । भ्रुक्षेपणं भ्रुविक्षेपः । छान्दसो ऋष्यः । .... निपृश्यमङ्गुलीस्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरासनादि-कं वर्जयेदित्यपेक्ष्यते । एतानि मूत्रकर्मादीन्याचार्यसंनिधौ न कुर्यादिति ॥

९. उपस्पर्शनमालिङ्गनमात्राणादि । आपाः मंभापाश्चादुप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये संनिहिते द्वारप्रजाविषये विस्रब्धं न कुर्यात् । ज्वरादिपरीक्षायां न दोषः ॥

१०. .... परीवादान्दोषवादानामोशानशीलवादान् । परीवादस्य पुनः-पुनर्वचनमतिशयार्थम् ॥

११. परीवादाक्रोशांश्च वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रमुखान्ये श्रवणकटुका इति-परीवादः । तैत्तिरीयमुच्छिष्टशास्त्रा यामवल्कादीनि ब्राह्मणानीदानीतनानीत्याक्रोशः ॥

१५. यया निययाधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात् तामि-
त्यर्थाद्गन्त्यते । .... ॥

१७. ऋतुनाल एव वा जायामुपेयात् । ऋत्व इति रूपसिद्धिः । स्त्रीणामृतु-
दिनानि षोडश । तत्र भवः काल ऋत्व्यः । भवे छन्दसीति [पा० ४, ४, ११०]
यत्प्रत्यय ऋत्व्यधास्त्व्येति [पा० ६, ४, १७५] सूत्रे यणादेशो निपातितः ।
तत्रैव यलोपश्छान्दसः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तमृत्वे वा जायां नोपर्यास्त इति ॥

१८. येन प्रकारेणागमः पाठार्ययोस्तथैव शिष्येभ्यो निर्मत्सरेण विद्या सं-
प्रदेया । एवभूते विद्यासंप्रदाने युक्तोवहितः स्यात् । ये च गृहस्थस्य नियमा
अध्यापनेन्यत्र च तेष्वपि युक्तः स्यात् ॥

१९. यैः पुरुषः आसाम्यते वहिराकृष्यते व आसवाः शब्दादयो विषयाः ।
ते विशिष्यन्ते । त्वक्शिभोदरारम्भणान् । आरभ्यन्त आलभ्यन्त इत्यारम्भणाः ।
तत्र त्वगालम्भनाः स्नक्चन्दनादयः । शिभालम्भनाः ह्युपभोगादयः । उदरालम्भना
भक्ष्यभोग्यादयः । उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम् । एवंभूतानाम्भावान्मनआदिभिः पञ्चेन्द्रियैः
परिवृज्जानः सर्वतो वर्ज्यब्रह्मतत्वाय कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियमाह प्राण
इति प्राणम् ॥

PATALA III, KANDIKĀ 6.

१. साधुतां चेत्प्रतिजानीते साधुजन्मास्म्यमुष्य पुत्रोऽमुष्य नत्ता साध्वाचार
आस्मीति पित्रेषोपानायिषि शिक्षिताचारश्चास्मि सम्यक् चार्थविषं विधिषलेन तु बाल्य
एष सर्वे दिष्टां गतिं गताः । एतस्मात्केवलमनधीतवेद इति । ततोऽपि पदद्वयेत्यादिकं
मन्त्रमुक्त्वा शास्तुं शासितुमप्यापयितुं धर्मांश्चोपदेष्टुं प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥

३. पञ्चयशान्तेतिथीनेव भोजयेदित्युक्तं तत्प्रकारं वक्तुं तस्यावश्यं वर्तव्यता-
मनेनाह । अतिर्धिर्गृहानभ्यागच्छन्नमिरिय ज्वलन्नभ्यागच्छति तस्माद्भोजनादिभि-
रवश्यं तर्पयितव्यः, निराशस्तु गतो गृहं दहेदिति ॥

४. इदानीमिति लक्षणं वक्तुं तदुपयोगि श्रोत्रियलक्षणमाह । धर्मेणेत्यादि ।

विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन च वेदानां काचन शास्त्रमधीत्य श्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शास्त्रा भवति या पूर्वेः प्रतिगृहीताध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशास्त्रा । तामधीत्य श्रोत्रियो भवति । न तु प्रतिवेदमेकैकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति लोकविरोधात् । लोके हि यां कांचनेकामेव शास्त्रमधीत्य श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ॥

५. आदितो यच्छब्दो द्रष्टव्योन्ते स इतिदर्शनात् । मध्ये श्रोत्रियलक्षणोपदेशात्तदुपजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मसंयुक्तं स्वधर्मनिरतं कुटुम्बिन भार्यया सह यस्तन्तम् ।....धर्मपुरस्कार आचार्यस्यार्ये भिक्षणं धर्मस्तत्पुरस्करोतीति धर्मपुरस्कारः ।.....॥

६. ....शान्तिरुपद्रवाणामभावः ।.....॥

७. ....यथायथो धयसोनुरूपं प्रत्युत्थानाभिषादनादिना समेयात्संगच्छेत । समेत्य च तस्यासनमाहारयेच्छिष्यादिभिः । तदभावे स्वयमेवाहरेत् ॥

८. ....यहुपादमेव पीठादिकमित्येके मन्यन्ते स्वमतं च बट्टपादमपीति ॥

९. तस्य पादौ स्वयं प्रक्षालयेत् । द्वौ शूद्रौ प्रक्षालयेतामित्येके मन्यन्ते । वासवत इदम् ॥

१०. अभिषेचनं करकादिना जलावसकः । तमेकः कुर्यात् । इतरः प्रभ्रालनम् ॥

११. मृन्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वयं तु तैजसेन ।

१२. यदासमावृत्तो ब्रह्मचार्याचार्यप्रेषितः स्वयमेव वातिथिरभ्यागच्छति तदा नामावुदकमाहारयेत् । नासावुदकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥

१३. अत्रासमावृत्तेतिषाध्ययनसांवृत्तिरधिकेतरस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सहनिष्पादनमध्ययनसांवृत्तिः । यः प्रदेशस्तस्यागच्छति स तेन सह कियन्तं कंचित्कालं वक्तव्य इति । प्रमिद्धे तु पाठे पूर्वपदान्तस्य समोकारस्य छान्दमो दीर्घः^१ ॥

१४. ततः पादप्रक्षालनस्य सहाध्ययनस्य चानन्तरमतिथिं प्रियवचनेन मान्ययेत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभ्री रमैः फलादिभिर्भक्ष्यैरन्तवोद्भिरपि तर्पयेत्^२ ॥

^१ पूर्वपदान्तस्य समोकारस्य च छान्दमो दीर्घः । G. U.^१ which reading points to अध्ययनासांवृत्तिः

कुर्यात् । अवराध्यैनेति जघन्यरूपनां सूचयति । अङ्गिरष्यन्तव इत्यर्थः । इति-
शब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥

१५. आवसथो विभ्रामस्थानम् । उपरिदाय्या सट्वा । उपस्तरणं तूलिका ।
उपधानमुपवर्हणम् । अवस्तरणमुपरिपटः । तत्सहितमुपधानम् । अभ्यञ्जनं पादयो-
स्तैलं घृतं वा । तत्सर्वं दद्याद्भोजनात्मागूष्वं वापेक्षिते काले । इतिशब्दादन्यद-
प्यपेक्षितम् ॥

१६. ....ग्राहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तयत्सु सर्वेष्वतिथायुपस्थिते
द्रष्टव्यम् ॥

१७. भोजनकाले त्याह उद्धृतानीत्यादि । यावन्तो भोक्तारस्तावन्त्यन्नान्युद्धृत्य
प्रयक्त्वात्रेषु कुर्यात् । स्वयं संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत । किमिदं भूयः
प्रभूतमिदं वेति विचारे प्लुतः । पूर्वं तु भाषायामित्येतदवेक्षितम् । छान्दस एवायं
प्रयोगः ॥

PĀṬALA III., KANDIKĀ 7.

१. स एषोभिहितो मनुष्ययज्ञः । प्राजापत्यः प्रजापतिना मृष्टस्तदैवत्यो
या..... ॥

२. योतिधीनां जाठरोग्निः स आहवनीयः । तत्र हि हूयते । यः कुटुम्बे गृहेभि-
रौपासनः स गार्हपत्यो नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन्पच्यते लौकिकाग्निः सोम्याहार्य-
पपनो दक्षिणाग्निः । तत्र छान्द्याहार्यं पच्यते ॥

३. ....उर्गन्नमिष्टमिष्टमिष्टोत्रादि पूतं स्मातं कर्म तडागारादि ।

४. पय उपसेचनं यस्य तदन्नमग्निष्टोमसंमितम् । ....आयुपञ्च । वृद्धि-
रूपमस्तमपि वृद्धिरिति संवच्यते ॥

५. अग्निना उदासीना द्विपतो निषिद्धत्वात् ॥

६. त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नादीन्यस्य यज्ञस्य प्रातःमयनादीनि त्रीणि
भवन्ति । उस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥

७. 'यद्रन्तुमुत्तिष्ठन्तमनुत्तिष्ठति तदुदवस्यत्येवोदवभानीया मास्य यज्ञस्य ।
प्रायेणोच्छब्दं शिष्टा न पठन्ति केवलमनुशब्दमेव पठन्ति ॥

८. यत्मान्ययति प्रशंसति सा प्रशंसा दक्षिणा ॥

९ ससाधनमनुग्रहनम् ॥

११ इतिब्राह्मणमित्यस्य सर्वेण सन्नन्ध ॥

१० राजाभिषिक्त क्षत्रियोसावविययेभ्यागतायात्मनोपि मन्त्राणां ह्येवसौ पूजा कारयेत्पुरोहितेन ॥

१३ अत्र स्वयमितिवचनादनाहिताभिरन्येन शिष्यादिना कारयन्नपि न दुष्यति । अभ्युदेत्य ब्रूयाद् घ्रात्य कावात्सीरितिकुञ्जलप्रभ । त्रते मुकृत साधु ब्रूयत्य स ण्य घ्रात्य इतिपूजाभिधानम् । क पूर्वस्या राजावुपितथानसि । घ्रात्या-दकमित्युदकगानम् । घ्रात्य तर्पयस्त्विति गोरसादिभिस्तर्पणम् । अनुस्वारसफारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्रतिमन्त्रमितिशब्द । एतत्सर्वेषु कालेषु कर्तव्यम् ॥

१४ स यत्ति होमकालेष्यासीत् तदा पुरा होमादपरेणाग्नि दर्भेषु सादयित्वा उपाशु जपेद् ब्रूयात् । तत्र प्रतिमन्त्रमिति शब्दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णां विरूप । समुच्चय इत्यन्ये । अत्राध्युर्युजमानो वा होता न जपस्ततो जुहुयात् ॥

१५ उद्धृतेष्विति बहुवचन सभ्यावसध्यापेक्षम् । यस्याग्रयस्तस्यस्तस्याप्युद्धृतेष्वित्यनेन सामानाधिकरण्यम् । होमा हि त्रिष्वपि भवन्ति । तनाह्यणीयहोमा नन्तरमतिथायागतेषु त्रिषु होमो न कृत इति वक्ष्यमाणो विधिर्भरत्येव । तस्य दोषमार्धर्षणिकाना ब्राह्मणवाक्यमाह अथर्ववेदे [१५ १०, ८-११] । तदत्र न पठित प्रत्येतव्यम् । अस्मिन्पक्षे स्वय होमो नियत ॥

१६ शुधिव्या भर्षोल्लोकानभिनयति । द्वितीययान्तरिक्ष्यान् । चतुर्थ्या परावत् भुगस्य परा मात्रा येषु तानभिनयति । ॥

१७ विद्यादिर्भी रहितोसमुदेत् । स चदतिथिरिति श्रुत्या आगच्छेत्तदा तस्मा आसनादिक श्रोत्रियाय ददामीत्येव मनसि कृत्वा दद्यात् । एव ददतोस्य दान समृद्ध भवति श्रोत्रियायैव वत् भवति ॥

PRASNA PATALA IV KANDIKĀ 8

१ येन गृहस्थेनातिथि कृतावमथ स्यात्कृतग्रामोदत्ताग्राम स्यात् । द्वितीय यान्तरिक्ष्यानितिवचनात्स द्वितीयादिष्वह मु । न त प्रत्युत्तिष्ठन् । नाप्यामना प्रत्यवरोहेत् । स चेदस्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिरादित । अनभिरादित त्वभिरादनाय प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेच्च ॥

३. आगामिभ्योतिथिभ्यो यथा गृहे न किञ्चिदवशिष्यते तथा गव्वादयो रस्ता न भोज्याः । सद्यः संपादयितुमशक्यत्वाद्वसानाम् ॥

४. आत्मानमुद्दिश्यगभिरुपमन्नं स्वाद्वपूपादि न पाचयेत् ॥

७. एतद् गृह्यसूत्रे व्याख्यातम् [१३, १०-२०]..... ॥

१०. वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह षडङ्ग इत्यादि । षडभिरङ्गैर्युक्तो वेदोत्र गृह्यत इति ॥

११. छन्दो घेदस्तत्कल्पयन्ति प्रतिशारं शास्त्रान्तरार्धात्तेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गकलापेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दःकल्पः सूत्राणि । व्याकरणमर्थविशेषमाश्रित्य षडमन्वाचक्ष्ण षडपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । मूर्यादीनि ज्योतीरप्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिबृद्धभ्यभावे यत्नः कार्यः । तदप्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादय-
दुपकारकम् । निरुक्तमपि व्याकरणस्यैव फलत्वर्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रयत्नादिक-
मध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं च शिक्षयति । पृषोदरादि-
त्वादीर्यः । गायत्र्यादीनिच्छन्दसि यथा विचीयन्ते विविच्य ज्ञायन्ते सा छन्दो-
विचितिः । एतान्यङ्गानि । अङ्गमस्तथादङ्गत्वम् । “मुरं व्याकरणं तस्य ज्योतिष-
नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दामि विचितिः पदे । शीक्षा प्राणं तु वेदस्य
हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते । उपकारकत्वाच्चोक्त उपकारः ॥

१२. अत्र चोदयति क्षप्तेत्यादि । शब्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादि-
प्रमाणगोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि
कर्माणि । तेषां समाम्नाय उपदेशस्तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तो-
ष्ठानपर्यन्तो भवति तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति विन्दत्यनेनेति वा धर्ममिति ।
न च मन्त्रप्राक्षणमात्रेणुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति किंतु कल्पसूत्ररपि सह ततश्च
तेषामपि वेदस्वरूप एवानुपवेष्टात्पञ्चैवाङ्गानि तत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति परि-
हरति ॥

१३. अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि पौरुषेयत्वस्मरणात् । यतिपरा-
न्येव हि तेषु आद्यणवाक्यानि भूयिष्ठानि स्वाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधान-
वाचिभिः शब्दैश्छन्दो वेदो प्राद्यणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदा
सिद्धान्तः । तावन्मां पूर्वपञ्चमिद्वान्तौ कल्पसूत्राधिनरणे स्पष्टतरं द्रष्टव्यं । यदुक्तं
न मन्त्रप्राक्षणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति नैव स्थाणोरपराधो यदेनमन्यो न पश्यति
पुरुषापराधः स भवति । इदं तु भवानाचष्ट कल्पसूत्रकारणामियं प्रयोगरत्नना

कुतोस्तीति । न्यायोपबृंहिताभ्यां मन्त्रप्राज्ञाभ्यामिति वक्तव्यं नान्या गतिः ।
एवं सति भवानपि यततां वाटशः स्यामिति ततो मन्त्रप्राज्ञाभ्यामेव पूर्णमेव
भोत्स्यत इति ॥

१४. अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्रगते भोजने
यदवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत् । धिङ् मया स निराकृत इति । तत्रैव भोजनादिरम्य
तस्मिन्नहन्युपोष्य ॥

PATĀLA IV, KANDIKĀ 9.

४. यदि तस्यान्यपरतयानुज्ञायां प्रतीभा बुद्धिर्न जायते । सीम्नि प्राप्तायां ततो
निवर्तेत प्रवेदीर्षेच्छान्दसः ॥

७. उपेतः कृतोपनयनोसमावृत्तः । .....तस्मात्केपुचिज्जनपदेषु भार्ययानु-
पेतेन च सह भोजनमाचरन्ति । तथाह बोधायनः [१, २, ३] यानि दक्षिणत-
स्तानि व्याख्यास्यामः । तदनुपेतेन सह भोजनं क्रिया सह भोजनमिति । तस्य
दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥

९. विहारे यज्ञकर्मणि..... ॥

१०. ये नित्या भक्तिका भक्तार्हा दासकर्मकरादयः । ..... ॥

११, दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः ।.....॥

१२. कर्मस्वमिहोत्रादिष्वर्जनेषु च यथा स्वयमसमर्थो भवति तथात्मानं
नोपहन्त्यात्कुटुम्बी ॥

१३. .... द्वात्रिंशद् प्रासा गृहस्थस्य । अथमर्थे द्वितीया ।.....॥

PATĀLA V. KANDIKĀ 10.

१. मिश्रणं याचनं तत्राचार्यादयो निमित्तम् । बुभूर्णा भर्तुमिच्छा । अर्हतो
विशावतोमिहोत्रादिनियमे योग्यस्थार्यामावे तलोपः ॥

२. तत्रैवभूते मिश्रणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान्गुणान्ममीक्ष्य शक्त्यनुरूपमवश्यं
देयमदाने प्रत्यवायात् ।

४. ... ..पुत्रादिभ्यो दीयत इति दायः । तमादत्त इति दायदस्तस्य भावो दायार्त्तं दायस्वीकारः ।..... ॥

५. अन्यश्चान्यत्केनाप्यपरिगृहीतगारण्यमूलफलादि वेनापि जीवेदिति प्रहरणा-
द्भ्रम्यते । एतेन विधिर्व्याख्यातः ॥

७. गया रक्षणं गोरक्ष्यम् । भावे ऽप्यल्पत्ययः । .... ॥

८. .... ..पणमानं नाप्येतावदेयमिति परिभाषमाणम् ॥

१०. युद्धविषये तथा प्रतिपत्तयः यथा तद्योगा उपायमुपदिशन्ति तस्मिन्पुद्ग-
कर्मणि युद्धशास्त्रे वा येषामभियोगस्ते तद्योगाः ॥

११. .. ..पराडावृत्तः पराङ्मुखः । .. ... न्यस्तायुधः प्रकीर्णवेश इति
विसर्जनीयं केचिद्वदन्ति सोपपाठः^१ । पराडावृत्त इति इतररत्नानन्दमः ।.....॥

१२. यथाशस्त्रं गर्भाधानादिभिः मन्त्रारैः संस्कृताः शान्तिरपिगता अधिष्टताः ।
तेषामिन्द्रियदौर्बल्यादजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मच्युतानां निपिद्वेषु च
प्रवृत्तानां शास्त्राचार्यादिनिर्वेषं प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपं यथोक्तं
धर्मशास्त्रेषु ॥

१४. स राजा पुरोहितं धर्मक्षेत्रेष्वर्थक्षेत्रेषु च कुशलं पुरोहितं गमयेद् ।
विनीयतामसाविति ॥

१६. ततस्तान्निर्गम्यमर्जन्धनोपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपं
वधदास्यवर्जं वधस्तादृणादिः । वध दास्यं च वर्जयित्वा सर्वमन्यद्वन्धनादिकं कारये-
त्तावत्ते मन्येरन् । चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥

PĀṬALA V, KANDIKĀ 11.

१. .... । अभिविधावाकारः ॥

३. आ देवप्रभेभ्यः साक्षिप्रभ्रादिभिः शपथान्तैः भुविचितं यथा भवति तथा
विवित्य निरूप्य राजा वृण्डाय प्रतिपद्येतोपक्रमेत् ॥

५. राजात्रामिपित्तः । स चेति ब्राह्मणेन मन्त्रेण न भवति तदा तस्य पत्न्या
दातव्यः श्रित्र्यैरप्यनमिपित्तरेतदर्थमेवेदं वचनम् । अन्यत्र धर्मज्ञायसा चेति
(मू० ८) वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥

^१ This clause is omitted in G U¹.

६. आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदं शिष्यभूतेनापि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव रात्रिः पन्था देयः ॥

७. .... इतिशब्दात्मनः स्वविरवालकृशादिभ्यश्च ॥

१२. औतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः पुत्रवत्त्वं प्रजासंपत्तिः । ..... ॥

१४. हि यस्मादाधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिः संवध्यतेविक्रियते । कैः । येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकं तैः । अत्र दारे सतीतिवचनान्मृते तस्मिन्प्रागूच्यं वाग्न्याधानात्सत्यामपि पुत्रसंपत्ती धर्मसंपत्त्यर्थं दारग्रहणं भवत्येव । ..... ॥

१६ मातुर्योनिसंवन्धाः कन्याया मातुलादयः । चकारात्पितुरप्येवम् । ..... ॥

१७. .... प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सह कर्तव्यानि चानि कर्माणि तेभ्यस्तानि ..... प्रजासहत्वकर्मभ्य इतिपाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मायं चेति ॥

२० .....समो धीर्षः पूर्ववत् ॥

PAṬALA V., KANḌIKĀ 12.

१. ....कन्यायै गृहक्षेत्राभरणादिदानेन नासुरः ॥

२. दुहिष्टमनः कन्यावतः पित्रादीन्प्रोथयित्वा प्रमध्य यत्रावहेरन्स राक्षसो विचाहः । ..... द्वौ चायरो विषाहो शास्त्रान्तरेपूजौ । ..... ॥

५. ब्राह्मणस्य पाणिममूढमुपलिप्तं संमृष्टं वा भूपदेशमप्रोक्षितं नाभिविष्टेत् प्रोक्ष्यैवाधितिष्ठेत् ॥

१०. पृथ्वावस्थितानामग्नीनामेकत्र संनिवापं समावेशनं न कुर्यात् । अग्रा-
यम्नि न प्रक्षिपेदित्यन्ये ॥

१५. याक्दङ्गानां ग्लानिर्मवति तावत्प्राणानायच्छेत् । प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणायामं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्त्यपेक्षो विकल्पः । ..... ॥

१८. नियमानामु “दङ्मुषो मूत्रं कुर्यादि”त्येवमादीनां व्यतिक्रमे चातमितोः प्राणमायच्छेदितिसर्वशेषः ॥

२२. आदितो द्वौ गर्वा । कुनसी कृष्णनखः । श्यावा दन्ता यस्य स श्यावदन् विवर्णदन्तः । विभाषा श्यावारोकाभ्यामिति [पा० ५, ४, १४४] दन्तादेशः । तस्य लोषदलान्दसः । ज्येष्ठायामनूदाया पूर्वं कनीवस्या बोढामेदिधिपुः पश्चादितरस्या बोढा दिधिपूपतिः । ज्येष्ठे त्वकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठेकृतमोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः पारिवष्टा ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः पारिवेत्ता ज्येष्ठः परिवित्त इतिप्रभिद्धिः । यस्मिन्नगृहीतभागे कनिष्ठो भागं गृहाति स ज्येष्ठः परिवित्तः^१ कनिष्ठः परिविविदानः । चकारः पर्यायातृप्रभृत्येना तमुद्ययार्थः । एतेष्वभिनिष्क्रादिषु योग्य उत्तरस्तस्मिन्द्वादशनासादिरक्षुचिकरनिर्वेधो यः पूर्वमुक्तस्तत्र तत्र गरीयान्भवति पूर्वत्र पूर्वत्र लघीयाह्वीयान् अभिनिष्क्राभ्युदितयोस्त्वनन्तरौक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि विकल्पेन भवति ॥

२३. यस्मिन्कान्त्यादिके लिङ्गे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं वक्षारत्या कान्त्यादिकं लिङ्गमुद्धरेदित्येके मन्यन्ते । “अन्यत्र दाराप्रियम्” इतिस्मृत्यन्तरम् ॥

PATALA VI, KANDIKĀ 13

१. सवर्णा ब्राह्मणपूर्वा च शान्त्वविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सजातीया ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वानन्वपूर्वान्यस्मा अदत्ता न विरते पूर्वः पतिर्यस्या इति । शान्त्वविहिता शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता “सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छे”दित्यादिशब्दानुगुणा [२, ११, १५]। एवंभूताया भार्याया यद्यर्तु गृहोक्तेन तुंगमनस्त्वेन गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां “स्वर्गं ब्राह्मणस्ये”त्यादिना [२, १, ४] पूर्वोक्तैः कर्मभिः संबन्धो भवतीति । गच्छथ इति धकारोपपाठः ॥

२. उभयोर्मातापित्रोर्दायेन च तेषां संगन्धो भवति । अव्यतिक्रमश्च । चेति चेदर्थे । अव्यतिक्रमश्चेद्यदि ते मातर पितरं च न व्यतिक्रमेणुः । व्यतिक्रमे तु दापहानिरिति । अपर आह । उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः अवश्यं देवो दायस्तेभ्य इति ।

३. अन्येन पाणिग्रहणेन वदती पूर्ववती । अगम्यता विवाहसंस्काररहिता । वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिषु । पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । यस्य तयोरेव मिथुर्नाभवतोः ॥

^१ Before this sentence G U¹ insert ज्येष्ठमार्गमुपपद्यमान परिवित्त ...
G U¹ Om कनिष्ठ.परिविविदान.—

४. तत्रेति पञ्चम्याखल । इतराभ्योपि दृश्यन्त इति [पा० ५, ३, १४] ताभ्यामुभाभ्या पुन एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ “पत्न्यौ जीवती”त्यादि [मनुः ३, १७४] । असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामान्तर नास्ति किंतु दुष्टत्वमेव वर्णान्तरे जात्यन्तरम् । ..... ॥

५. “मनुः पुत्रेभ्यो दाय”मिति [२, १४, ११] दायविभाग वक्ष्यन्नन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितुराहोस्वित्क्षेत्रिण इतिविचारे निर्णयमाह । उत्पादयितुरिति ॥

६. न केवलं ब्राह्मणमेव वैशिष्टीर्गोथा अप्युदाहरन्ति अथापीत्यादि । जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वा पुत्र इतिविधादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् । एतावन्त कालं जनकोहमिति मन्यमान इहानीमेव स्त्रीणामीर्ष्यामि परपुरुषसंसर्गं न सहे । तदानीं कुत इति चेत् यदा यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति पुत्रकृत्यं परलोके गतस्य जनयितुरेष न क्षेत्रिणोऽमुवन्बर्मज्ञाः । उक्त एवार्थः किंचिद्विशेषेणोच्यते । रेतोधा बीजप्रदः पुत्र नयति पुत्रवचं पिण्डादिकमात्मानं नयति प्रापयति परेत्य मृत्या यमसादने पितृलोके तस्मात्स्मरणान्नाप्या रक्षन्ति पररेतमो विभ्यन्तः । छान्दमो जुम् विभ्यतः । अतो यूयमप्यप्रमत्ता अवहिता भूत्वा तं तन्तु प्रजामंस्तानं रक्षथ । छोडर्भे लङ्श्रतेत्यर्थः । धिमर्धम् । धो युष्माकं क्षेत्रे परेषां बीजानि पररेतामि मायाः । व्यस्येतायं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मावाप्ततोस्तानि मा भूयःमोप्येरन् । कथमिति । यस्मात्सांपराये परलोके जनयितुरेव पुत्रो भवति वेत्ता परिणेता क्षेत्री त्वेत तन्तुं कुटुम्बं मोघ निष्प्रयोजनं कुरुत आत्मसात्करोति । इतिशब्दो गायामाग्री । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञानमन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा क्षेत्री रुणो वन्ध्यो वा मन्त्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति यदा वा संतानक्षये विधवां नियुञ्जते यथा विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवतीयाक्या-द्वधासेनोत्पन्नः पुत्रः^१ । उभयोरपि पुत्रो भवति बीजिनः क्षेत्रिणो द्वधामुत्पादयणश्च भवति । तथा धाधार्य एवाह [श्री० सू० १, ९, ७] । “यदि द्विपिता स्यादेकैक-स्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलभ्ये”दिनि । . . . ॥

७. यदि पूर्ववत्यादिषु मेधुने दोषः कथं तर्हि प्रतुभरद्वाजी^२ व्यत्यस्य मायं जग्मतुर्बमिष्ठधाण्डालीमन्नमालां प्रजापतिश्च स्या दुदितरम् । तत्राह । दृष्ट इत्यादि । सत्यं दृष्टोयमाचारः पूर्वेषां । स तु धर्मव्यतिनमो न धर्मो गृहमाण-कारणत्वात् । . . . ॥

^१ क्षेत्रे सत्यवत्यामुत्पन्न G U^१, -G, U^२ has a lacuna.

^२ उच्यतेभरद्वाजी G U^३

९. तदिति 'नपुंसकजनपुंसकेनेत्येकशेष एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं । तच्च
तेषां साहसमन्याश्च दृष्ट्वा स्वयमपि प्रमुञ्चानोवर इदानींतनः सीदति प्रत्यवेति ।
..... ॥

१०. दानग्रहणेन विक्रयोपि गृह्यते त्यागनाम्यात् । अथधर्म इति च प्रति-
ग्रहस्यापि ग्रहणं धर्मग्रहणात्स्वीकारनाम्याच्च । अपत्यस्य दानप्रतिग्रहप्रविक्रया
न कर्तव्याः । द्वादशविधेषु पुत्रेषु दत्तव्रीनयोरपि मन्त्रादिभिः पठितत्वान्नार्यं
सामान्येन प्रतिपेद्य 'किं चेष्टपुत्रविषयः । एष्टपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा च
वसिष्ठः "न ज्येष्ठ पुत्र दद्यात्प्रातर्गृहीयाद्वा न हि संतानाय पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्या-
त्प्रतिगृहीयाद्वा न्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्र प्रनिर्गर्भाप्यन्वधूनाहूय राज्ञे निवेद्य नि-
वेदनस्य मध्ये दद्यात्प्रतिभिर्हुत्वाद्दूरवान्धवं अनिष्टम्रेव प्रतिगृहीयादिति' । विश्व-
जिद्यागे च सर्वस्वदाने गणादिष्वपत्य न देयं विक्रयस्तु सर्वत्र निषिद्धः । तत्रोप-
पातकेषु पातवत्पच [३. ०३६] आह "नास्तिक्यं" मित्यादि । दधृचक्राद्गणोपि
शुनःशेषस्थाने दृश्यते [१० ब्रा० ७, १५] "स ज्येष्ठ पुत्रं निगृह्णान उवाचे"-
त्यादि । पुत्रप्रकरणेपत्यग्रहोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयं सत्यं लिङ्गं न पतन्त्य-
नेनेत्यपत्यमिति । "ऋणमस्मिन्ननपायमृत्युं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य
परयेष्वेजावतो मुरंगिति [वसिष्ठ० १७, १] ॥

११. आपे विवाहे दुहितृमते दानं वचिद्वेदे श्रूयते तस्माद् दुहितृमते रथेन
सार्कं गवां घृतं देयं तच्च दुहितृमान्मिथुया दुर्योन्मिध्या दुर्यात् । मा देवानां
मिथुया कर्मभागमिति [अथर्ववेद० ४, ३९, ८] श्रूयते । मिथ्या दुर्यादिति
कोर्यः । परायैव पुनर्दशादिति । तदिदं दानं काम्यं राजनिमित्तं यथा युक्तो
विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवन्तीति (१, १२, ८) । आपेतुल्याः पुत्राः स्युरिति ।
ततश्च धर्माय न प्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां ब्रह्मज्ञः वचितमृतो
दृश्यते स संस्तुतिमात्रं द्रव्यदाननाम्याच्च मुख्यव्यत्यप्रतिपादनार्थम् । सुतः । हि
यस्माद्भर्तादेव हेतोः संजन्धो दपत्योरिति । "आपे दुहितृमते मिथुनो गावो देया-
वित्यत्राप्येव एव न्यायः । अत्र मनुः [३, ५४] एतच्च दानं अथधर्मप्राप्त्यस्य
न विद्यत इत्यस्य व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥

¹ See Vās'ṭha Dharma Śāstra XV. 36, where these Śāstras occur
with a good many variants

PATALA VI KANDIKĀ 14

१. अथ दायविभाग एकधनेत्यादि । एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठ पुत्र तोषयित्वा तृप्त कृत्वा जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दाय विभनेत्समम् । आत्मना परस्पर च नेषा सामान्याभिधानान्न त्रमागत स्वयमर्जित जीवादीन धर्नयित्वा । स्त्रीणादिग्रहणं च जाल्यन्वादीनामुपलक्षणं यथाह मनु [९, २०१] । 'अनशौ जीवपतितौ जाल्यन्धयधिरौ तथा गन्मत्तजडमुकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति । अन्धादीना पुत्रसङ्गावे ते त्वशहरा । एतमुन्मत्तपतितौ । घृत्त्यनिमित्ते स्त्रीचाव्यस्तु भर्तव्या । अथ विभागकाल स्मृत्यन्तर्गवशाद् ब्राह्म । अत्र नारद । [१३, ३] "मातुर्निवृत्ते रजमि प्रत्तासु भगिनीषु च निवृत्ते चापि गमणात्पितृपुत्रतरसृष्ट" इति । यदा च पुत्राणां प्रथमधर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे भवत सोपि कालस्त "स्मादधर्म्या प्रयक्त्रिये"ति [मनु० ९ १११] दर्शनात् । जीवन्नितिवचन जीवन्नेरावश्यं पुत्रान्विभने देप धर्म' इतिप्रतिपादनायान्यथा तदनर्थकमजीवतोप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरे तु स्वयमनिते पितुरिच्छया विपमविभागो वर्क्षितो न स धर्म्य इत्याचार्यस्य पक्षः । भार्याया अप्यशो न दर्क्षित । आत्मन एवाशस्तस्या अपीति मन्यते । यक्ष्यति च "जायापत्योर्न विभागो विद्यत" इति । केचित्तु पितुर्द्वावशायित्याहुः । "द्वावशौ प्रति पद्येत विभनन्नात्मन पिते"तिदर्शनात् । अयमप्याचार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणामेव एवाश भभार्याणां तथा पितुरपीति । अथ वा पुत्राणामेवाशनाम्भम् । आत्मनस्त्राधिक्यमपि न दोषः । अत्र हारीत 'पितामयण पुत्रा इतरे ब्रह्म । यदाग्रयण रुरुन्देदुपस्येदितरेभ्योपि गृह्णीयादि ति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो प्राहमित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभाग ॥

२ अथ मृते कुटुम्बिनि तद्धनगतिमाह पुत्राभावे य इति । पुत्राभाव इतिवचनात्मन्तु पुत्रेषु त एव गृह्णीयु । अधिष्टोपात्ममम् । तत्र नारदीये विशेषः । "यन्मिष्ठ प्रीतिदायेभ्यो दत्यर्णं पैतृकं च यत् भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादम्यथा पिते"ति । कालायनस्तु "भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमण कृत विभागकाले देय तद्विधिभि मर्वमेव द्वि'ति । अत्र याज्ञवल्क्य [२, १२३] "पितुर्ध्वं विभनता माताप्यश मम हरे' दिति । अत्र चोक्त "पुत्रेरेव सप्त घृति स्या त्ति । तथा च मनु [९, ३] 'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति जीवने पुत्रस्तु स्वयिरे भाव न स्त्री स्यातन्यमर्हती ति । एव मातुरप्यभावे तद्धन भर्तृकुललघ स्वय

मर्जितं च पुत्रा अप्रताश्च दुहितरः समं गृहीयुः “स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी अप्रता चेत्समूढा ॥ उभवे मानमात्रकमिति बृहस्पतिः । पितृकुललब्धं चाप्रता एव दुहितरः । “नातुस्तु चौतकं यत्स्यात्कुमारभाग एव स” इति मनुः [९, १३१] । अयं प्रता दुहितरः पुत्राश्च “जनन्यां नंस्त्रितायां तु समं सर्वे सहोदराः मजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभय” इति मानवमेव [९, १९२] । अत्र व्यासः “असंस्कृतास्तु ये तत्र पतृकादेव ॥ धनात् संस्कार्या भ्रातृभिर्न्येष्टः कन्यकाश्च यथाधिधी”ति । अत्र क्रमविवाहं बृहस्पतिः “ब्रह्मक्षत्रियाविद्वज्शूद्रा विप्रोत्पन्नास्त्वनुकृमात् चतुर्भिर्द्वयेकभागेन मजेयुस्ते यथाक्रमम्” । मानवे च स्पष्टमुक्तं [९, ९५३] “सर्वं वा रिक्त्यजातं तदश्रया प्रविभज्य तु सन्त्यग्निभागं कुर्वीत विधिनातेन धर्मवित् चतुरोऽग्राहरेद्विप्रश्चीनं शान्क्षत्रियासुतः वैश्यापुत्रो हरेद् द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरे”ति । यस्य तु ब्राह्मणी बन्ध्या मृता वा तस्य क्षत्रियादिसुतान्निद्वयेकभागाः । यस्य त्वेकस्यामप्येकः पुत्रः स सर्वमेव हरेत् शूद्रापुत्रश्च यथाह देवतः “आनुलोम्यैरुपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत् निपाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् द्वौ सकुल्यः सपिण्डो वा स्वधादाता स्वयं हरे”दिति । निपादः पारश्वः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः “न प्रतिग्रहभूदया क्षत्रियादिसुताय वै यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रामुतो हरेत् शूद्रो द्विजाविभिर्जातो न भूमेर्भागमईति मजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ।” याज्ञवल्क्यः [२, १३३-१३४] “जातो हि दास्या शूद्रेण कामर्तोऽशहये भवेत् मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिन”मिति । भार्याविषये विष्णुः [१८, ३४] “मातरः पुत्रभागानुसारिभागद्वारिण्य” इति । अत्र “आरसपुत्रिकावोज्ञेत्रजाः पुत्रिकासुतः पौनर्भवश्च नार्जीनः महोदो गृहसंभवः दत्तः कृतः स्वयंदत्तः पृथिनश्चापविद्धरः यत्र कचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च । अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वभावे परः परः पिण्डदंशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थितिः । तत्रोरसो धर्मपत्नीजः “मवर्णापूर्वज्ञास्त्रिविदिताया”मिति पूर्वमुक्तः । गोतमः [२८, १८] “पिनोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्ट्यास्नदर्थमपत्यामिति मवाचे”ति । बृहस्पतिः “एक एवोरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः उत्तुल्या पुत्रिका प्राञ्च भर्तव्यास्त्यतरे स्मृताः” । अत्र मनुः [९, १३४] “पुत्रिण्यां वृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ममस्तत्र विभागः स्यान्नेष्टृता नास्ति हि त्रिया” इति । याज्ञवल्क्यः [२, १२७] “अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः उभयोरप्यमौ रिक्त्या पिण्डदाता च धनंत” इति । अयमेवोत्पादयितुर्वाजजः क्षेत्रजस्तु भेत्रिणः । बृहस्पतिः “पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिरुत्तमौ । रिक्त्ये पिण्डाम्युदाने च नर्मा मंपरिकीर्तिता”विति । वाङ्मयः “सप्त पौन-

भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाघमाः वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला
उदक स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका अग्निं परिगता या च पुनर्भूषसवा
च ये"ति । कात्यायनः "छीवि विदाय पतित या पुनर्लभते पतिं तस्यां पौनर्भवो
जातो व्यक्तमुत्सादकस्य स" इति । मनुः [९, १३२] "पितृवेश्मनि या कन्या य
पुत्र जनयेद्रहः त कानीन वदेन्नाम्ना बोहुः कन्यासमुद्भव" इति । नारदः [१३,
१७] "कानीनश्च सहोदश्च गूढाया यश्च जायते तेषां बोदा पिता होयस्ते च
भागहराः पितु"रिति । वसिष्ठ [१७, २३] "अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्र विन्देत
तुल्यतः पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्ड हरेद्धन"मिति । अनुदायामेव मृताया
मातामहस्य पौत्रः । अन्यथा बोहुः पुत्रः । मनुः [९, १७३] "या गर्भिणी सस्ति
यते ज्ञाताज्ञातापि वा सती बोहुः न गर्भो मयति सहोद इति चोच्यते उत्पद्यते
गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः स गृहे गूढमुत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पजः ।
दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पंठीनसिः "अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्रा परपरिमहण
आपेयेण जातास्तसद्वत्कुलीना द्वयामुप्यायणा भवन्ती"ति । मनुः [९, १८२] ।
"भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् सर्वे ते सेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरमवीत ।
इति दत्तस्वीकारः । भ्रातृपुत्रेषु सन्तु तेज्वेयैको ब्राह्म इत्युक्तम् । [मनु० ९, १७४,
१७६, ७७, १६९, १७१] "क्रीणीयाद्यस्तु पुत्राय मातापित्रोर्यमान्तिकात् स क्रीतकः
मुतस्तस्य सदृशोसदृशोपि या मातापितृविहीनो यस्यक्तो या स्यादकारणात्
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्य स्वयदत्तस्तु स स्मृतः सदृश तु प्रकुर्वीत गुणदोषविधर्जित
पुत्र पुत्रगुणैर्युक्त स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः । मातापितृभ्यामुत्सृष्ट तयोरन्यतरेण
वा य पुत्र प्रतिगृहीयादपविद्धः न उच्यते"इति ॥ मर्व एते सजातीयः
" सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्त्रनपेय मया निधि" रितियाज्ञयल्लयवचनात् [२, १३३] ।
विष्णु [१५ २७] "यत्र वचनोत्पादितश्च द्वादश " इति । याज्ञयल्क्यः
[२, १३२] " पिण्डदोशहरश्चैषा पूर्वाभावे परः पर" इति । मनुः [९, १८४]
" श्रेयसः श्रेयसोभावे पापीयात्रिक्यमर्हसी"ति । नारदः [१३, ४९] " क्रमादेते
प्रवर्तन्ते स्मृते पितरि तद्धने ज्यायमो ज्यायमोभावे जघन्यस्तद्वाप्नुया " इति ।
देवलः "सर्वे ह्यनारसस्येते पुत्रा दायहरा स्मृताः औरमे पुनरुत्पन्ने तेषु
ज्यैष्ठ्य न तिष्ठति तेषां मवर्ण्य ये पुत्रास्ते तृतीयाशभागिनः दोषास्तमुप-
जीवेयुर्माताच्छादनमभृता " इति । मनुः [९, १६४] "पुत्र तु क्षेत्रनस्याश
प्रदद्यात्पनृकाद्धनात् औरसो विभजन्दाय पित्र्य पञ्चममेव धे"ति । वृहस्पतिः
"क्षेत्रजायाः मुतास्त्वन्ये पञ्चपद्ममभागिन" इति । हारीतः "विभजिष्यमाण एक-
विंश कानीनाय दद्याद्विंश पौनर्भवयैकानविंश द्वयामुप्यायणायाश्चदश क्षेत्रजाय

सप्तदश पुत्रिकापुत्रायेतरानोरमाये"ति । वमिष्ठः "पुत्रं प्रतिग्रहीष्य"न्निति प्रक्रम्य
 "तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरम उत्पद्येत चतुर्यभागमा"गिति [वा०ध०शा० १५, ९] ।
 एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु पुत्रेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं "क्षेपां कर्मभिः संवन्धो
 दायेनान्यतिक्रम"श्चेति [१३, १-२] तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षेत्रजादीनां समांशहरत्व-
 प्रतिषेधपरं वेदितव्यम् । अथाविभाज्यम् । अत्र मनुः [९, २०८] "अनुपत्र-
 न्पितृव्यं श्रमेण यदुपार्जितं स्वयमीदितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हती"ति ।
 कात्यायनः "नाविद्यानां नु वैद्येन देयं विद्याधनात्कचित् समविद्याधिकानां तु
 देयं वैद्येन तद्धनं परभक्तप्रदानेन प्राप्तयिद्यो यदान्यतः तथा प्राप्तं तु विधिना
 विद्याप्राप्तं नदुन्यत" इति । व्यासः "पितृभ्योऽपि पुत्रभ्यो च दत्तं स्यात्तत्र च यद्वैद्येन
 तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथे"ति । याज्ञवल्क्यः [२, ११९] "क्रमादभ्या-
 गतं वृथ्यं हृत्सभ्युद्धरेत् यः दायादेभ्यो न तदद्याद्विद्याया लब्धमेव च" । [मनुः
 ९, २००] । "पत्यो जीयति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् न तं भजेरन्दायादा
 भजमानाः पतन्ति ते" । व्यासः "माधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधं शौर्यादिना-
 मोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः तस्य भागद्वयं देयं क्षेपास्तु समभागिन" इति । इति पुत्र-
 दायविभागः । तदभावे तु "मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः स दायं हरेत्"ति वक्ष्यमाणेन
 संवन्धः । "लेपभाजश्चतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः सप्तमः पिण्डदत्तं पां
 नापिण्ड्यं साप्तपौरुष"मिति सपिण्डलक्षणम् । तेषु यो यः प्रत्यासन्नः स गृहीया-
 दिति । भार्या तु रिक्त्यग्राहिणः सपिण्डा रक्षेयुरित्याचार्यपक्षः । श्रूयते हि [तैत्ति०
 सं० ६, ५, ८, २,] "तस्मात्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादी"रिति । मनुरपि "निरिन्द्रिया
 अदायादाः त्रियो नित्यमिति स्थिति"रिति^१ । अत्र सपिण्डाद्यभावे वृहस्पतिः
 "अन्यत्र ब्राह्मणार्त्तिकु राजा धर्मपरायणः तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः
 स्मृतः अत्रार्थं तण्डुलप्रस्थमपराहे तु सेन्धनं वसनं त्रिपणक्रीडनं देयमेकं
 त्रिमासतः एतावदेव माथ्मीनां चोदितं विधवाशनं वसनस्याशनस्यैव तथैव
 रजकस्य च धनं व्यपोह्य यच्छिष्टं दद्याद्दानां प्रफलपयेत् । धूमावसानिकं श्राव्यं
 संध्यायां स्नानतः पुरा^२ । वमनाशनवासांमि विगणय्य ध्वजे मृत" इति ।
 व्यासः "द्विगाहस्तः परो दायः त्रियै देवो धनस्य तु यच्च भर्ता धनं दत्तं
 यथाक्रममवाप्नुयात् पणानां द्वे मह्ये तु यस्य परियाणं स द्विमाह्नयः । एव
 एव परो दायः त्रियो नाधिक इति । एतत्प्रभूतं धने ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति-
 न्नाद्याम् । "पत्नी दुहितरश्चैवे"त्यादि [या०ध०शा० २, १३५] यानि पत्न्या

^१ Compare Manu ix, 18.

^२ प्राङ् सभाषां स्नानतः पुरा G, U^१, श्राव्य सभाषां स्नानतः पुरा G, U^१.

दायप्राप्तिपराणि तान्यप्येवमेव द्रष्टव्यानि । गोतमस्तु पुत्राभावे पत्न्याः सपिण्डादिभिः समांशग्रहणमाह [२८, २१] । “पिण्डगोत्रर्षिसंवन्धा रिक्तं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्ये”ति । अस्यार्थः । “अनपत्यस्य रिक्तं पिण्डसंवन्धाः सपिण्डाः प्रत्यासन्न क्रमेण भजेरन् । तदभावे गोत्रसंवन्धाः सगोत्राः । तदभाव ऋषिसंवन्धाः समानप्रधराः स्त्री च पत्नी च । अत्र स्त्रिया सह सपिण्डा भजेरन्तदा त्रेकमंशं गृहीयात् । तत्र “पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरे”दिति [या० ध० शा० २, १२३] । सपिण्डादिभिः सह ग्रहणमुक्तमिति । वयमप्येतमेव पक्षं रोचयामहे^१ । अत्र पितरि भ्रातरि च सोदर्यं जीवति सोदर्यो भ्राता गृहीयादित्येके । तथा च शङ्करः । “अपुत्रस्य स्वर्णात्तस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे मातापितरौ लभेयातां पत्नी वा ज्येष्ठे”ति ॥ देवदत्तः । “ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः कुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि च सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रम”मिति । याज्ञवल्क्यः [२, १३, ८-९] “संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सौदरस्य तु सौदरः दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् असंसृष्टपि चादद्यात् संसृष्टी नान्यमातृजः” । अत्र सोदर्य इति विशेषवचनात् “पत्नी दुहितर”श्चेत्यत्र भ्रातृग्रहणं भिन्नोदरविषयमपि प्रत्यासत्त्यतिशयान् पितृभेत्वाचार्यस्य पक्षः । तदभावे भ्राता सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्राः । तदभावे भिन्नोदराः । तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रादयोपि स्त्रियो जीवनमात्रं लभेरन्निति ॥

३. तदभावे सपिण्डाभावे आचार्यो दायं हरेत् तस्याप्यभावेन्तेवासी हरेत् । हत्वा तदर्थं धर्मकृत्येषु तटाकस्नानादिपूजयेज्येत । वाशब्दात् स्वयं शोपयुज्जीव ॥

४. दुहिता वा दायं हरेत् पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरोक्तविषय इत्यन्ये ॥

५. सर्वग्रहणाद् वन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥

६. एक एव मन्यन्ते ज्येष्ठ एव दायहर इतरे तमुपजीवेयुः सोपि सान् पितेय परिपालयेत् । तथा च गोतमः [२८, ३] “सर्वं या पूर्वजस्वेतरान् विभृयात् पितृव”दिति ॥

७. कचिदेशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य भाग इत्याह भूमौ जातं भीमं घान्यं कृष्णं भापादि । कृष्णायसमित्यन्ये ॥

८. रथः पितुरंशो गृहे च यत् परीमाणमुपकरणं पीठादि तदपि ।

९. भार्यायास्तदधृतोऽलंकारोऽतो शाविन्दः पित्रादिभ्यश्च यद्द्वयं धनं तच्चेत्येके ॥

१० ज्येष्ठो दायार्ह इति (सूत्र० ६) यदुक्तं तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धं विरुद्धं येन विरुद्धं तद् दर्शयति ।

^१ The passage तदापद्यो सह ते—रोचयामहे is found in G. U.^१ alone.

११. पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशाद्विशेषेण श्रवणमत्र बोधम् ॥

१२. अपापि ननु चेत्पर्ये । ज्येष्ठ पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति पृथक्कुर्वन्ती-
लेकवच्छ्रूयते । यथैव एव ज्येष्ठो दायादस्तदनुसरूपमपि श्रूयत इति परिहरति ॥

१३. अथापाति परिहारोपक्रमे । पशूना मध्येजाश्चावयश्च जातिभेदेऽपि सह
चरन्ति । रेभा शोभा । इह तु तद्वत्पुनः । आतन्त्य मुत्तं कुण्डलादिना
शोभते । इषदाब्धो वाक्पालकारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्वमाचार्यकुले विरक्ताष्टं
ब्रह्मचारिवासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टार्थनाम्रननुवदन्ति न किंचिद् विदधति तथा
तस्माज्ज्येष्ठ पुत्रमित्यादिकमपीति न्यायविद आहुः । न च केवलमयमेवानुवादः ।
किं तर्हि "मनुः पुत्रेभ्य" इत्ययमप्यनुवाद एव ॥

१४. हिन्दो देवो । यस्मादेतावदनुवादौ न कस्यचिद् विधायकौ तस्माद् ये धर्म-
युक्ताः पुत्राः सर्व एव ते भागिनः ॥

१५. यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुक्ते तमभागं हर्षति
जीवन्निभागेऽपि तस्मै भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वं विभागेऽपि श्रातरः । अपिशब्दात् किमुतान्य-
मिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं व्याप्यते ॥

१६-१७ जीवन् पुत्रेभ्य इत्यनेन मार्याया भागो न दर्शितः^१ । तत्र कारणमाह
जायापत्योरिति स्पष्टम् । तस्मान् पाणीत्यादि । कर्मार्थं द्रव्यं जायायाश्च न पृथक्
कर्मस्वधिकारः । किंतु सहभावेन "यत्त्वया धर्मश्च वर्तन्यः सोनया सहे"ति-
वचनात् । तत्र किं पृथग्द्रव्येणेति ॥

१८-१९. पुण्यश्लेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । "दिवि" ज्योतिरजरमारमेता"-
मित्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः । द्रव्यपरिग्रहेषु द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव ।
तत्र पतिवर्जयति जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहेऽपि
सहत्वम् । तदेवोपपादयति ॥

२०. हि यस्माद् भर्तुः प्रवासे सति नैमित्तिके दाने छिन्दत्पाणि दद्यादित्यादिरे-
क्षाने श्रुते भार्याया न स्वेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यादेव
स्वेयम् । नैमित्तिक इति धननाद् विषयान्तरे स्वेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्यमाधारण्येऽपि
दंपत्योर्बैषम्यं यत् पतिर्येष्ट विनियुक्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युः
स्वयमर्जितस्य विनियोगे जायाया अनुमत्यपेक्षा स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो हनौ यथा
राजा राष्ट्रे । अत एव भार्यायाः स्वेयशब्दा न भर्तुः ॥

^१ इत्यनेन दशमो सहभावे दर्शितः । O, U.—

^२ G U.^१ adds स्वर्गादिष्वपि सहत्वमेव दिवि ज्योतिरजरमारमेता-पादि द्रव्यपरि-
ग्रहेषु इतिशुद्धे ।

PĀṬALA VI., KANḌIKĀ 15.

१. ज्येष्ठो दायाद इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणमित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलमुतापरिणयादयोप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति ॥

२. मातुर्योनिबंधा मातुलादयः पितुश्चा सप्तमात् पुरुषात् संबन्धाः सपिण्डाः ।.....॥

४. ये च तान् बालान् मृतान् हरन्ति निर्हरन्ति तेषुदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । एवमाचार्यस्य पक्षः ॥

५. भार्या पत्नी परमगुरुष आचार्यमातापितरः संस्था मरणम् । भार्याय संस्थितायां परमगुरुणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनम् । किं तर्हि । अपरेषुरा तस्मात्कालादभोजनम् ॥

७.-९. प्रकीर्य केनान् पांसूनावपन्ति । एकवाससः । दक्षिणामुखा दक्षिणां दिशं निरीक्षमाणाः । सकृदुन्मज्ज्योदकादुत्तीर्य तीरं उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव । एवं त्रिरेवमुक्तेन प्रकारेण त्रिरुपमज्ज्योपविशेयुः । ततस्तत्प्रत्ययं तेषां मृतानां भार्या-दीना यथा प्रत्ययो भवति महामुदकं दत्तमिति तथोदकमुत्तिष्ठन्ति त्रिरित्यनुवृत्तेः । आचारात् पित्र्यत्वाद्योभाभ्यां हस्ताभ्यां तिलमिश्रम् । एकोत्तरवृद्धिः । भरद्वाजगोत्राय यज्ञशर्मेण एतत् तिलोदकं ददामीतिप्रयोगः । वत्सिच्याप्रतीक्षाः पृष्ठतोनिरीक्ष-माणा प्रामेतेत्य गृहं प्रविश्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते । यत् स्त्रियः कर्तव्य-माहुरन्म्याज्यस्पर्शनगबालम्भनादीनि । एतत् प्रथमेहनि द्वितीयाविष्वहरदरलालि-नैर्नोत्तरवृद्धिरैकादशाहादिति पितृमेघ उक्तं द्रष्टव्यम् ॥

११. एकान्तेपि विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयस्तान् मन्त्रयतोधीतवेदान् सर्वकृत्येषु श्रीतेषु गार्होषु स्मार्तेषु सर्वकर्मसु सर्वेषु पित्र्येषु च भोजयेत् ।.....॥

१२. सप्तम्यर्थे तसिद् देशः प्रयागादिः कालः सूर्यप्रहणादिः शौचं कृच्छ्रादिपरिसमाप्तिः । सम्यक् समीचीनः प्रतिग्रहात्ता “तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेया”-नित्यादिः । ..... ॥

१३. ....यस्माद्वोदृत्याजं न दीयते न तद् भोक्तव्यम् ॥

१४. यद्यद् भक्ष्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते तत् क्षारम् । ..... ॥

१५. अवयवान् कुलित्वादि तत्संसृष्टान्नस्य होमो न विद्यते ॥

१६. अथ यर्यैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं होमस्तत्राह । अहविष्य-स्येति । औपासनात् पचनाद्वाग्नेरुद्दीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् भस्मनि जुहुयात् ।

वैश्वदेवमन्त्रेरेपोहविष्यस्य होमः । तदेवं क्रियमाणं हुतं च भवति । अहवनार्थनि-
वृत्तेः । अहुत चाग्नौ भवति मत्समात्रत्वात् । .... . अपर आह । चान्यहवि-
ष्याणि व्यञ्जनान्यहरहर्भोज्यानि तेषामेव संस्कारो न सङ्गच्छते होममन्त्रक इति ॥

२२. उपनयनाद्वर्षाद् नाप्रयता इत्यपर दर्शनम् ॥

२४. उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिकरण्यात्
स्त्रीलिङ्गवा स्ता निष्ठा वदुपनयनमवसानमनधिकारस्येति ॥

२५. अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति “प्रागुपनयनात् कामचारवादमसौ हुताद्
ब्रह्मचारी”... ..इति गोतमः (२, १-३) ॥

PATALA VII, KANDIKĀ 16.

१. मासिऋद्धाविपित्तया तस्य प्ररोचनार्थोऽयमर्थवादः प्रस्तूयते । .....॥

२. तादर्थ्य एषा चतुर्थी प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निःश्रेयसा चेतिपाठे
छान्दसो यज्ञस्य चकारः । अपर आह । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजानिःश्रेयसं
चास्य कर्मणः फलमिति ॥

३. तत्र आद्यकर्मणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहा देयताः ब्राह्मणास्तु
भुञ्जाना आहवनीयवृत्त्ये वेदितव्याः । त्रीणि आद्ये वरण्यानि होमो ब्राह्मणभोजनं
पिण्डदानं चेति । तत्र भोजनस्य प्रधानतरस्त्वग्न्यापनार्थोऽयमर्थवादः ॥

४. तद्विर्धर्म मासे नामे कर्तव्यम् । वीप्सावचनाद् यावज्जीविनोभ्यासः ॥

५. अपरपन्नस्य चान्यहानि वैष्णवपराहः प्रशस्ततरः ॥

६. .... तरयापत्ये प्रजासंताने स्त्रीप्राप्यं प्रायेण रित्रयो भवन्ति ।

७. पुत्रा जायन्ते । अचोराः पुत्रा भवन्ति ॥

१०. वृत्ताध्ययनसंपत्तिर्वैश्वदेवमम् ॥

१२. पुमान् एव भवन्ति बह्वश्च भवन्ति । न चानपत्यः प्रतीयते ।
जीवत्सरेव पुत्रेषु मंनिहितेषु च स्वयं त्रियते न तेषु मृतेषु न त्रेशान्तरं गतेषु
नापि स्वयं देशान्तरं गत इति ॥

१४. कर्षः कृषिः । रादि सिद्धिः ॥

१७. व्यषहारो वाणिज्यं शास्त्रपरिमाणं वा ॥

२०. त्रयोदशे बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि दर्शनीयानि भवन्ति किंतु ते पुत्रा युवमारिणो युवान एव म्रियन्ते ॥

२५. धर्मार्जितं यद् द्रव्यं तीर्थे पात्रे च प्रतिपन्नं तेनापि तथा तीव्रतरा पितृणां प्रीतिर्द्राघीयांसं च कालमिति ॥

२६. उत्तरत्र मांसग्रहणादिहापि मांसस्यैव ग्रहणम् । ..... ॥

२८. एतेन माहिषेण मांसेनान्येषामपि ग्राम्याणामजादीनामारण्यानां शशादीनां मांसं मेध्यं व्याख्यातं पितृणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रसिपिद्धानां ना भूदिति ॥

PATĀLA VII, KANDIKĀ 17.

१. राहुगचर्मोपस्तरणेष्वासनेषूपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन राहुगमांसेनानन्त्यं कालं पितृणां प्रीतिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठे स्वार्थे प्यञ् ॥

४. ....सृष्ट उत्साहवान् । सृष्टश्चेद् ब्राह्मणवधेहत्वापीति [गो० ध० शा० २२, ११] दर्शनात् । घृत्तिस्सर्गा न येषु क्रम इत्यत्र सर्ग उत्साहः । ..... कीदृशान् । ब्रह्मविद् आत्मविदः । योन्यादिभिरसंबन्धान् ..... मन्त्रसंबन्धा ऋत्विजो याज्याश्च । अन्तेवासिसंबन्धाः शिष्याचार्याश्च ॥

६. एतेन सोदर्थेणान्तेवासिनो बहुवचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्यादि-संबन्धाः सर्व एव व्याख्याताः । अन्येषामलभे समुदेता भोजयितव्या इति .... ॥

८. परस्परं भुञ्जतेस्यामिति संभोजनी । अधिकरणे ल्युट् । ..... ॥

९. एतद् व्याचष्ट इहैवेत्यादि । संभुञ्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता वक्षिणा श्राद्धदानक्रिया गृहाद् गृहं गत्वेहैवेह लोके नश्यतीत्यर्थः ॥

१०. .... यो वयोवृद्धः स तावद् ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृश ईप्स-श्रीप्समानश्च भवति स ग्राह्यः । यद्वा ययोवृद्धो द्रव्यकृशोपि । द्रव्यकृशोप्यवृद्धोपीति द्वयोस्तु समग्राये यथा रुचिरिति ॥

११. श्राद्धदिनात् पूर्वेषुरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेदितव्यं यः श्राद्धं भविता तत्राहवनीयार्थे भयङ्किः प्रसादः कर्तव्य इति ॥

१२. .... अद्य श्राद्धमिति ॥

१३. तृतीयमामन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्र तृतीयं भवति ॥

१४. न केवलमेव निवेदनमेव त्रिभवेति । किं तर्हि । यच्च चावच्च आदौ क्रियते तत् सर्वत्र त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे होमभोजनपिण्डानानप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापरह्ये ॥

१६. सर्वेषु आदेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समाप्तेषु सर्वतस्त्रयाणां आद्यानां य ओदन-शेषस्ततः समवदाय शेषस्य प्राप्तवरार्घ्यं प्राभीयात् । यथोक्तं गृह्ये [८, ९] “उत्तरेण यजुषा शेषस्य प्राप्तवरार्घ्यं प्राभीया” इति । तत्र प्रयोगः पूर्वगुर्या निवेदनं तद्वदपरेषुः प्राप्तभोजनकाल आमन्त्रणं ततो होनादिपिण्डदानान्तमेकैकमपवर्त्य ततः सर्वतः समवदाय “प्राप्ते निविष्टे मृत” मितिमन्त्रेण [तृत्ति० आर० १०, ३४, १] प्राशनमिति ॥

१७. प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ।

विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥

इति वैयाकरणाः । तस्याः शरवत्या उदक्षीरवासिन उदीच्यास्तेषां वृत्तिराचार आसनेपूषविधानां ब्राह्मणानां हस्तेषुदपानानवचनम् । उदपात्रादर्थ्यपात्रादप आदाचार्य-दानमिति । “पितरिदं तेर्ष्यं पितामहेदं तेर्ष्यं प्रपितामहेदं तेर्ष्यं” मितिमन्त्रा आश-छापनके [गृ० सु० ४, ७, १०] । यद्यप्युदीच्यवृत्तिरित्युक्तं तथापि प्रकरणपाठ-सामर्थ्यात् सर्वेषामेव भवति ॥

१९. अथ ब्राह्मणाः काममित्यादीत्यतिमृजेयुरनुजानीयुः । तैश्चातिनृष्ट उद्वरेज् जुहुयाच्य । उद्वरणं नाम ब्राह्मणार्थे पञ्चादन्नादन्यस्मिन् पात्रे घृतकरणम् ॥

२०. अभिरिति बहुवचनाद् आमसूकरादीनां ताटस्थानां ग्रहणम् । अपपात्राः पविदादयः प्रविष्टोमादयश्च ..... ॥

२१. श्वित्रः श्वेतकुण्ठी शिपिविष्टः खलतिः । विवृतशेफ^१ इत्यन्ये । परतल्प-गामी यः परतल्पं गत्वाकुतप्रायश्चित्तस्तस्य ग्रहणम् । आयुधीवपुत्रः क्षत्रियवृत्ति-माशितो य आयुधेन जीवति ब्राह्मणस्तस्य पुत्रः । शूद्राद् ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चाण्डालः । न तस्य प्रसङ्गः । ब्राह्मणात् मन्त्रविद् इत्युक्तत्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम् । क्रम-विषादे शूद्रायात्मुत्साद्य पश्चाद् ब्राह्मण्यानुत्पादयति तस्य पुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्या-मिति । स हि पिता शूद्रः संपन्नः । श्रूयते हि “तज्जाया जाया भवति चदत्तां जायते पुनरिति ..... ॥

२२. “नपु बाठा ऋतायत” इति नृपस्त्रिमधुः । तत्र हि प्रत्यूचं त्रयो नपुशब्दाः । इह तु तदभ्यासी पुरुषस्त्रिमधुः । त्रिमुपर्णं “अतुष्कपदां युवतिः मुपेरे” त्यादिक-

स्यूचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके [आर० १०, ४८-५०] “ब्रह्ममेतु मा”मित्यादय-
स्त्रयोनुवाका इत्याहुः । तत्र हि “य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्या”दिति
श्रूयते । पूर्ववत् पुरुषे वृत्तिः । नाचिकेतोभिर्वह्नीषु शास्त्रास्वभिधीयते तैत्तिरीयके
कठवल्लिपु शतपथ इति च तं यो वेद मन्त्रब्राह्मणेन सह स त्रिणाचिकेतः । नाचिकेता-
नुपाकांक्षीनित्येके । विराजोनुवाकाभ्यायीत्यन्ये । प्राणापानेत्यादि । अश्वमेधः पुरुषमेधः
सर्वमेधः पितृमेध इति चत्वारो मेधास्तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णां यज्ञानामाहर्ते-
त्यन्ये । ..... ज्येष्ठसाम तलवकाराणां प्रसिद्धम् । “उदु त्य” “चित्र”मित्येतयोर्गीतं
तद् गायतीति ज्येष्ठसामगः । ज्येष्ठसामिक इति पाठे ग्रीष्मादित्वात् ठञ् ... ।
अनूचामपुत्रस्त्रैविद्यपुत्रः श्रोत्रियपुत्र इत्यपि पठन्ति^१ । तदादरार्थं द्रष्टव्यम् । .....
वेदाभ्यायीत्यस्याप्यन्त इति शब्दं पठन्ति सोपपाठः । एतेन पञ्चामी अविभक्तिक-
पाठो व्याख्यातः ॥

२३. आद्वकर्मण्यारब्धे कारणाद् विलम्बे मध्ये यथादित्योस्तस्मिपात् तदा आद्व-
क्षेपं नक्तं न कुर्वीतापरेणुर्दिवैव कुर्वीतेति ॥

२४. पूर्वेषु निषेदनप्रभृत्या पिण्डनिधानान्मध्ये कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः ॥

२५. अनन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । न च नक्तमित्यस्यापवादः ।
राहुदर्शने नक्तमपि कुर्वीतेति । उदीच्यास्त्वेतत् प्रायेण न पठन्ति तथा च पूर्वैर्न
व्याख्यातम् । प्रत्युत न च नक्तमित्येतत् सोमग्रहणविषयमिति व्याख्यातम् ।
पठ्यमानं तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठितुं युक्तम् ॥

PAṬALA VI RAṆDIKĀ 18.

१. विलयनं नवनीतम् । अल्पं यस्य दप्नो हस्तादिना मथनमात्रं न जलेन
मिश्रणं तन् मथितम् । ..... मांसमप्रतिषिद्धमपि । .... ॥

२. कृष्णधान्यं कृष्णमापादि कृष्णकुलित्यादि न कृष्णग्रीष्मादयः । ..... ॥

३. अहविष्यं कोद्रवादि ..... ॥

४. .... अच्छायोपग इतिच्छायामनुपगच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासन-
वान् दिवा स्थानं रात्रावासनं न कदाचिच्छयनम् । एतद्विलयनाधारभ्यानन्तरोक्तं
व्रतं संवत्सरं चरेत् । एतद् व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसाध्येन अष्टाचारिप्रतेन संमितं सदृशं
यावत् तस्य फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव

प्रयोजनमिति । ऊपर जाह । विलयनं नयितव्यमित्यादिकं त्रयान्तरं स्तुत्यादिकमस्य ।
अधोनामीत्यादिकं तु नमिनं त्रयमिति च । तस्य ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति
तथा च बोधायनः “अष्टाचत्वारिंशलमिति नित्यावज्ञेते तस्य संक्षेपः संवत्सरः
तत् संवत्सरत्रयमनुश्रयात्प्राप्त्याप्तः । स यदि ब्रह्मचारि स्यान्नग्नेनेन प्रतिपद्येत । अथ
यद्यब्रह्मचारि स्यात् वेदश्रमकुटोन्नतयानि वापयित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वे”त्यादि ॥

६. ....ऊर्ध्वं संत्कुर्वन्ति । शुच्य इति वचननाधिष्ठाप्यार्थनायाः प्रपत्ता
इति पूर्वमेव [२, ३. १] प्रायत्पस्य विहितत्वात् ॥

१३. तेषां संवत्सरस्याहानुत्तमनरः मन्त्रानिर्दिष्टं तस्मिँदौहेन लोहितवर्णेना-
जेन श्राद्धं कारयेत् । दृश्यते चास्मिन्नर्थे लोहजम्बुः । “लोहस्तृणचैर्नवत्यप्यत्र तृणः
कृष्णमारज्जो लोहितस्ताम्रजो वेति । चनक्षेपु [वाज० संहि० १८, १३] च भवति
“इयान च ने लोहं च न” इति ॥

१४. मानं धिष्यं वेदिका दृश्यते हि नितोत्तरस्मिन्नर्थे प्रयोगः । जपे-
षाम्भीषं पतुरक्षं विमिन्वति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्नितमिति । तस्यैव चायमुपमर्गरहित-
स्य प्रयोगः । तन्मानं कारयेत् कर्मकरैः प्रतिच्छन्नं च तद् भवति तिरस्कारिण्यादि-
ना । इदमपि प्रामाद्व बहिरेव ॥

१५. अत ऊर्ध्वं नासिमाद्वं क्रियतां वा नाकारि । अकरणेपि न प्रत्यवाय
इति ॥

PATAKA VII. KANDIKĀ 19.

१. ....गौराणां नर्पपाणां संयन्धीनि चूर्णानि कर्मकरैः कारयेत् । कार-
यित्वा तैश्चूर्णैः पाणिपादौ मुग्धं कर्षी च प्रक्षालयेत् । प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्राश्रीयात् ।
प्रात्येति पाठे प्रात्येदिकिरेत् । एतन् वावत् प्रतितिष्यं विशेषदृष्ट्यं परं तु प्रत्यहं
द्वयं न्यम् । प्राश्य च यदर्ना वातो नातिवात्यथो नातीत्य वाति तदासनस्तादृशमनो
मुर्जतेति बह्यभागेन संयन्धः तत्र दन्तस्याजिनमाननं त्वादिति प्रथमः कृतः ।
वाग्यतो दक्षिणां दिशमभिमुग्धो भुञ्जीत ॥

२. ....तस्मान्न नातृवता नैतद् ज्वतं कारयेत् ॥

३. यमु मक्षणे । यत्र चम्यते न चननो भोजनपात्रं न औदुम्बरनाम्रनयः
मुवर्णेन मध्येलंकृतः प्रक्षाल्यः प्रक्षाल्यो भोजने ॥

४. न चान्येन कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तव्यम् । अभिधा त्वर्थानु-
वादिनी । भोक्तव्य इतिपुंलिङ्गपाठेष्वेव एवार्थः ॥

५. ....संनयन् पिण्डीकुर्वन् ॥

७. भोजनपात्रं सन्ध्येन पाणिना न विमुञ्चेत् ॥

८. विमुञ्चेद् वा । किमर्थमिदम् । यावता प्रकारान्तरं न संभवति । सत्यम् ।
“प्रक्रमत् तु नियम्यत” इतिन्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तावनु-
ष्ठातव्य इति तदर्थमिदम् ॥

११. पाणिरत्र दक्षिणः ॥

१५. तेन “सर्पिष्मत्ता ग्राहणं भोजये”दित्यादां [२, २०, ३] ग्राहणो भूत्वा
न भुञ्जीत । अमुदेरयानि च पितृभ्यो देवताभ्यश्च सकल्पितानि न भुञ्जीत ॥

१६. उत्तराच्छादनमुपरिधासस्तेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नास्य भोजने
“अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ” [२, ४, २२] इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समुच्चय
इत्यन्ये ॥

१९. ....इतिशब्दाच्चान्यदेवं युक्तम् ।

२०. मयासु च पूर्वपक्षेऽपि आहविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं ग्राहणान्
भोजयेत् ॥

PATALA VIII, KANDIKĀ 20

१. येनोपायेनोपयोजयितुं शस्नुयादभ्यङ्ग उद्वर्तने मक्ष्ये भोज्ये चेति
हेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ग्राहणस्य द्रोणं-
द्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजयेत् । द्रोणंद्रोणमितिषीप्तावचनं
प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्य एवंभूताः प्रबला यत्नेनान्विष्ट्यै
भोजयितव्या इति ॥

५. द्वितीये तिप्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेदन्यत् समानमेवा वृत्तीयात् ॥

७. ....ग्राहणभोजनं चाभ्युक्षयेन भवति । चतुर्थेप्रभृति चत्वारः पञ्चम-
प्रभृति पञ्चेत्यादि ॥

१०. आत्ततेजासि तद्वज्रिनादीनि नोपमुञ्जीत ॥

१६. पर्वसंधीना स्फोटनानि च वर्जयेदकारणात् । कारणं धमधातादि । वादन-
स्फोटनानीतिसमासपाठ एव एवार्थः ॥

१८. एकद्वयशब्दोत्तर्यकः । केचित्तैव पठन्ति । धर्माविहृद्वा ये द्रव्यपरिग्रहा-
स्तेषु चोक्तोत्पादयिता स्यात् ॥

१९. तीर्थं गुणवत् पात्रं यज्ञो वा । .. .... ॥

२०. यन्ता नियन्ताप्रदाता । अतोर्थे यन्ता वा स्यादयतः पुरुषादप्रदानेपि
भयं न स्यात् । भयसंभवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥

२१. अर्घ्यप्रदानप्रियवचनानुसारादिभिर्मनुष्याणां संप्रहणशीलः स्यात् ॥

PATALA IX, KANDIKĀ 21

१. .... ..इतिशब्दः परिसमाप्पयः । एतावन्त एवाश्रमा इति चतुर्णामेषोप-
देशेपि चत्वार इतिवचन “एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद् गार्हस्थ्यस्ये”ति
[गो० घ० शा० ३, ३६] स्मृत्यन्तरोक्तं मा ग्राहीति ॥

२. .... .. । क्षेममभयपदम् । .... .. ॥

४. अनुत्सर्गदृष्टान्दसो दीर्घः । विद्याया अनुत्सर्गोपि सर्वेषामाश्रमाणाम् ।
तस्मादाचार्यमुळे वासः समानः ॥

५. प्रत्याश्रमं याति कर्माणि विहितानि तानि युद्ध्वा । .... .. ॥

६. अथानन्तरं परित्राजो धर्मा उच्यन्ते । .... .. ॥

८. अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्ययानाविष्णुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति प्रव्रज्यां
कुर्वाद् यदि तत्रैव पक्कनपाया भवति श्रूयते च “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद् वा
यनाद् वेति यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे”दिति च । अत एवेतिवचनाद् गृहस्थाश्रम-
प्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाश्रमान्तरप्राप्तिरुपायस्यानभिमतं छक्ष्यते । तत्राप्यनभिप्रायः ।
दारपरिग्रहे सति “यावज्जीवमभिष्टोत्रं जुह्या”दितिधृत्या विरुध्यते स कथं परि-
व्रजेदिति । तस्मात् मत्पि वैराग्यं कान्यवर्जपरित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च
कुर्वन् प्रविष्टानि च बर्जयन् गृहस्थ एव मुच्यते इति । तथाह याज्ञवल्क्यो “न्याया-
नितपनस्तत्तज्ज्ञाननिष्ठेतिथिप्रियः श्राद्धकृत् मत्पवादी च गृहस्थोऽपि निमुच्यते” इति ।
अथ योनादितामिस्तस्य विरुक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेगे को विरोधः । ऋणश्रुतिविरोधः ।
“जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्दृष्टेणवाच् जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः” इति । मनुषि [६, ३५] “ऋणानी”त्वादि । मोक्षो मोक्षाश्रमः । नन्वेवं
ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथ तत्र “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे”दिति-
धृत्या युक्तं प्रव्रजितुं तत्र विरुक्तस्य गृहस्थस्यापि युक्तं नाविष्यति स्मर्यते च
“प्राज्ञापत्या”मित्यादि [मनु० ६, ३८] तथा यो गृहस्थो वृद्धो मृतमार्यः पुनर्दार-

क्रियायामसमर्थस्तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या । तस्माद् “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे”-
दित्येव एक एवांशः प्रव्रज्यायाः । सर्वमन्यदविरक्तस्येति युक्तम् । एवकारस्तु सूत्रे
श्रुत्यनुरोधेनोक्तो यथा “गृहाद् वा वनाद्” वेति श्रुत्वाप्येव श्रुति-“ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजे”दित्याह तथेति ॥

१०. .... शर्म सुरं वैपयिकं तदस्य नास्तीत्यशर्मा ।.....
इहार्थाः कृप्यादयः परलोकार्था जपहोमादयो यस्य न सन्ति सोनिहोनमुत्र इत्युक्तः ।
एवंभूतश्चरेत् । नैकस्मिन् ग्रामे द्व्यहमपि वसेत् । अत्र गोतमः [३, २१] न
द्वितीयामपर्वुं रात्रिं ग्रामे वसेत् ॥

११. यत् परमुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया ।.... ॥

१२. सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति न किञ्चिदपि वासो विभू-
यात् । नत्र एव चरेदिति । अपर आह सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परिमोक्ष-
मेके ब्रुवत इति न किञ्चिदस्य कृत्यं न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥

१३. ....आत्मानमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेदुपासीतेति ।..... ॥

१४ आत्मनि ब्रह्मवगते सति तद्देश ज्ञानं सर्वमशुभं प्रक्षाल्य क्षेमं प्रापयति ।
स्मर्यते च “यथैधांसी”त्यादि [भगवद्गीता ४. ३७] । तदिदं निराकरोति ॥

१५. यान्येव यतेरयश्यं कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि तैरेतद्
विप्रतिपिद्धम् । तत्र मनुः [६, ८] “क्रुध्यन्त”मित्यादि । अतो यस्मिन्नेव प्रकृत्य यानि
कर्माणि विहितानि तानि कर्तव्यानि यानि च निषिद्धानि तानि वर्जनीयानीति ।
बुद्धे क्षेमप्रापणमित्येतत्पक्षविरुद्धमाह ॥

१६. आत्मबोधमात्रेण चेत् क्षेमं प्राप्येत तदेद्वैय शरीरे दुःखं नोपलभेत ज्ञानी
न चैतदस्ति न हि ज्ञानिना मूर्धाभिषिक्तमन्यमानोपि क्षुधा दुःखमेव तावत्क्षणमात्र-
मपि सोढुं प्रभवति । कथं तर्हि तत्त्वज्ञानमात्रेण दुःखं नानुभूयत इत्यस्ति शास्त्रम् ।
“अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” “तरति शोकमात्मवि”दिति श्रुतिरिद्वैय
विशोकत्वं ज्ञातं तद् विरुध्यते । तत्राह^१ ॥

१७. ‘तत्त्वज्ञाने ज्ञातेपि दुःखश्रयामावाद् दुःखश्रयो येन साधनेन भवति तद्-
न्यत् परं ज्ञानोत्पत्तेरनुष्ठेयमस्तीति व्याख्यातम् । परलोकमवन् दुःखमेतेनैव व्याख्या-
तम् । न स्वैरचारिणां निर्वर्तन इति तस्मान् स्वकर्मभिरपरिपक्वपायः श्रवणमनन-
निदिध्यासनैः साक्षात्कृतात्मस्वरूपः प्रतिपिद्धेषु कटाग्रमध्यानिश्विपन्नष्टाङ्गयोगनिरतो

^१ G. U. omits all from कथं तर्हि to तत्राह — ^२ G. U. omits all from तत्त्व-
ज्ञाने to व्याख्यातम् ।

मुच्यत इति । अत्र बोधावन [२, १८, १] “एकदण्डी त्रिदण्डी वे”ति । गोतमोपि [३, २२] मुण्डः शिखी” वेति ॥

१९ प्रकर्षेण जनत्यपुनः प्रवेशाय वनं प्रतिष्ठत इति तथा च गोतमः [३, २३] “ग्रामं च न प्रविशे”दिति । गतमन्यदुत्तरं च ॥

२१. क पुनरेकोमि । न तावदौपासनोद्ब्रह्मचारित्वात् । तस्माहौकिकेग्रौ बधार्पूर्वं सायं प्रातः समिधमादध्यादित्येपोर्यो विवक्षितः । अपर आह । “ग्रामणकेनाग्निमाधाय”ति गोतम । ग्रामणकं नाम वैरानससूत्रं तदुक्तेन प्रकारेणैकोमिराधेयस्तस्मिन् सायं प्रातरग्निकार्यमिति । तथा च बोधावन [२, ११, १४-१५] “वानप्रस्थो वैरानसशास्त्रसमुदाचारेण” इत्यादि । अन्यद् गतम् ।

PATALA IX KANDIKĀ 22

३ मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कचित् कालं वर्तयित्वान्तर्तोन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितान्यभिनिप्रयेदिति बक्ष्यमाणेन सन्नद्धः । तान्वभिनिश्रित्य तैर्वर्तयेदिति ॥

४. .. तत आकाशमित्यभिनिश्रयेत् किञ्चिद् भक्षयेदिति ॥

५ सपुण्यते सश्रीयत इति सयोगः । तेषां मूलादीनां मध्य उत्तरमुत्तरं समाश्रियमाणं फल्गुं विशिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥

६. अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्त एके त्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यानुपूर्व्यं कर्मण्युपदिशन्ति ॥

७ अस्मिन् पक्षे “श्राजापत्या निरूप्येष्टिं परिग्राज” इत्युक्तेन प्रकारेण [मनु ६ ३८] श्रोताग्नीनात्मनि ममारोप्य ग्रामणकेनाग्निमाधायैकाग्निर्भवेत् ॥

१० .. इदं सकुटुम्बस्यैवाग्निश्च समानम् । एकाग्निं ण्वेत्यन्ये ॥

११. यदा शिलोञ्ज्युत्तिर्जातात उर्ध्वं न किञ्चिदपि प्रतिगृहीयात् ॥

१४ सर्ववर्णाग्रमसाधारणमेतत् तथा चोत्तरं तस्य ग्रहणम् ॥

१५ फाल्गुनमपि वास्यादिवदुपकरणविशेषो दाहमयः ॥

१६ .. इतराणि भार्यायै दत्त्वारण्यमर्वातिष्ठेताश्रयेदिति ॥

१७ प्रतीक्षातिथिपूजा । ॥

१८. येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य वेधस्य तत्स्थाने चरयः कार्यः ॥

१९ सर्वं कर्मकाण्डे साङ्गप्रधानमुपासु भवति पारायणब्रह्मवैवायनेन सह । तदप्युपासु वर्तव्यमिति ॥

२०. उपांशुवचनादेव सिद्धे पुनर्वचनमाभिमुख्यप्रतिपेक्षार्थम् । तेनारण्यस्था यथा नाभिमुख्येन शृणुयस्तावदुपांश्विति ॥

PĀṬALA IX., KANDIKĀ 23.

१. इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । मूयांसं नियममिच्छन्न सस्यं संचिनुयात् ।....॥
२. निरूपिता आश्रमाः । अयेदानीं तेषामेव पञ्चप्रतिपक्षरूपेण प्राधान्य-मप्राधान्यं च निरूप्यते ॥

४. “अष्टाशीतिसहस्राणि गृहस्था ऋषयः प्रजामीपिरे प्रजानिष्पत्तिमभ्य-नन्दन् । ते अर्यन्गो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणायनमार्गस्तं प्राप्य ऋग्वेदोक्त्योक्त्येन घूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपीह संभूय श्मशानानि भेजिरे मरणं प्रपेदिरे जायस्व त्रियस्वेत्यादिर्जायभावमापेदिरे” इति गृहस्थानां निन्दा ॥

५. ये तु प्रजापतिं नाभ्यनन्दन्स्व उत्तरायणार्धिरादिमार्गेण गत्वाभूतत्वम् । विभक्तिव्यत्ययः । अमृतत्वाय हि कल्पते । वचनव्यत्ययः । कल्पन्ते समर्थाः संपद्यन्ते ॥

७. अथाप्यपि च तेषामूर्ध्वरेतसां संकल्पादेव सिद्धयो भवन्ति ॥

९. श्रुतितो श्रुते “यद्दहरेव विरजेत् तद्दहरेव प्रत्रजे” दित्यादिश्रुत्यनुभवत्वात् ।....॥

११. “श्मशानानि भेजिर” इति निन्दां परिहरति यत् त्वित्यादि । यत् तु गृह-स्थानां श्मशानं भूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीनामन्ते पुरुषसंस्कारः पिष्ट-मेधाख्यो विधीयते न पिशाचो भूत्वा श्मशानमेव सेवत इति^१ ॥

१२. कुतस्तदित्याह^२ तत् इत्यादि । ततः परं श्मशानकर्मणो नन्तरमनन्त्य-मपरिमितं स्वर्ग्यशब्दवाच्यं फलं भूयते “स एष यज्ञायुधी यजमानोऽन्ना स्वर्गं लोके-मेती”ति । अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति तु पाठश्छान्दसोपपाठो वा ॥

PĀṬALA IX., KANDIKĀ 24.

२. अथापि स च एवायं पृथग् विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते स एव द्विधाभूत इति लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोः । देहमारं तु भिन्नमिति । देहत्वमिति स्वार्थिकस्त्वप्रत्ययः ॥

३. यदि पुरुरूपेणावस्थानं किमेतावदेत्याह । ते पुत्राः शिष्टेषु चोदितेषु

कर्मसु वर्तमाना अवस्थिता पूर्वेषां पितृपितृभ्यः प्रपितामहादीनां नापरायेन पर-
लोकेन सन्निधाना कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्याय पुत्र एवर्जनास्याय पीत्र इति । स्वर्गं च
वर्धयन्ति । कीर्तिमत्ता हि स्वर्गवासः श्रूयते^१ ॥

६ प्रलम्बानन्तरं सर्गः । तत्र तत्सारस्य वीजार्थाः प्रजापतयो भविष्यन्तीति
भविष्यत्पुराणे श्रूयते ॥

८. .... अनुप्रदानमन्तर्वेदि वहिर्वेदि च प्रदानम् । ... .. अन्यत्
तूर्ध्वरेतस्मानाधनादिकं प्रशस्तं पुरषो रजः पानुर्भूत्वा ध्वसते नश्यति । इति शब्दो
वचनमसात्पर्यः । ... .. ॥

९ तत्र प्रजान्ताने ये पापस्य वर्तारस्त एव ध्वसन्ति ध्वसन्ते न परान्
पित्रादीन् हिंसन्ति यदेव षणं वनस्ततेः कीटादिभिर्दूषितं तदेव पठति न च वनस्तति
शारदा वा पाठयति तद्वन् ॥

१० अत्येति । नामान्यापेक्षनेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्वपुरपत्यास्मिँलोके
पुत्रकृतैः कर्मभिः सन्निधौ न विद्यते । दृष्टान्तोऽयम् । यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु
पित्रादेः कर्तृत्वं नास्ति तथा च परस्मिँलोके कर्मफलरूपि संबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥

११ यदुक्तं “ये पापकृतस्त एव ध्वसन्ति न परान् हिंसन्ती”ति तदर्थरूपमेतेन
वक्ष्यमाणेन हेतुना वेदितव्यं निश्चेतव्यम् ॥

१२ प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्पर्षिणा च शरीर्यादीनामय मर्गो देवतादिस्तिर्यगन्तः ।
ते चाध्वस्ता एव स्वैस्ते पदे वर्तन्ते यदि पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वसमानाः परानपि
ध्वसयेयुस्तर्हि तत्रोपपद्यते ॥

१३, पुण्यकृतः मुखेनाद्यापि वर्तन्त इति तत्रोदाहरणमाह तत्रेत्यादि । तत्र
स्वर्गे ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयः शरीराणि परं दृष्ट्वा ज्वलन्त्यो
दीप्यमाना उपलभ्यन्ते यथा नक्षत्रिणष्टलम् । श्रूयते च “मुखं वा पठानि
न्योतीति यन् नक्षत्राणी”ति । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां ध्वने पूर्वेषां ध्वन इति ॥

१४. कर्मावचनेन पूर्वार्जिवानां कर्मणामेकदेशेनाभ्युदयोपेन वपसा लीत्रेण वा
अपिदूर्ध्वरेताः महं शरीरेणान्तवन्तं लोकं जयति^२ स्वर्गलोकं वा जयतीति यन् तन्
स्यात् नमोवेदिति । यथा नमस्त्वादेव सिद्धिः स्यादिति तदपि स्यात् । न तु तदा-
ग्रमाणां ज्येष्ठपकारणमिति । तदेव “भैरवाग्रम्य त्वाचार्या” इत्ययमेव पथः स्यादिति ।
अन्य एव मन्यन्ते नर्व आग्रमा दूषिता भूषिताश्च तत्तन्तेषु नर्वेषु ययोपदेशमन्यग्रे
वर्तमानः क्षेम गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥

^१ कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति G U^१ and omits the rest. ^२ स्वर्गं ॥ U^१, just as the
D^१ MSS 'G U'. om. पुत्रकृतैः परस्मिँलोके — 'G U', ^१ omits अपि नमोवेदो वा

PĀTALA X, KANDIKĀ 25

३. सर्वेपागेय प्राकाराणा मध्ये या पूस्तस्यामन्तरस्या पुरि वेश्म मापयेदात्मनः ॥

४. तस्य वेश्मनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । आ समन्तादेत्य वसन्त्यस्मि-
श्रित्यावसथ आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमितिसज्ञा ॥

५. दक्षिणेनेत्येनवन्तम् । पुरमिति “एनपा द्वितीये”ति [पा० २, ३, ३१]
द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतोदूरे सभा कारयितव्या^१ । बहिरुत्त यच्चाभ्यन्तर
तदुभयमपि सदृश्येतेत्येवमर्थमपि । सैपा द्यूतसभा तस्या द्यूतार्थिनः प्रविशन्तीति
तदायस्थान राज्ञः ॥

६. ....लौकिका अग्रयोजन्ताः स्युरविच्छेदेन धार्याः ॥

७. तेषु चामिषु नित्यमग्निपूजा कार्या यथा गृहमेध औपासने सायंप्रातरित्यर्थः ।
मन्त्राद्यपि तावेव द्रव्यमपि तदेव ॥

८. आवसथाख्ये स्थानेतिथीन् वासयेत् ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावराध्यानिति ।
अवरपर्यायोवराध्याशब्दः । यदि सर्वान् वासयितु न शक्नोति श्रोत्रियानपि तावद्
वासयेदिति ॥

१०. गुरवः पिनादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान् नाविजीवेत् । भक्ष्यभोजना-
च्छादनाविषु नातिशयीत ॥

११. अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे क्षुधाहारभावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधिना
हिमेन नीहारेण । वर्षादीनामुपलक्षणमेतत् । आतप आदित्यरश्मितापः । ण्तैः
प्रकारैः । अभावाद् बुद्धिपूर्वं वा कश्चिदपि ब्राह्मणो नावसीदेदवसन्नो न स्यात् ।
राज्ञो ह्ययमपराधो यदाहारभावेन कश्चिदवसन्नः स्यात् । बुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम् ।
यदा कश्चिद् ऋणं करं वा दाप्यो भवति तदा नात्तो हिमातपयोरुपनिवेशितव्यो
भोजनाद् वा निरोद्धव्यः । तथा कुर्वाण राजा दण्डयेदिति ॥

१२. पूर्वोक्तायाः सभाया मध्येधिदेवनम् । यस्योपरि क्तिवा अक्षेर्दाव्यन्ति
तत् स्थानमधिदेवनं तत् काष्ठादिनोद्धन्ति । उद्धृत्यावोक्षति । अथोक्ष्य तत्राश्रान
युग्मसरयान् वैभीतकान् निभीतकवृत्तस्य विकारभूतान् यथार्थान् यावद्विर्भूत
निर्वर्तते तावतो निरपेत् । कः । यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः सभितो नाम ॥

१३. आर्या द्विजातयः शुचयोर्यशुद्धाः सत्यशीलाः मत्सरादिन एवभूता पुरुषा-
स्तव दीप्तितारो देविनारः स्युः । त एव दीव्ययुरित्यर्थः । ते च तत्र देवित्वा
यथापरिभाषितं पणं सभिकाय दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमदरुहः प्रतिमाम्

प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात् । स एव स्थानान्तरे दीव्यतो दण्डयेत् समास्थाने च कलहकारान् । तत्र याज्ञवल्क्यो [२, १९९-२००] “ग्लह” इत्यादि ॥

१४. .... उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवतीत्याचारः ॥

PĀṬALA X. KANDIKĀ 26.

२ ..... संग्रामे यज्ञस्तस्यात्मा यूपस्थानीयः । आत्मेति शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानीय दत्तं द्रव्यं दक्षिणा । सूत्रे तु “तं यज्ञ इत्याहु” इति गौणो वादः ॥

९. तत्र गोतमः । [१०, २६] “विंशतिभागः शुल्कः षण्य” इति । यद् यणिभिर्विक्रीयते हिङ्म्वादि तस्य विंशतितमं भागं राजा गृह्णीयात् तस्य शुल्क इतिसंज्ञा । एष धर्म्यः शुल्कः । तमधिकृतैरवहारयेत् । प्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः [गो० ध० शा० १०, २७] “मूले” इत्यादि ॥

११. अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिष्ठोमादिस्रियो दाप्याः ॥

१२. व्यञ्जनानि शम्रवादीनि यावत् तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥

१४. तपस्विनोपि धर्मपरा एवाकरा नान्ये^१ । धर्मपरा इति किम् । य आभिचारिकमन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ति तेप्यकरा मा भूवन्निति ॥

१५. यज्ञवर्गिकानां पादावनेजनवृत्तिः स शुद्रोप्यकरः ॥

१६. अन्धादयश्चाकरा यावदान्ध्यादि ॥

१७. ये च परित्राजनादयो द्रव्यपरिग्रहेर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धस्तेप्यकराः । तथा च वसिष्ठः [१९, २३] “अकर” इत्यादि ॥

१८. यत्र परदारा आमते कुमारी वा पतिवरा तत्र युषालंकृतोषुद्धिपूर्वमक्षानादनुप्रविशन् वाचा धाम्यः । अत्रेयमास्ते मात्र प्रविक्ष इति ॥

१९. .... द्रव्यागुरुपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति ॥

२२. अथ मंनिषातात् प्रभृति ते परदारकुमार्यौ राज्ञा भृत्ये प्रासाच्छादनदानेन भर्तव्ये ॥

२४. परदारान् भर्त्रे श्वशुराय वा । कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीवं निरोधः ॥

PĀTALA X., KANDIKĀ 27.

१. चरिते तु निर्वेपे यथापुरं यथापूर्वम् । धर्मात् तृतीयार्थे पञ्चमी । धर्मेण संवन्धो भवति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्ये । ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चन दोष इति ॥

२. ... योनपत्य आत्मनः शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रज्ञं पुत्रमिच्छन् भार्यां परत्र नियुक्ते मृते वा तस्मिंस्तत्पित्रादयः संतानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् । कुलान्तरप्रविष्टा स्त्री सगोत्रस्थानीया भवति सा हि पूर्वं पितृसगोत्रा सती भर्तृगोत्रधर्मैरधिक्रियतेतः सा भर्तृगोत्रपक्षाणां सगोत्रस्थानीया भवति । भर्ता तु साक्षात् सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्योसगोत्रेभ्यः समाचक्षीतेयमनपत्यास्यामपत्यमुत्पादयेति । सगोत्रायैव तु समाचक्षीत तत्रापि देवराय तदभावे सपिण्डेभ्यः ॥

३. कः पुनः सगोत्रस्य विशेषस्तमाह कुलायेति । हि यस्मात् स्त्री कन्या प्रदीय-
माना कुलायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञास्तस्मात् सगोत्रायैव समाचक्षीतेति । कुलाय कन्या कचिदेशेषु दीयते गोत्रजेन केनचिदप्यनुभूयते । उक्तं च बृहस्पतिना ।

अभर्तृकाभ्रातृभार्याग्रहणं चातिदूषितम् ।

कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यत इति ॥

४. तमिमं नियोगं दूषयति तदिति । यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तस्तथापि तदद्यत्वे विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम् । कुतः । इन्द्रियदीर्घत्वात् । दुर्बलेन्द्रिया एव त्वे मनुष्यास्ततश्च शास्त्रन्याजेन भर्तृव्यतिश्रम इतिप्रसङ्गः स्यादिति सगोत्रविषये च यो विशेषः सोऽपि नास्तीति ॥

५. येन पाणिना पूर्वमग्निमाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायास्तस्मात् पाजेरन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः । यस्मादेवं पाणेः परत्वंमविशिष्टं समानं तस्माद्विशेष इति । अवशिष्टमित्यपपाठः ॥

६. पाणिरन्यो भवतु को दोषः । तद्व्यतिश्रम इत्यादि । तस्य पाणेर्व्यतिश्रम उभयोर्दपत्योर्निरको भवति । यत्तु पुनरिति प्रमिद्विद्योत्तकौ निपातौ । ... ॥

७. आरभ्यतेनेनेत्यारम्भणो योयं दंपत्योः परस्परं नियमः स आरम्भणो यस्य नियमारम्भणः । एवंभूतो योभ्युदयः स एव वर्षीयान् वृद्धतरः । कस्माद् वर्षीयान् । एवमुक्तेन प्रकारेण नियोगलक्षणेन यदपत्यमारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद् वर्षीयानिति । अपात्यादित्यपि पाठः । आपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥

१. शूद्रस्त्वार्याया त्रैवर्णिकायां प्रमत्ते वध्यः । एतच्च योन्तःपुरादिष्वधिकृतो रक्षकः सन् स्वयमेव गच्छति तस्य भवति ।.....॥

१०. अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिका स्त्री तां कश्येद् व्रत-
नियमोपवासैः । या प्रजाना न भवति तद्विषयमेतत् । “ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः
शूद्रेण संगताः अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतरा” इतिस्मरणात् ॥

११. अन्यः पूर्वः पतिर्यस्याः सान्यपूर्वा परभार्या । तस्यां सवर्णायां सकृद्-
गमने पादः पतति पतितः स्यात् । द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तस्य तुर्ययोश्चक्षीणि
वर्षाणि प्रभृतं ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । एतच्च श्रोत्रियभार्यायामृतकाले कामतः
प्रथमं दृष्टव्यम् । तत्र गोतमः [२२, २९] “द्वे परदारे स्त्रीणि श्रोत्रियस्ये”ति ॥

१७. ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु चक्षुषो निरोधः कर्तव्यः पटवन्धादिना
चक्षुषी निरोद्धव्ये यथा यावज्जीवं न पश्यति न तूत्पाटयितव्ये न शारीरो
ब्राह्मणदण्डो “ह्रदो ब्राह्मणो व्रजे” इतिस्मरणात् । चक्षुनिरोध इतिरेफलोपदृष्टान्वसः ॥

१८-१९. यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमानतिक्रामति तं नियमातिक्रमणमन्यं वा
प्रतिपिद्धानां कर्तारं रद्दति वन्ययेन्निगडितं निरुन्ध्यात् । असमापत्तेः । यावदसौ
नियमान् प्रतिपत्त्ये निपिद्धेभ्यो निवर्तिष्य इति श्रूयात् ॥

२१. यदि दण्डे प्रभृतं राजानमाचार्यो द्रुत्यादहमेतमतः परं वारयिष्यामि
मुच्यतानममिति ततोद्भूते प्राप्तेर्यदण्डेर्धदण्डे प्राप्ते वाहनं वाहने प्राप्ते धिग्दण्ड
इति कृत्वा तदग्रे विसृजन् । एषमृत्विजि । ऋत्विगाचार्यो राज्ञः स्वभूतो न
दण्डस्य । स्नातको विद्यावृत्ताभ्याम् । राजानन्तरादिः सर्व एते राज्ञा मान्याः ।
अतस्ते दण्डवत्स्य ग्राहं दुरुक्तेन प्रकारेण रक्षया भवेयुः नान्यः कश्चित् । तेष्वन्यत्र
मध्यात् । यस्य यधानुगुणोपराधो न तस्याचार्यादयोपि श्राणम् । हन्तव्य एव स
इति ॥

PATALA XI, KANDIKĀ 28.

१. वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा कृष्यर्थं परक्षेत्रं परिगृह्य यद्युत्थानं यत्नं कृषिबिषयं न
कुर्यात् तदभावाद् यदि फलं न स्यात् तत एतस्मिन्निमित्ते न कर्षकः समुद्रक्षेत्रं
तस्मिन् भागे यन् फलं भावि तदपहार्योपहारयितव्यो राज्ञा क्षेत्रस्वामिनो दाप्यः ॥

२. फणिनाशः कर्षकस्तस्याग्निनोस्त्वन्तस्य निर्धनस्य दामस्य कर्मन्यामे स चेत् ।
कर्म न्यसेद् विच्छिन्ध्यात् तस्य दण्डेन वाहनं कर्तव्यं स दण्डेन तादृशितव्यः

अर्थाभावाद्वाच्येदण्डः । अवर आह । अवश्यवश्योविधेयः । यः क्षेत्रं परिगृह्यावशिनः
कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेन्न स्वयं कुर्यात् तस्य परिग्राहको दण्डेन ताड्य इति ।
अथवावशिन इति बहुव्रीहिः । यस्य कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रपान् नास्ति
यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यमेन्न कुर्यात् तस्य ताडनं दण्ड इति
राजपुरुषस्योपदेशः ॥

५. ये च पशवो व्रजे गोष्ठे निरुद्धास्तं व्रजं हित्वादिनः सस्यादेर्भक्षयितारो
भवन्ति तान् कर्शयेद् वन्यनादिना कृशान् कुर्यात् । कः । यद् भक्षितं तद्वान्
राजपुरुषो वा । नातिपातयेन्नातिनिरोधनं कुर्यान्नातिताडयेद् वा ॥

६. यदि पशुपः पशूनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा भयस्थानेषु विमृज्योपेक्षया
मारयेन्नाशयेद् वा । नाशन चोरादिभिरपहरणम् । तस्मिन् सति^१ स्वामिभ्यः
पशूनवसृजेत् प्रत्यर्पयेत् पश्वभावे मूल्यम् ॥

७. ....कः । यस्तत्र रक्षकत्वे राजाधिकृतः ॥

८. पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सऊदवरुध्य स्वामिभ्योवसृजेत् ॥

९. ततो द्वितीयात् प्रमादादूर्ध्वं 'ग्राममानीये'त्यादि यदुक्तं तत्र सूक्ष्मेन्नात्रियेत
तस्मिन् विषय उपेक्षेत ॥

१२. तथाशब्दस्य भोजनमिष्यनेन संबन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोदकादेरादाने
कामकृतेप्यदण्डयः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥

PATALA XI, KANĀIKĀ 29.

२. तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरमते यस्य व्यापारोर्धनिर्वृत्तावधिकमुपयुज्यते
तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥

३. कुटुम्बिनो वपती । तौ धनस्य परिग्रहे विनियोगे वेशाते । यद्यप्येवं तथापि
भर्तुर्नुस्रया विना स्त्री न विनियोक्तुं प्रभवति भर्ता तु प्रभवति । तदेतेन घेदितव्यं
न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्तीति [२, १४, ११] ॥

४. तयोरनुमतेनुमतौ मत्यामन्येपि पुत्रादयस्तद्धितेऽप्येहिकेऽप्यामुष्मिन्नेषु च
हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनियोगेनापि वा ॥

५. अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिपिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयुक्ता
निर्णेतारः स्युरितिवाक्यशेषः । विद्याध्ययनसंपदध्ययनसहितं शास्त्रज्ञानम् ।

अभिजनः कुलशुद्धिः । वृद्धाः परिणतवयसः । मेधाविन उहापोदकुशलाः । धर्मेषु
वर्णाश्रमप्रयुक्तेष्वविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादः । तद्रहिताः ॥

६. ते च निर्णयन्तः सदेहस्थलेषु लिङ्गवानुमानेन देवेन तत्प्रमापादिना ।
इतिशब्दः प्रकारे । यचान्यदेवं युक्तं वचनव्यापातादि तेन च विचित्यार्थस्थितिमन्विष्य
निर्णेतारः स्युरित्यध्याहनेन वाक्यसमाप्तिः ॥

७. अथ साक्ष्यविधिः पुण्याह इति । पुण्याहो देवनक्षत्रं प्रातर्न
मध्याह्नादिषु । अग्राधिद्वेष्टिमिदृष्वा तत्समीपे । अपामन्त उदककुम्भमुपनिषाय
तत्समीपे राजयति राजाधिष्ठिते मशसि । राजग्रहणं प्राङ्निवाकादेरुपलक्षणम् ।
उभयत उभयोरपि पक्षयोः । सत्यवचनेन चासत्यवचनेन साक्षिणो यद् भावि फलं
तत् मत्यं ब्रूहानृतं त्यक्त्वा मत्येन स्वर्गमेप्यस्यनृतमुक्त्वा महाघोरं नरकं
प्रतिपत्स्यन् इत्यादिना प्रकारेण ममाख्याप्य प्राङ्निवाकादिभिः पृष्ठ इतिशेषः ।
सर्वाणामनेर्धिप्रत्यर्थिनोः मभ्यानां चानुमतौ सत्यां मुख्यः माश्री गुणैरुपेतो दोषैश्च
वर्जितः साक्षी प्रभं पृष्ठमर्थं मत्यं यथात्मना ज्ञातं तथा यात् ॥

१०. मत्य उक्तं स्वर्गो भवति सर्वाणि च भूतान्येतं प्रशंसन्ति । अपि देवाः ॥

२१. स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या मा निष्ठा समाप्तिः । तन्म्यामप्यधिगतायां
विद्याकर्म परितिष्ठतीति ॥

१२. अथर्वणा प्रोक्तमधीत आथर्वणिकः । वमन्तादिभ्यस्तृक् [पा० ४ २,
६३] तेषामाग्राय आथर्वणः । आथर्वणिकस्येकलोपः । तस्य वेदस्य शेषोऽयं या
विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु चेत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥

१३. अथ समान्नातं प्रतिपदं पाठः । तेन धर्मसमाप्तिः कृच्छ्राज्ञक्या कर्तुं किंतु
लक्षणकर्मणात् तु समाप्यते येन सामान्येन भिन्नानामप्यधिगमो भवति तद्विश्रमं
तस्य कर्मणा करणेन समाप्यत इति । कर्मणात्त्विति द्वितकारपाठश्छान्दसः ।
आदिति वा निपातस्य प्रक्षेपः स च सद्य इत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः ॥

१४. यक्षयत इतिशेषः । सर्वजनपदेप्सित्याद्यभिजयतीत्यन्तं गतम् ।

१५. उक्तव्यतिरिक्ता ये धर्मास्ते धर्मोपास्तान् रुचादीनामपि सकाशात् प्रती-
यादिलोके मन्यन्ते । ते च प्रतिमुलं च भिन्नास्तथैव प्रत्येतव्याः । तत्र द्रविडाः कन्या-
मेतस्य सवितयादित्यपूजागाचरन्ति भूमौ मण्डलमान्त्रिर्येत्यादीन्युदाहरणानि ।
द्विरक्तिः प्रथमपरिमाप्यया^१ ॥

^१ G. U¹. omits the two first sentences — ^२ G. U¹. has only यक्षयते । गतम् ॥

^३ मप्यनपरितमाप्यया G. U¹. —

APPENDIX I

The various readings of the Hīranyakesa-Dharmasūtra

The Mss, from which the subjoined various readings have been extracted are —

(1) Haug Cod. Sansk No 38 in the Court and State Library of Munich (M 38) This Ms contains the whole Kalpa of the Hīranyakesa and on fols 123b—134 the Dharma Sutra which fills Pras'nas XXVI and XXVII

(2) Bühler Sansk. Ms. No 257 in the India Office Library, which contains the text and its commentary, the Ujvala Vṛtti by Mahādeva Dīkṣita * down to the Sūtra corresponding with Āp Dh Su II 16 27, 14

Both Mss are modern Devanāgarī copies made within the last thirty years, and clerical mistakes are not uncommon in them. As Mahādeva has largely drawn on Haradatta's Ujvala and has not always altered the wording of the latter in cases where the Hīranyakesa's text slightly differs, but has the same general meaning, a certain number of passages remains uncertain. All such uncertain readings as well as various readings in the two Mss, and explanatory notes have been placed between square brackets, and have been printed in smaller type

Hir Dh Su I, 1 1 = Āp Dh Su, I 1 1

Su ॥ च om

— 8 कर्मणामुपनयो —

— Āp 11 om, see below ॥ 19

— 11 (Āp 1 12) सैकृत्तारमिच्छेत् ॥

— 17 = Āp 1 18

— 18 अथाप्युदाहरन्ति ।

य आहूणस्यावितथेन कर्मणा दु समकुर्वन्मृतं समयच्छन् ।

न मयेत पितर मातर च तस्म न दुहन् कतमचनान्हा ॥

— 19 (Āp 1, 11) समसो वा एष तम — — — विशयते ॥

— 30 (Āp 1, 29) तत उपनयनम् ॥

— 31 (Āp 1, 30) अयोदकोपस्पर्शनम् ॥

— 36 (Āp 1, 35) एव सवसरम् ॥

---

* Mahādeva wrote before Vikrama Samvat 1668 as two pages from his commentary are contained in the Munich Ms. of Haradatta's Ujvala, see critical notes to Āp Dh Sūtra II 6, 15, 9 and II 7, 16 4

— Āp 38 om [Mahādvara says अयोनिनदने तत उदक्येपहरणमिति. पूर्व -
वच्छेदकपसन्ने ददेनाम् ॥]

— 37 (Āp. 2, 1) प्रतिपूरय सरयाय सर्वस्रान् ॥
Hir Dh. Su I 1, 2 = Āp Dh. Su. I. 1. 2

Su. 1 वादन्तोर्लुपता स्तु ॥

— 3 [व्याहृतिभेदेव Bu 257]

— 6 तत उपनयनमघोर्कोपस्पृशेन पावमानोमि ॥

— 13 [पादोदम् M. 38, पादुनम् Bu 257 and Com.]

— 19 'सदराणि ॥

— 33 बेल्व पाद्मादो —

Hir Dh. Su I. 1, ० = Āp Dh. Su I. 1, 3

Su. 11 न गादेष्ट रोदेष्ट

— 12 = Āp 8 11

— 22 (Āp 3, 21) हवसिदिष्टति ॥

— 23 (Āp 3, 22) अग्नानि ॥

— 24 समहिता ॥

— 25 प्रह्वचारी ॥

— 27 (Āp 3, 24) अनाम्य ॥

— 34 (Āp 3, 31) प्रह्वद् अहमिद मो इति ॥

— 39 = Āp 3 42

— 40 (Āp 3, 38) प्रह्वलयेष्ट ॥

— 44 (Āp 3, 40) [वा om. M. 38 against Bu 257 and the Com]

— 49 (Āp 3, 44) Both Mas omit here the figure 3, but B 257
gives at the end of the next Khandas the figure 4

Hir Dh. Su I 1 4 = Āp Dh. Su I 1 4

Su. 1 प्राश्नाति ॥

— 4 विह्व प्रयत्न ॥

— 26 [= Āp. 4, 27 according to M 38]

— 27 [= Āp. 4, 26 according to M 38]

— 29 प्रह्वचारी अवर्यप्रदा — — सर्वानि फलवन्ति कर्मोपयवा —

Hir Dh. Su I 2 5 = Āp Dh. Su. I 2 5

Su. 3 कर्तृगम. — [Com — कर्तृगमदेन खममिषादिगमनस्ये लयदे । Mahād-
vara seems to have thought कर्तृ and to have taken it as an
equivalent of कर्म.]

— 6 अय यया अयय

— 7 [प्रह्वद् M 39 and Bu 257 text against the Com]

— 10 प्रह्वचारीणि कर्मणि ॥

— 12 ['गमनस्ये' वा M 35]

— 10 प्राञ्जलि ॥ [लि Bū 257 text, Com प्राञ्जलिर्यथा भवति तदपि वादपीतः
प्राञ्जलिं कर्त्तव्यम् । पाचलिरिति तु युक्तं पाठः ॥]

— 10 [सदेवमिवाय M 38 against Bū 257 and the Com]

— 21 "दमिसृश्य —

— "वमिषोद्वदुपसमाह्व" —

Hir Dh Su. I 2 6 = Āp Dh Su. I 2 6

Su. 11 [प्रयुपविशत् ॥ M 38 against Bū. 257 and the Com.]

— 35 वृत्तिरेव तस्मिन् " [रेव M 38]

— 36 वानुत्पाषो —

Hir Dh. Su. I 2 7 = Āp Dh Su. I 2 7

Su. 4 "वनस्पतीनाच्छिद्य—

Āp 5-6 om.

— 10 (Āp. 7, 12) य एतस्यां गुरो " [Com तस्या].

— 11 (Āp. 7 13) यानन्दान् पश्यतोत्पाचार्यं हप" —

— 12 (Āp 7, 14) यमनुबन्धस्त" —

— 16 (Āp 7, 18) वा om —

— 18 (Āp 7, 20) आदरेत् om —

— 19 (Āp 7, 21) [नित्यं गृह्यत — — — वम्यन्ते" Bū 257 text, M 38
नित्यदा and the Com सर्वदा; the Com. mentions the reading
वाम्यन्ते]

— 25 (Āp. 7, 27) "दुष्टिष्टामानात् पादप्रक्षालनवित्पाचार्यं —

Hir Dh. Su. I 2 8 = Ap I 2 8.

Su. 3 [कार्यीयं वा ॥ M 38 against Bū 257 and the Com]

— ॥ यथापादप्रक्षालनोत्सादनावलोकनानुष्ठेयनानीति ॥

— 6 "वात्मसंयोग आचार्यं ॥

— 15 ["व्युपगच्छ" Bū text "व्युपगच्छ" M 38, Com like Āp.] प्रेषणानीति ॥

— 18 प्रीत्य च तद्गृहाणतम् ॥

— 20 प्रतिषेधयेदितरं ॥

— 22 मुहुस्तम्. —

— 22 नामकार्येष्वप्युपगच्छ्यादनापसु ॥

— 28 "वनपुष्पमा" —

Hir Dh Su. I 3 9 = Āp. Dh Su. I 3 9

Su. 2 तेषीयस्य रोहिण्यां विरमेत् ॥

— ॥ [यन्मान सर्वस्मिन् स" M 38 against Bū 257 and the Com]

— 13 [यमप्य तु तथा ब्रह्मणेन M 38 against Bū 257 and the Com.]

— 16 अग्निनिर्हताना च सिम्प्य

— 21 [स्वप्नपदन्त M 38. against Bū 257 and the Com.]

— 27 मार्वाधीत तावन्त कारम् ॥

Hir Dh. Sa. 1, 3, 10 = Āp Dh Su. I 3, 10, 1—11, 3

- Su. 6 अनुभाविना तु परि° —
 — 7 अन्यत्र विहारिण इत्येके ॥
 — 8 तपान्मुदाहरन्ति । रिक्तो — [तदाप्यु° Bu 257]
 — 11 यावता वा सैष्ट्येरेन् ॥
 — 12 उदमित्वा स्वमपर्यन्तम् ॥
 — 24 एतौ च ॥ [एति M 38]

Hir Dh Su. I 3, 11 = Āp Dh Su I 3, 11, 4—38

- Su. 8 (Āp 11, 10) महापथं च गत ॥
 — 9 (Āp 11, 13) *नृलेपनानीति ॥
 — 22 (Āp 11, 26) एष्येके ॥
 — 24 (Āp 11, 28) चावद् व्युदका भूमिरित्येके ॥
 — 26 (Āp 11, 30) भूमिचरणे°—
 — 27 (Āp 11, 31) भक्षे चापत्तौ
 — 28 (Āp 11, 31) इन्द्रधनुषि [प्रतिमूर्यमस्त्वदात पात Mes. of the text
 Mahadeva explains the reading प्रतिमूर्यमस्त्वध]
 — 35 यथापाठेनानुवाकानामेवमपत्तौ कल्पनाम् ॥ [Not explained in the
 Com]
 — 36 = Āp 7, 38

Hir Dh. Su. I 4, 12 = Āp Dh Su. I 4, 12

- Su. 1 [रिति हि प्राज्ञणम् ॥ M 38 against Bu. 257]
 — 3 यद्वासी वाति । [वा वाति Bu 257]— यावत्पूर्वति ~ ~ ~ 'दकारायेति
 विज्ञायते ॥
 — 11 [एवमानवपण M 48 against Bu 257 and the Com]

Hir Dh Su. I. 4 13 = Āp dh Su I 4 13

- Su. 13 यावदप्यायमुपसृष्टीयात् ॥
 — 14 [एतमुपसृष्टीयानित्ययर्हन्ति मत्स्य, both Mes of the text but the
 addition is probably a faulty repetition]
 — 15 नित्यानां तु सन्तु [M 38, Bu 257 नित्यानां तु सन्तु, Com. सा दति-
 मित्यमादिष्ट ॥ (sic) आचार्योप्यापनार्थं (sic) तेषामव न तु कदाचित्
 समादेशानां कदाचित्ते तु निपणे (sic) This stands before Su 15
 and Āpastamba's Sutra 16 is likewise omitted]
 — 19 निवेतो हि वृत्ते —
 — 20 *मकुर्वन्मिति ॥
 — 21 [प्रतिषिद्धम् M 38, च प्रतिषिद्धम् Bu 257 text, Com like Āp]
 — 22 The Sutra ends with वृत्ते and the following words belong
 to I 4, 14 1

Hir Dh Su I 4 14 = Āp Dh Su I 4 14

Su 11 "नवरत्नयसोपि प्रभु-याया" ["मिप्रभुस्याया" M 38 "पुत्रयाया" Bu. 257 text]

— 21 [पतिवयसस्य स्त्रिय M 38 against Bu 257 and the Com.]

— 25 [स्मृता M 38, Bu 257 text against the Com.]

Hir Dh Su I 4 15 = Āp Dh Su I 4 15

Su 1 जपकर्मणि —

— 3 [आचमयेत् ॥ Bu 257 text and Com.]

— 13 [मूरस्वस्तरेनुपस्पृश" M 38 against Bu 257 and the Com]

— 17 पादौ om [M 38 and Bu. 257, च om M 38]

— 22 धर्म्यो —

Hir Dh Su 1 5 16 = Āp Dh Su I 5, 16 1—26

Su 7 सत्यमस्युदय —

— Āp 8 om [Mahadeva says अत्रापस्तबनोक्त अपादमु [अपाप ड] परपूजेत् ॥]

— 8 (Āp 16 9) परिमृजति both Mss. [M 38 सकृदुपस्पृशति]

— 9 (Āp 16 10) "ह्यनुपस्पृश्याचम्य प्रपतो मवति ॥

— 13 (Āp 16 14) "क्षुपाणिक्का" —

— 14 (Āp 16 15) भूमिं घनरतिं वाचामेत् ॥ [वाचा" Bu 257 text]

— 21 (Āp 16 23) तु om

— 26 The Khanda ends with this Su

Hir Dh Su I 5 17 = Āp I 5 16 27—17 39

Su 4 (Āp 16 30) भवपात्रेण वा दृष्टम् ॥ शुना वा ॥

— 19 (Āp 17 12) यन्निहितं दाहमयम् ॥ [जलि" M 38]

— 21 (Āp 17 14) "अमृतात् ॥

— 23 (Āp 17 16) तूदकेवधापोपयोजयेत् ॥

— 26 (Āp 17 19) "भरणकरम्म [M 38 विकार चौकशि" M 38 but against the Com]

— 32 (Āp 17 25) औषधीना च तथा कीलाढम् ॥

— 33 (Āp 17, 26) कलत्रप [Bu 257 कलत्र च प M 38]

— 37 (Āp 17 30) घन्वनदुहोश्च कारणाद्भक्ष्यम् ॥

— 44 (Āp 17 37) "आविर्ज्ञस्यक"

— 47 (Āp 17 39) सप्तशोषा —

Hir Dh Su I 16 = Āp I 6 18

Su 4 वा om

— 23 अक्षीतराजको दीक्षित [Bu. 257 M 38 om दीक्षित]

— 24 अग्नीषोमीयमस्यायामेव दीक्षितस्य भाग्यम् ॥

— 25 हुताया वा चपायां कीचे वा राजनि ॥

— 25 राज्ञा प्रपकृत् ॥ [उक्त Bu. 257]

Hir Dh. S. 1. 5. 10 = Āp. L. 11. 10

Su. 1 यश्च प्रभुवेत्यनेन यश्च प्रभवेने तावन्तं कालम् ॥ [Com. यश्च प्रभवेने तिष्ठति ॥]

— ॥ तथा पुष्करमादि om.

— 15 तयाम्बुजममोदम् ॥

— 10 After this Su. stands as Su. 16 गता याज्यश्च सिध्यश्च सिध्य (sic) अनुप्यनिष्ठारिणी ॥

Hir Dh. Su. 1. 6. 20 = Āp. Dh. Su. 1. 8. 23, 1. 23. 6

Su. 1 [अथस्मिन्मन्त्रे M. 38 against Bu. 207 and the Com.]

— 10 (Āp. 23. 2) [तस्मात् कालात् प्रभवति M. 38 and Bu. 207 text but against the Com.]

— 11 (Āp. 23. 3) वनेषु इति ॥

— 13 (Āp. 23. 5) द्वाहो दम्भो — — — — —

— 14 (Āp. 23. 6) साहोदोदोन्मन् — — — — — [यवानी मन्त्रि ॥ Com. यवानी]

Hir Dh. S. 1. 6. 21 = Āp. Dh. Su. 1. 7. 20

Su. 3 [अद्वयत्वं Bu. 207, अनुपपत्ते M. 38]

— 4 न चेद्वयत्वं —

— 9 [आदौ स्व इति M. 38 Bu. 207 Com. आवनिति चन्द्रस्य रूप — न देवा न मन्त्रा M. 38.]

— 7 [आचार्यो M. 38 against Bu. 207 and the Com.]

— 8 [आचार्योऽपि]

— 9 एव यत्नान् यत्ना —

— 12 विष्णुलीलायै —

— 13 [योनीयात् M. 38 and Bu. 207 text but the Com. विन्दीनीयात्]

— 15 तस्मात् च रत्नमनुपपत्तं च मनुष्यं —

Hir Dh. Su. 1. 6. 22 = Āp. Dh. Su. 1. 7. 21

S. 5 अथाप्यद्वयमिति ॥

एतद्वयं सुखादना अस्मा च हृदयेऽप्युद्भूतम् ।

एतन्मात्रं ते वक्ष्ये तन्मुखादनीकृतम् ॥ इति

[The Com. duhr explains the verse.]

— 9 (Āp. 20. 8) [अस्मिन्मन्त्रे M. 38 text and Com.]

— 10 (Āp. 20. 9) [यद्वयं यत्नं मन्त्रं M. 38 Bu. 257 text against the Com.]

— 12 (Āp. 20. 11) [यद्वयं यत्नं च M. 38 against Bu. 207]

— 16 (Āp. 20. 12) च om.

— 20 (Āp. 20. 14) होवन्मन्त्रं —

Hir Dh. Su. 1. 6. 23 = Āp. Dh. Su. 1. 7. 24-25. 4

Su. 4 प्रायश्चित्तमर्थम् ॥

— 21 [आचार्योऽपि M. 38 and Bu. 207 text against the Com.]

- 27 (Āp 25 3) परिष्वज्यात्मानं समामुयात् ॥ कुच्छ सवत्सर वा चरेत् ॥
[Mahadeva duly explains the addition as a separate Sutra]
- 31 (Āp 25, 4) सुसलमाधाय —[Khandā 23 and Pātala VI end with these words the following ones being added to 1 7, 24 1]
Hir Dh Su I 7 24 = Āp Dh. Su I 25 5-26 10
- Su 7 (Āp 25 10) [सवाननुकल्पयत् ॥ After this Sutra M 38 and Bu. 257 text add तेन कल्पेन [तेनत वत्स्य M 38] धनलाभे वध च वत्सर वैरण चरितं प्रवर्णमेकं सुचयो यवान्त ॥ There is no explanation but the remark अत्र एका पक्षिस्तुष्टिता ॥
- 10 (Āp 25 13) नकुलमण्डूकदेशिक [सिरीर M 38] —
- 13 (Āp 25 3) °क्षारा° om [M 38 Bu 257 and the Com mention the omission as va l]
- 15 (Āp 26 5) स्त्रीषु चेतोपायेष्वम् ॥
- 16 (Āp 26 6) [अभिषेचस्यम्] -
- 17 (Āp 26 7) अनायकचनपै° [M 38 against Bu. 257 and Com]
Hir Dh Su I 7 25 = Āp Dh Su I 9, 26 11-27 11.
- Su 1 (Āp 26 11) एवोत्सृजद्वाच°
- 4 (Āp 26 14) महानदमुदकमुपस्थस्य ——— प्राणायाम स° —
- 5 (Āp 27 1) पौर्णमास्या पर्वणि वा [एवा Bu 257] —
- 12 (Āp 27 8) अन्वयेत् —
- 13 (Āp. 27 9) चरितप्रापश्चितो —
- 14 (Āp 27 10) अमाश्लणादि वन्दित्वा—
Hir Dh Su. I 7 26 = Āp Dh Su. I 10 23
- Su 1 [पौर्णमासी M 38 °against Bu 257 text and the Com]
- 4 [अतिशयद्वारी]
- 9 माता पुत्रस्य —
- 11 °भोगानुच्छेदः —
- Āp 12 om —
- 13 (Āp 28, 14) एवमन्वेत्त्वपि दोषत्रासु कर्मसु पतनीयेषु ॥ कर्मप° Bu 257]
- 16 (Āp 28 17) स om —
- 18 (Āp 28, 19) दारवतिक्रम [M 38 and Bu 257 text, but against the Com]
- 19 (Āp 28, 20) मर्त्यवित्तमे [M 38 and Bu 257, but against the Com]
- 20 (Āp. 28 21) सप्तजिन om [M 38 and Bu. 257, but keep it and go against the Com —] In the Hir Dh Su the Khandā ends with परिधाय ॥
- Hir Dh Su I. 7 27 = Āp Dh Su I 10 29
- Su. 8 अपाच्युदाहरन्ति ॥

अध्यापक कुले जात यो इत्यादावतायिनम् ।

न तेन भ्रूणहा भवति मनुस्तन्मनुमुच्छति ॥ इति

- 8 (Āp 29, 8) चर्म्यमिति [M 38]
- 10 (Āp 29 9) अस्मात्स्वार्था [M 38, मन्त्रतिपत्त्येति both Mss.]
- 15 (Āp 29 14) जातव्य [जातव्य M. 38].—
- 16 (Āp 29, 15) अभिचारः [M 38 against Bu 257 and the Com.]
- 18 (Āp 29 17) द्वयह added after द्वयह — [M 38 inserts also चतुरह before द्वयह]

Hir Dh Su 1 8 23 = Āp Dh Su. I II 30

Su 2 परिमाणन —

- 3 [ह्येक om M 38 and Bu 257 text, but against the Com]
- 13 [अप्रकृत M. 38 and Bu 257 text, but Com. प्रकृत निरुह]
- 14 [M 38 om all from मृगपुलीषथे down to वर्णयत् Sutra 16]
- (Āp 17 21) om [in M 38, Bu 257 gives them, but prefixes the remark, अत्रावस्तवे विरुध ॥]
- 17 (Āp 30, 22) अग्निमादित्यमपो वाह्यगान् [गान् Bu 257, *गानां M. 38]

Hir Dh Su 1 8 29 = Āp Dh Su I II. 31 1—10

Su 2 इक्षिणावरा वा ग्रामादावसयादा ॥ [The addition is duly explained in the Com.]

- 3 ग्रामादावसयादा om [and the different reading of the Āp Dh Su. is noticed in the Com.]—
- 4 = Āp I 10, 30, 21
- 5 = Āp I 11, 31, 4
- 6 = Āp I 11, 31, 6
- 7 = Āp I 11, 31, 7
- 8 = Āp I 11, 31, 5 परस्य चोनयोर्देवताना सुराह्वय [M 38, Bu 257 has instead पूर्वोक्तानामव देवताना एवमस्य connected with the next Sutra, and the Com says अग्न्यादिदेवताना Nevertheless I believe the reading of M 38 to be the correct one]

- 9 = Āp I 11, 31, 8.
- 10 = Āp I 11, 31 13
- 11 = Āp I 11, 31 9
- 12 = Āp I 11, 31, 10

Hir Dh Su I 8 30 = Āp Dh Su I 11 31, 11—23

- Su 1 = Āp I 11, 31 11 [नाधनुर्देवैव ब्रह्मन् both Mss.]
- 2 = Āp I 11 31 12 [एवं प्रसराम् both Mss.]
- 3 = Āp I 11 31 1 [M 38 omits चयनं—वनयेत्]
- 4 = Āp I 11, 31 16
- 5 = Āp I 11 31 17
- 6 = Āp I 11 31, 14 च om —

- 7 = Āp. I. 11, 31, 18
- 8 = Āp. I. 11, 31, 19. नमो च चन्द्रमाः.—
Hir. Dh. Su. I. 8, 31 = Āp. Dh. Sū. I. 11, 32.
Sū. 2 न च तवा.—
- 4 च om.; यस्यां शयीत om.—
- 5 छेपनः.—
- 7 चाप्सु.—
- 10 इति om.—
- 16 [अपश्यीत Bu. 257 against the Com. which points to अपश्यीत,
अथः शयीत् M. 39]
- 24 दृढति [M. 39, दृढति Bu. 257]
- 28 धीवनाति

The colophon states that the 8th Patala of the xxvith Prasna and there with the xxvith Praśna are finished

Hir. Dh. Sū. II. 1, 1 = Āp. II. 1, 1—2.

Sū. 11 पार्श्वेन व्याख्यातः om. 'Mas. text and Com.]

- 18 पक्षिन्वेत्तेभिः—अभिमुपसमिप्यात् om.—
- 14 उरिस्यैतदुदोपमु.—
- 21 सङ्घर्षा.—
- 24 (Āp. 2, 1) प्रक्षाल्य पार्श्वं चाबन्ध.—
- 26 (Āp. 2, 3) वणं om.—
- 28 (Āp. 2, 5) परिपुद्भिर्निदक्ता.—
- 30 (Āp. 2, 7) परिप्वेता दोषकलेः कर्मभिर्दो.—
- 31 (Āp. 2, 8) यथा om.—

Hir. Dh. Sū. II. 1, 2 = Āp. Dh. Sū. II. 2, 3, 1—4, 18.

Sū. II. 'स्मिन्नरघोसेत्—

- 11 विराट्त्वं तन्मा क्षायि om.—
- 12 तेपामुपयोगे—उवणमधुमांसवर्जनं च ॥
- 15 देशसंस्कारो.—
- 16 हस्तेनता आहुतीर्जुहुयात् ॥
- 28 (Āp. 4, 5) पाणिर्दयात् ॥
- 29 (Āp. 4, 8) यथादेवतम् ॥
- 31 (Āp. 4, 11) वेदायसः [Bu. 257, 'त M. 38].
- 35 (Āp. 4, 12) कुमारान्मोगधंयुर्ध्वान्तवेत्तोः ॥ [The Com. notices the different reading of Āpastamba.]
- 37 (Āp. 4, 14) अमावे तृणानि भूमिदृक्.—
- 39 (Āp. 4, 16) उदकं भोजनमिति देयम् ।

Hir. Dh. Sū. II. 1, 3 = Āp. II. 2, 4, 19—5, 19.

Sū. 2 (Āp. 4, 20) स्वामिङ्कुलादा—भोजयेयुः ॥

- (Āp. 4, 23) 'लेपान्नमृता' M. 38.]
- 14 (Āp. 5, 2) [अग्निं च चानिन्मम Bu 257, चानिन् M. 38]
- 16 (Āp. 5, 4) 'मुपसृष्टे मन्त्रवित्वा पूजयेद्यथोपदेयान् : [Mahādēva notices the different reading of Āp. 5, 4 and takes यथोपदेयान् as a separate Sutra]
- 17 (Āp. 5, 5) आनने अजने अह्ये शय्याया वा —
- 18 (Āp. 5, 6) चानिन् दक्षिणं बाहुमन् — — — चामयेत् ॥
- 21 (Āp. 5, 11) 'द्यौवन् — — — द्यौवे' —
- 25 (Āp. 5, 13) प्रादा-देवतासर्वं —
- 28 न चास्य सर्वाणि त्वयाभिरिन्दुवने कुर्यात् ॥ [Both Mss. add the Sutra and Mahādēva says अस्याच रेत्य ननिधौ जपमभिर्यादिकामभिप्रायान् न कुर्यात् । परिन्दुनन्दनं परिचयं तस्य ॥]
- 29 (Āp. 5, 16) निदम । नस्तर्ह्यमापकर्तुं धादु मांस—
- 31 (Āp. 5, 18) प्रदाने वर्तमानेषु नियमेषु — — स्वात्तया गृहमेधे । एव — — [इतमन् Bu 257]
- 32 (Āp. 5, 19) [सिद्धादराज्यमना — — परिगृह्यान् both Mss]
Hir. Dh. Su. II. 1, 4 = Āp. Dh. Su. II. 4, 6—9
- Su. 1 प्रयुक्तिष्टेदन्तिष्टिह्य पुरस्तादभिवादित ॥
- 3 वितोषेणामात् [Bu 257 * पुनात् M. 38 Mahādēva says एतस्यपुरस्तादन्त्ये न सर्वथा पदयेत् ॥]
- 6 (Āp. 8, 5) वेगशाय समुदेत [Bu 257, * समुदेत M. 38, Mahādēva explains समुदेत कुटला नयनम् ।]
- 7 (Āp. 8, 6) अनाक श्रुतो रा —
- 14 (Āp. 8, 13) अह्ना वा प्र —
- 21 (Āp. 9, 1) ददातीत्यहं [M. 38, वशीतेति Bu 257]
- 25 (Āp. 9, 10) य च नृताग नित्यास्ते* [M. 38, ये च नृतास्ते* Bu 257, but the Com. ये निता निदम मत्वा दामघ्नमन्त्रादयः ।]
- 26 (Āp. 9, 11) दास कर्मकारम् ॥
- 27 (Āp. 9, 12) तथा चाग्निन उप — — — कर्तुं समर्थं स्यात् ॥
Hir. Dh. Su. II. 2, 5 = Āp. II. 3, 6
- Su. 4 'वेदानामेको शाखा' —
- 5 'मम्यागुच्छयम् — — नाधयोऽन — [धर्मद्वये ज्ञानो नाधयोऽन Com.]
- 7 सनेत्यथोपस्थाप्यासननाहारयेत् ॥ [Both Mss. read 'धापयन्', but the Com. says धनेत्यथ उपस्थाप्यासननाहारयेत् तं प्रति तस्मिन्नासने तस्यासननाहारये-दिच्छन्ति ॥]
- 8 न बहुपाद* — ['न न' M. 38, Mahādēva says सर्वे सदा बहुपादान्न न दप बहुपादव पीठदिक न दप मन्त्ये । स्वयं बहुपादं मन्त्ये ॥]
- 11 अपास्योदकम् —
- 14 नास्तमिन आदिष्य उदकनयनं [M. 38 'न विदते Bu 257 text. The Com. duly explains the additional Sutra]
- 15 (Āp. 6, 14) सान्त्वयित्वा भोजयेद्विहितविषयेण* —

— 16 (Āp 6, 15) इति om.—

— 20 (Āp 6, 19) नाप्तमघादो.—

Hir Dh Su II 2 6 = Āp II. 3 7

Su 1 नित्यं प्रतत ॥

— 4 पयसोपसिक्तमन्नं.—

— 5 विज्ञायते om

— 6 स om —

— 8 [यत्तान्वयित्वा मोक्षयति सा thus both Mas, but the Com. यत्तान्वयित्वा
प्रथमति सा दक्षिणा ॥

— Āp 7, 12 om

— 13 (Āp. 7, 14) यथा ते कामस्त* — [M 38 adds at the end इति जपेत् ॥]

— 14 [Āp. 7, 15] यदि सायमहुतेग्निहोत्रेति*—

— 15 [Āp 7, 16] जयतीति हि ब्राह्मणम् ॥ [Bū 257 om हि]

— 16 [Āp 7 17] मुवाण om — मुद्रक मोजर्ज्व धो* —

Hir Dh Su II 3 7 = Āp Dh. Su. II 6, 13, 1—14, 15

Su. 1 [Mahadeva mentions an Apapātha यधर्तुं गच्छथ]

— 2 दायेन चा*—

— 6 अपाप्युदाहरन्ति । om —

इदानीमेवाहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनको नो पुरा ।

[M. 38 reads m L e इह, against Bū. 257 text and Com.]

— 11 धर्मायसवन्ध [M 38 and Bū 257 read *यं संबन्धः । but Mahadeva
says . पुनः । परमादमार्थं संबन्धः । अत्र खेदः पूरणीयो व्यत्योसिति ॥]

— 14 (Āp 14, 2) सपिण्डो य. प्रत्यासन्नः ॥

— 25 (Āp. 14, 13) [र्कायतीव m 38]

Hir Dh. Su II 3 8 = Āp Dh. Sū. II 6, 14, 16—15, 25

Su. 1 (Āp 14, 16—17)

— 2 (Āp. 14, 18) तथा पुण्यक्रियासु ॥

— 4 (Āp. 14, 20) भर्तुर्विप्रयासे क्षिया नै*—

— 6 (Āp 15, 2) गर्माग्बर्जस्त्विवापरि*—

— 10 (Āp 15, 5) जातुरयजमानानि कुर्वते ॥

— 11 (Āp 15, 7) दक्षिणामुखाः om.—सकृद्वगाद्य तत्संस्थमुद्रकमुत्ति*.—

— 13 (Āp 15, 9) तत्प्रत्ययमुद्रकमुत्तिगच्छ om.—यत्तत्र क्षिय*.—

— 14 (Āp 15, 10) इतरेषु चेक एतदेवोप*.—

— 15 एतस्मिन्कालेमाया. केनश्मभूनि वापयन्ते ॥

— 16 न समावृत्ता वापयेरन् ॥

— 17 न विहारिण इत्येके ॥ [Mahadeva explains very badly विहारिणो बला-
स्तेषां न] after this: [अनष्टनानव्ययना(द)घःस्योदकोरहररान्याकल
मन्वानेषु द्वयद अर्च्यःहं षड् द्वादशार्हं वा शुद्धनवनवर्जं सवत्सरं मातरि
निर्वाच्य इत्येके ॥ Bū 257 text, with the mark of a lacuna
for the Com.]

- 18 (Āp 15, 11) ब्राह्मणाभ्युची°—
- 19 (Āp 15, 12) दानानि प्रतिपादयेत् ॥
- 20 (Āp 15, 13) यस्याग्नी न ह्यते
- 22 (Āp 15, 15) त्रयावयवसु ['यत्र' M. 38, Mahādeva says : पराह-
[अवयव] त्रिवापस्तम्ब । अव[या] इं पुल्लिङ्ग]
- 23 (Āp 15, 16) उष्ण om.—
- 29 (Āp 15, 22) "नादित्येके ॥
- 30 (Āp 15, 23) भवतीति ॥

Hir Dh Su II 4 9 = Āp Dh Su II 5 10, 1—11, 9

Su 1 विप्रोदंभ्यां भेषज्यमिच्छन् ब्राह्मणो नियमचिह्नोपः ॥ [Both Mss of the
text read वृभ्या and 'विप्रोपे against the Com, Bu 257 has
also 'पाम्नमपउद' against the Com]

- 4 [प्रतिग्रहो M. 38]
- 15 स ब्राह्मणास्त्रियश्चेत् ॥
- 17 (Āp 11, 1) प्राणवियोगात्मा°—
- 19 (Āp 11, 3) सुविचितं हृत्वा —
- 20 (Āp 11, 4) एव वर्तमानोः —
- 23 (Āp 11, 7) [मानस्याधस्य Bu. 257, भवामिनिहतस्य both Mss.]
- Āp 11, 8 om —
- 24 (Āp 11, 9) ['मृगानी स्वस्वयनाधेन दातव्यः ॥ Thus both Mss.
of the text, but Mahādeva explains Āpastamba's reading]

Hir Dh Su II. 4 10 = Āp Dh Sū. II. 5, 11 10—12, 23.

- Su 2 (Āp 11, 11) वर्गो जघन्यं वर्ज°—
- 8 (Āp 11, 17) प्रतिपादयेद्गच्छे दिवाहे त°—
- 11 (Āp 11, 20) [सार्वतं both Mss against the explanation]
- 12 (Āp 12, 1) यथासक्ति इ°.—
- 14 (Āp. 12, 3) पूर्वः पूर्वः भेषाद् om [Mahādeva notices the different
reading of Āpastamba].
- 16 (after Āp 12, 4) पुत्रेण लोकाजयति पौत्रेणामृतं सुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण प्रामोति मन्त्रस्य विष्टपम् ॥
दीहित्रस्तप्यमुग्रति यथास्त महद्दपम् ॥
- 17 ब्रह्मदेशस्यधिकारिण ॥ ['माह' Bu. 257. There is no Com. on
this Sutra.]
- 20 = Āp, 12, 8
- 21 = Āp 12, 7
- 22 (Āp 12, 9) पातयेत् ॥ ['येन Bu. 257 text].
- 23 (Āp 12, 10) माना om —
- 24 (Āp 12, 11) [लङ्कुर्वीत M. 38]
- 25 (Āp 12, 13) सुयोमिनिच्छन्ते—साद्रिम् om.
- 30 (Āp. 12, 17) [निषादिष्यन् both Mss.]

- 33 (Āp 12, 20) "नप्यायसशये ॥
 — 35 (Āp 12, 22) [परिवित्त om M 38 परिवित्तपरिविविदानेषु Bū. 257
 text, Mahādeva explains परिवित्त । परिवित्ति [च] । परिवित्त.
 [च] । परिविविदान]
 Hir Dh Su II 5, 11* = Āp. Dh Su II 7, 16, 1-17, ॥
 Su 1 तेषा कर्माणि तथारमन्ते —
 — 3 ब्राह्मणस्या° —
 — 4 मासिब्राह्मणपरपञ्चस्योचमेहनि ॥
 — 5 अपराह्ण ध्यात् ॥
 — 6 सर्वेष्वहस्तु कृष्णपञ्चस्य —
 — 10 तृतीय क्षुद्रपशुमात् ॥
 — 11 चतुर्थे ब्रह्मर्षिनि ॥ [Mahādeva notices the different reading °
 Āpastamba]
 — 12 बह्वपरयो भव्यावत्या न —
 — 20 [बहुभिर्नो om both Max. of the text against the Com]
 — 23 "वह्निं च ॥
 — 24 एतानि मास प्रेजन्ति विवृणोके विज्ञायते चेद्° —
 — 27 "समितो ["मिता M 38
 — 28 भारण्यानाम् om —
 — 31 (Āp 17, 3) तथा चार्मणस्य ॥
 — 32 धृतेनारण्याना पशुनाम् ॥
 Hir Dh Su II 5 12 = Āp Dh Su II 7, 17 4-25
 Su 1 मेघ्य मास व्याख्यातम् ॥
 — 2 = Āp 17, 4
 — ॥ नार्थपक्षो भाजयेत् ॥
 — 4 = Āp 17 5.
 — 11 (Āp 17, 12) अपरेष्टुद्वितीयमामन्त्रम् ॥
 — Āp 17 13 om [and the omission is noticed by Mahādeva.]
 — 13 (Āp 17, 15) तृतीय च कार्यम् ॥
 — 14 (Āp 17 16) सर्वेषु सर्वतः शेषमवद्याभीवात् ॥
 — 15 (Āp 15 17) हस्तेषु तिलमिधोदकपात्रानयन तिलमकिरण च ॥ [° मिमोद
 पात्रा M 38]
 — 16 (Āp 15 18) उद्विष्याम्यग्नी कतिष्यामीत्यामन्त्रयते ॥
 — 19 (Āp 17 21) त्रिविविष्ट परतश्चामास्यायुधीषपुत्र शिरी कुटी कृषडीपति°
 भवविश्वी राजमृत्यामज्ञातोत्पन्नो ब्राह्मणामि° —
 — 20 (Āp 17, 22) अयाच्युदाहरन्ति ।
 वेदाध्यायी पञ्चाग्निस्त्रिमुखा ज्येष्ठमायिक ।
 ब्राह्मदेवानुमतानी यथैव पट्टनिपावना ॥
 [Mahādeva notes the different reading of Āpastamba]
 — Āp 17, 25 om —

* The figure 11 has been left out at the end of the Ahanda in Bū. 257, which however gives the next figures correctly

Hir Dh Su II 6 13* = Āp Dh Su II 18, 1-19, 17

Su 4 * रच्छाद्योपगत स्था — — — सवत्सर व्रत —

— 8 येषु च भोजयते ॥

— 12 तानि भुज्यन्ते दद्यात् ॥ [Mahadeva तद्गुणायैव दद्यात् । तदलाम आह ॥
तानीत्यादि ॥ उ-उष्टानि यादे भुज्यन्ते एव दद्यात् ॥]

— 13 = (Āp 18, 12)

— 19 (Āp 18 18) वदयन्ति —

— 20 (Āp 18 19 19 1) पुष्टिकामस्तिप्येन — — — प्रास्य —

— 22 (Āp 19 3) "नामा भोजनीय प्रसस्त" —

— 23 (Āp 19 4) अमिभाक्त्य ॥

— 27 (Āp 19 7) [नामनिहीत both Mss, Com न विमुञ्चेत्]

— 28 (Āp 19 8) [अमिनिहीत वा both Mss, Com विमुञ्चेत्]

— 32 (Āp 19 12) भाचार्योप्यो

— 37 (Āp 19, 17) नर्यामिक च आह —

Hir Dh Su II 6 14 = Āp Dh Su II 8 18, 18-20, 23

Su 3 (Āp 19, 20) आदेन कल्पेन —

— 4 (Āp 20, 1) मासिभ्रादे om — तिलावा श्लेष्म येनोपायेन शङ्खुपातया
दद्यात् ॥

— 5 (Āp 20 2) न चागुण्योपिष्ट वृत् om

— 9 (Āp 20, 3) "मागवक्षे तप्येन स्थालीपाक — — मिष्टा माह्वन भोजयित्वा
पुष्टिकाम सिद्ध वाचयेत् ॥

— 10 (Āp 20 7) एवमभ्यस्येन सवत्सरम् ॥

— 15 (Āp 20, 12) प्रसालन वज्रवेदविष्टान च ॥

— 16 (Āp 20 13) पादयो द्वे —

— 18 (Āp 20, 15-16) नयतेरनयाद्वनरकोटनानि द्वीवसानि चा* — [Bu 257
om "वादन "]

— 20 (Āp 20 18) Second च om* [M 38 om also श्रवणमिष्टे]

— 25 (Āp 21, 23) एव वर्तमान उ* —

Hir Dh Su II 7, 15 = Āp Dh Su II. 9, 21, 1-22, 5,

Su 1 सवेषु om -

— 3 * कुले प्रसन्नचारिवाम ॥

— 4 = Āp 21, 11

— 5 = Āp 21, 4 "मनुष्यो" —

— 6 नैशान्तमनप्रसुप्तानस्य वाचये* —

— 7 इति प्रसन्नचारिवाम [Mahadeva explains the additional Su. एव
नैशान्तमनप्रसुप्तानस्य वाचये*]

— 8 = Āp 21, 7

— 11 (Āp 21, 10) एव om — प्रतिस्मृत्योपनिषत्वा* —

— 15 (Āp 21, 14) "प्राप्यमिति" — ["प्राप्यमिति M 38 "प्रदेन" Bu 257]

* From this list both Mss omit the numbers of the Patalas, which have been entered conjecturally

- 16 (Āp. 21 15) [तत् om M 38]
 — 17 (Āp 21, 16) [डु वसुवसु* M 38]
 — 24 (Āp 22 2) फलै पर्यस्त*—
 — 26 (Āp 22 4) आपो वायुराकाश ॥ तत् and इयमिनिधयेत् om —
 — 27 (Āp 22 5) तेषामुत्तर उत्तर सयोग ॥ [M 38 om also तेषाम्]
 Hir Dh Su II 7, 16—Āp Dh II 9, 22 6=23, 2.
 Su 1 (Āp 22 6) [अय and एव om M 38]
 — 2 (Āp 22 7) कर्माण्यारभत —
 — 5 (Āp 22 10) चतयस्व सरमवराध्यम् ॥ [M 38 वध्य त*—Mahādeva connects the addition with the following Sutra]
 — 8 (Āp 22 13) अभिमुख आ*—
 — 9 (Āp 22 14) इति om —[*त्रोरुष* Bu 257].
 — 10 क्षारलवणमपुमोसनि च वज्रयत् ॥
 — 11 (Āp 22 15) तस्य द्व द्व पात्राणां — —भोजनाय वासी*—
 — 12 (Āp. 22 16) इद्वानाम् om
 — 13 (Āp 22 17) *छादन विहितम् ॥
 — 14 (Āp 22 18) ते कार्यो ॥
 — 21 (Āp 23 1) [भूयोत्तमि-च-प्रत्यहमेव पा*—]
 — 22 (Āp 23 2) फलै पर्यस्त* — —प्रवृत्तान्यापो वायुराकाश इत्युत्तर २*—
 Hir Dh Su II 7 17=Āp Dh. Sū II 10 23 3—24 14
 Su. 2 (Āp 22 5) [तेमृत वै हि भजि ॥ both Mss of the text but Mahā devas explanation shows that he read कल्पते]
 — 5 (Āp 23 8) वपप्रजादान —
 — 7 (Āp 23 10) कायमिति । प्रतिविद्धाचारो न प्रमा*—[M 38 inserts दया before ग्रीहि*]
 — 9 (Āp 23 12) परमानन्द फलै स्वयं*—[Bu 257 and Mahādeva कल्मषविमलस्वयं* the latter notes the reading स्वयं*]
 — 12 (Āp 24 3) [हीति स्वयं* ग Bu 257]
 — 13 (Āp 24 4) [*मपरापर both Mss of the text]
 — 16 (Āp. 24 8) [तत्तमद् both Mss and Mahādeva तैस्त् तैरेव]
 — 18 (Āp 24 10) तेषामस्मि*—
 — Āp 24 11 om
 — 19 (Āp 24, 12) भगवि प्र — — मिथय सगं ॥
 — 20 (Āp 24 13) [तत् व पुण्यकृत om both Mss of the text against the Com]
 — 21 (Āp 24, 14) [तपसा वा सशरीरा — — जयदमि स्वयं त इ जयतीति सङ्]
 Hir Dh Su II 8 18=Āp Dh Su II 10 25 1—26, 2
 Su 5 इति om [Both Mss of the text read अलं दमि तद्वद्वा रमा against the Com]
 — 6 सर्वधैवा*
 — 9 तेषा पूजा धयस्यात्मन कार्या ॥
 — 10 (Āp 25, 9) तेभ्यो यथा — मावस्यमय*—[M 38 adds सर्वाणि तस्या

Bu 257 सर्वं नीतमयान् —————, something has probably been lost]

— 12 (Āp. 25, 11) बुद्धिपूर्वं वा om — [M. 38 reads also नस्य वि*, Bu 257 text "भावात्कचिद्]

— 13 (Āp. 25, 12) "स्त्रियेयथायान्नुगमन्त्ये" —

— 15 स्वधर्मानुष्ठानानियमेषु च युक्तं स्यात् ॥ [स्वधर्मानुष्ठानं Mes of the text Mahadeva says. सर्वेषां धर्मेषां स्वधर्मानुष्ठानानियमेषु । त्वकर्मनुष्ठानं प्रजापतनादि । तत्र ये अनियमा । अनीतम । तेषु युक्तं सावधानं स्यात् । अनोक्तयो न कार्यं ह्यर्थे ॥]

— 16 (Āp. 25, 14) इति om —

— 19 (Āp. 26, 2) "न्यपविहीर्यमाणो [M. 35 omits also यो and reads भान्तरूपे यज्ञ]

Hir Dh Su II 8, 19 = Āp Dh Su II 10, 26, 3—27, 21

Su 2 (Āp. 26, 4) ग्रामेषु निगमेषु वा — [दीर्घान्धर्मायैकतत्त्वम् —

— 7 (Āp. 26, 9) [धर्म्ये Bu. 257 text.]

— 9 (Āp. 26, 11) च om. —

— 10 (Āp. 26, 16) [वा om both Mes of the text, against the Com.]

— 19 (Āp. 26, 21) ["दाय दाय ॥ M. 38 वाया; Com निवर्त्य]

— 20 (Āp. 26, 22) [अथ रात्रौ नृते ॥ both Mes and Com.]

— 22 (Āp. 26, 24) चरितनिर्देश (?) स्वामिन् [Perhaps चरिते निर्देशे to be read]

— 23 (Āp. 27, 1) यथापुत्र धर्मे सवन्ध ॥ [धर्मे M. 36]

— 24 (Āp. 27, 2) न समोन्मत्ताधीया व* —

— 28 (Āp. 27, 6) सातु om —

— 32 (Āp. 27, 10) [कर्षयेत् both Mes.]

— 33 (Āp. 27, 11) उपदिशन्ति om [both Mes, इति om Bu. 257]

— 37 (Āp. 27, 15) भासन च —

— 38 (Āp. 27, 16) "दाने परदातानुप्रवेश इति —

— 39 (Āp. 27, 17) [चतुर्भिः —]

— 40 (Āp. 27, 18) रहसि बोधयेत् ॥

— 42 (Āp. 27, 20) [अवगाही —]

— 43 (Āp. 27, 21) सातकं शृणुते वा* —

Hir Dh Su II 8, 20 = Āp Dh Su II 11, 28, 29

Su 6 परान् om — [M. 38 reads. अवदन्त्ये वापे नृते वा]

— 10 मूढं परं पुत्रं साक इति —

— 17 (Āp. 29, 4) अन्वेयि om —

— 18 (Āp. 29, 5) विद्यामिजनमपद्या om. —

— 19 (Āp. 29, 6) सदेहो om —

— 20 (Āp. 29, 7) प्रातः om — [सनात्यने —]

— 26 (Āp. 29, 13) ब्रह्मणकर्मण गु —

— 27 (Āp. 29, 14) M. 38 om all except तत्र वक्ष्यम् ॥

— 28 (Āp. 29, 15) "अतीयादेशं चतुर्मानं सर्वोद्दोहानमिजयति तेषां ह्योद्दोहानमिजयति ॥

इति हिरण्यकेशी[वि]मूत्रे सप्ताविंशति[तम] अधः समाप्त ॥ २० ॥

APPENDIX II.

सूचीपत्रम् ।

अ

अथ श्रौतिय. १ १० २६ १०
अथवातस्य ३ ११ २३
अर्कितनये. ५ २० १६
अक्रोधन १ ३ २३
अक्रोधहर्षो ८ २३ ६
अग्नयेवी १ २ २५
अग्निं वा प्रविष्टम् १ २५ ६
अग्निं न प्रपद्य ५. १५ १८
अग्निपूजा च २ १० १५ ७
अग्निपयश्च न २ ५ १२ ९
अग्निपयो ब्राह्मण ११ १० २२
अग्निना दित्समो ११ ३० २०
अग्निमिदृशा १ ४ १६
अग्निं ब्रह्मण २ ५. १२ ६
अग्निं च स्वल्प २ ३ ६ ३
अग्निहोत्रमग्निपय ४ १४ १
अग्निं वीर्यमैश्वर्या ६ १८ २४
अग्निर्होत्र २ १ २२ २१
अग्निं च २ ४ १०
अग्निस्तु १ १ २२
अग्निं वा तु २ ४ ८ १३
अग्निं न १. २ २८
अग्निं च दर्शित १ ३ १३
अग्निं त्व १ ३ १०
अग्निं च २ १ २१ ८. २ १ २१ ११
अतिरुद्धे १ १ २८
अतिरुद्धे २ ४ ८ १४
अतिरुद्धे २ २ ४ ११
अतिरुद्धे १० २८ ४
अतिरुद्धे २ १ १ ३
अतिरुद्धे २ १ २१ ११
अतिरुद्धे २ ५ १०

अथ अधिकार २ ६ १५ २३
अथ काम्यानि १ १ २०
अथ गृहमेधो १ २ ७
अथ वनवायानि ७ २१ ७
अथ परिनाज १ ९ ११. ७
अथ पुराणे ६ ११ ११. २ ९ २३ १
अथ ब्रह्मचर्य १ २. १८
अथ ब्रह्मण ना १ १२. १३
अथ मूनशुद्धियन् ८ २३ ४
अथ मून २ १० २६ २२
अथ मून १० २८ २१
अथ य पूजा १ ४ २८
अथ यदि वृत्ति ४ १२ ५
अथ यद्य पिता पितामह १ १ १२
अथ यद्य प्रतीनामृदि १ २ ५
अथ वानप्रस्थ २ १ २१ १८
अथ वानप्रस्थ २ १ १२ ६
अथ सत्रपा १० २८ १३
अथ वानप्रस्थ ११ ३० ६
अथ सामवाचाहिन् १ १ १
अथवा १ १ ३१. १ २ ४
अथप उपसृष्टे ५ १६ ८
अथपर १ २७ ९
अथपि तरुना २ ६ १४ १२
अथपि न १० २९ १०
अथपि निवृत्तानुवा २ ६ १४ १३
अथपि प्रनपत २ १ २४. ७
अथपि वानप्रस्थ ३ १० ८
अथपि वानप्रस्थ ४ ११ ३
अथपि न वृत्ति २ १ १४ २
अथपि सत्त्व २ १ २३ ७
अथपि प्रनपत २. १ २४. १

अपाप्सुदाहरति ६ १९ १५, ९ २५ ९,
 ११ ३०, २३, ११ ३२ २३, २. ४ ९ १३,
 २ ६ १३ ६, २ ७ १७ ७
 अषाढिस्त १० २९ ८
 अषाढुचिराणि ७. २१ १२
 अषाढरह १ ४ २३
 अषोपनयन तत् १ १ ३६
 अषोपनयनम् १ १ २९ ३६
 अषो यार्क व ९ ५ ८
 अदण्ड २. ११ २८ १२
 अदिवासापी १ २ २४
 अधर्मचर्या २ ५ ११ ११
 अधर्माणां तु ७ २१ ११
 अधर्मादितान् १० २८ ११
 अधख क्षयीवर्गा २ १ १ ८
 अधमनशापी १ २ २१,
 अधिकमदह २ २ १ ६
 अधर्त्य वादिप्रकरण २ २ ५ २
 अधीयाने १ १० १८
 अधोनाम्पुपरिजाता २ ८ १८ ४
 अधोनिवीत २ ६ १९
 आयुःसांख्ये २ ३ ६ १३
 आयुःनार्येन य ४ १४ ३
 अप्यामिकात् ८ २२ १
 अपानवदा ३ १० १४, १६
 अप्यापानव्याप्य ४ १२ ३
 अप्यपस्तु २ ६ ११
 अप्रतिमित २ १ २१ १०
 अनप्यापी ११ ३१ १२
 अननूत १ ११ ३५
 अनपथितो य २ ६ १७
 अनर्हं त्रिर्वा ५. १७ २
 अनष्ट वरयन् ४ १४ २८
 अष्टगुः १ ३ २४
 अनुगुर्द्वयम् ७ २० ५
 अनश्रीय ९ २६ ३
 अनार्थे मृगये ५ १७. १

अनामय ४ १४ २७
 अनामुय दीवमुत्तस्य २. ८ १९ २
 अनार्यवपुन ९ २६ ७
 अनायी क्षयने ९ २७ १०
 अनावि सगु ११ ३२ ५
 अनासनी २ ६ २१
 अनित्यतो १ ४ २६
 अनुगमन व ८ २ ४ २६
 अनुज्ञात २ ६ २
 अनुज्ञातम् ९ २५ ५
 अनुज्ञाप्य वा २ ५ १२ ८
 अनुपलार्थ २ ९ २२ २३
 अनुपसृत २ ६ १४
 अनुमानिना व ३ १० ९
 अनुवाती ७ ६ १५
 अनुयय २ ६ ७
 अनुदित ११ २० १२
 अश्वे रागा २ ११ २९ ८
 अनुवदती १ ३ ११
 अत सवम् ३ ९ १४
 अत घने व ५ १६ २०
 अतत प्रवृत्ति २ ९ २२ ३
 अतरस्या पुरि २ १० २५ ३
 अतरालेपि २ १ १ १८
 अत धिने वा १ ३ ४१
 अतधण्डालम् ३ ९ १५
 अतव रदनतेवासी ७ ८ २६
 अयमूकधिर २ १० २६ १६
 अयमैर्यन २ ३ ६ ११
 अघाद ६. १९ १७
 अयन व्यासर ७ २० १५
 अय वा समुदेतम् २ २ ५ ७
 अदधानगिरीतम् २ ५ १० ५
 अयतरामाव २ ३ ११ १३
 अयतर मित्रने २ ३ ६ १०
 अय व राहुदधनान् २ ७ १७ २५
 अयत्रापमग्रहणम् २ ७ २०
 अयत्रामेयम् ५. १६ २४

अन्वादेश ४ १४. १६
 अपमहीत २. ८. १९ ८
 अपरपक्षस्या २ ७. १६. ५
 अपराधेषु २. ८ २८
 अपरेणामि २ २. ३. २०
 अपरेषुर्द्वितीयम् २ ७. १७ १२
 अपि चेत २ ६. ३२
 अपि वा लेपान् २. १. २. १
 अपि वा लोमानि १. २५. १३
 अपि वा म्याद्वतीभिः १. २. ३
 अपि वाष्टमीध्वेव २. २. ३. ८
 अपि वा सूत्र २. २. ४. २२
 अपि सासु ३. १ १९
 अप्रतिष्ठं च ११. ३०. १३
 अप्रतिवातम् २ ६. २३
 अप्रतिष्ठन्वः २. ६ १६
 अप्रतीमार्या २. ४. ९ ४
 अप्रयत्न न ४. १४. २०
 अप्रयत्नेन तु ५. १६. २२
 अप्रयत्नेन नामिवाद्यम् ४. १४. १८
 अप्रयत्नोपहतमणं ५. १६ २१
 अप्सु चावगाढः ३. ११. १७
 अप्सु वा प्रवेष्टयेत् १. १. ३९
 अत्रुद्धिपूर्वमलंष्टतो २. १०. २६. १८
 अमक्ष्यधेटो ५. १७. ३८
 अमाव उदयम् २. ४. ८. ९
 अमावे हेलं २. ८. १९. १९
 अमावे भूमिदक्ष २. २. ६. १४
 अभिनास उपवास २. ८ २९
 अभिनिष्क्राम्युदित २. ५. १२. २२
 अभिनिर्हृतानां तु ३. ९. १६
 अभिमाषितरत्नस्तीन. २. ६. ३
 अभिमुख्येनभिमुख २. ६. २०
 अभिवादनायैव २. २. ४. १७
 अभिपिन्ध २. ९. २२. १२
 अमीचारासु पाहारी १०. २९. १५
 अभोग्यं भुक् वा १. २७. ३
 अम्रं चापतां ३. ११. ३१

अमोचैरवमृष्टम् ५. १६. २५
 अपाञ्चोत्तमीयानः २. ५. १०. ९
 अरण्ये कुट्टे १ २४ ११
 अरण्ये च ४. १४. ३१
 अर्यं वा २. ५ १२. १७
 अर्धपञ्चमा ३. ९. ३
 अर्धेन १. २. १४
 अलकारो मार्यायाः २. ६. १४. ९
 अङ्गधेपवास ९. २४. १७
 अवगाहनमर्षा २ १. २. ९
 अवक्ष्य पशून् २. ११. २८. ६
 अवरोधन चास्य २. ११. २८. ४
 अवसिन २ ११. २८. २
 अविचिकिस्ता ४. १३. ११
 अविधिना च प्रवर्जितः ६. १८. ३१
 अविशिष्टं हि २. १०. २७. ५
 अविहितमनुवाक् ३ ११. २०
 अविहितधृतेयाम् ७ २. १४
 अविदिता मासणस्य ७ २०. १०
 अशनौ भूमौ १ ३ ३८
 अशिष्टपतितमत्तो २. ५. ११ ९
 अशुद्धानामशुष्ट १. १. ६
 अश्मानं लोष्ट ११ ३०. २१
 अथादेन तु ३. १०. ३०
 अष्टम आ १. १. २२
 अष्टमे पुष्टि. २. ७. १६. १५
 अष्टाचत्वारिंशद् १. २. १२
 अष्टाचत्वारिंशद्विंशति ये प्रजां ने २. १. २३. ५
 अष्टाचत्वारिंशद्विंशति ये प्रजामोषि २. १. २३. ४
 अममापत्तौ २. १०. २७. २०
 एतमुदेतधृत् २. ३. ७. १७
 अस्तान्दयन् २. ८. १९. ६
 अस्तमिते च बह्वः ११. ३०. ३
 अस्तमिते च खान ११. ३२. ८
 अहन्वसवेदान २. १. १. १६
 अहरदभूतवाले ४. १२. १५
 अहविर्याजी ६. १८. २९

अद्विभ्यमनृत २ ८ १८ ३

अद्विभ्यस्य होन २ ६ १५ १६

अदोराशवमावास्यासु ३ ९ २८

आ

आकाश समय २ ९ २२ २२

आचम्य चोष्ठी २ ८ १९ १२

आ च विपाकाद् १ १० २९

आत्मान्ता २ ६ ३७

आचार्य का वर १ ४ ८ ६ २ ३० ८७ ३१

आचार्यनाचार्य २ ८ १९

आचार्याधीन १ ८ १९

आचार्याधिप १ ४ ८ ७

आचार्ये श्रीमह १ १० १०

आचार्ये पनाच प ८ ८ २७

आक्षिप्ये १ २४ २३

आ क्षिप्यो २ ५ १२ १५

आनुरग्यजनानि २ ६ १५ ६

अच्छेजसा २ ८ २० १०

अमसेवाहमन्त्रा ८ २२ ६

अमपदयन्सर्वभूतानि ८ २३ १

अमप्रद्यो २ ७ २४

अमष्टमाष्ट ५१ ८ २८ २

आनेदी च कियम् १ २४ ९

आपर्वण्य २. ११ २९ १२

अदित एवंपवाम २ ८ २० ९

आधाने दि सता २ ५ ११ १४

आनद्वेन वा ३ ९ ७

आ निशाया ११ ३२ ११

अक्षप्रायनाहर्ना २ ६ १७ १९

अपदि नक्षत्रेण २. २. ४ २५

आपदि व्यवहरेत् ७ २० ११

अपदयं क्षापयत् २ ८ ७६

आ परितवसरादित्यके २ ६ १५ ८०

आप्रीत चेदामि ५. १७ १०

आ मृतसमुत्त २ ९ २० ५

अम वा ६ १८ ३

आमुष्यग्रहम् २ १० ८५ १४

आग्ने चामोजनमा २ ७ १७ २४

आराचवसपान् ११ २१ ३

अग्नेयं सुदन् ४ १४ २९

अग्ने वा ५ १६ १५

आर्द्रसमयो ४ १२ ८

आर्द्रा प्रदता २ २ ३, १

अर्द्रा पुष्य २ १० २५ १३

अर्द्राधिकिता वा २ २ ३ ४

आराय वा १ ३ ४०

आर्द्रे दुहितमन २ ५ ११ १८

आरमय दघान् २ ३ ६ ११

आरमये भोत्रियान् ८ १० २५ ८

अग्नि मावर्तकन १ ३ ७

आर्द्रा १ २ ३६

आरमये वा ९ १४ २८

आ प द्वाद् नक्षत्रस्य १ १ २७

आपने सयने २ ८ ५ ५

आ समावृत् २ १० २७ १९

अर्त्तनक्षिराचामान् ५. १६ २

आसीने च न २ ६ ८७

अहवनीयार्थे १ ३ ८४

आहिताग्नि २ ३ ७ १३

अहनाग्रधी च ८ ५ २६

इ

इतरेषा वपनामा ८ ५ ११ १

इतोय २ ६ १५ १०

इति सर्वत्र दक्ष २ ९ ८२ १४

इति हि मन्त्रम् २ ३ ७ ११

इचपुषिच १० ८९ १८

इन्द्रवरेतसा २ ९ २३ ६

इन्द्रयत्रीलक्ष्मण ८ ५ १० ३

इन्द्रादि रक्त ५ १५ १९

इष्टयन्त्रा ९ २७ २

इष्टव मुद्रा २ ७ १७ ९

उ

उत्तमगा ८ ८ ८

उत्तमगा ८ ८ ८

उत्तमगा ८ ८ ८

उत्तरपूर्वदेशे २. २. ३. २३
उत्तरेणाधिष्ठान्याम् २. २. ४. ३
उत्तरैर्ब्रह्मसूदने २. २. ५. ४
उत्तिष्ठेत्पूर्णा २. ५. १
उत्तीर्य ५. १५. ११
उत्सादयितुः पुत्र २. ६. १३. ५
उत्सन्नस्थाः १. २. २७
उत्तिष्ठत्येतदुदकं २. १. १. १४
उदकोपस्पर्शनं च सह २. २. ३. ७
उदकोपस्पर्शनम् २. १. १. २३
उदगमन २. ८. २०. ३
उदधानसंनिधौ २. २. ३. २१
उदाधारैः २. ८. ३
उदिते स्वादित्ये २. ५. १८
उदीच्यवृष्टि २. ७. १७. १७
उद्धृताम्यमानि २. ३. ६. १७
उद्धृत्यतामसौ च २. ७. १७. १८
उद्यन्तमस्त यन्तं ११. ११. २८
उपनयन विधायस्य १. १. १
उपस्थुय ३. ९. २२
उपसंभ्राजः २. ५. २०
उपाकरणसमापनं ३. ११. ७.
उपाकरणपापोत्सर्गं २. २. ५. १६
उपानही २. ७. ५
उपासने गुरुणां ५. १५. १
उपेतः क्षीणा २. ४. ९. ७
उपेतस्याचार्यकुले १. २. ११
उभयतः परिवर्चनं २. २. ३. १७
उभयत उभयप्रहणम् ३. १०. १७
उभयान्पश्यति २. ८. १८. १६
उभाभ्यामेवोभा २. ५. २२
उद्दीक्षीरमृगी ५. १७. २३

ऊ

ऊर्ध्वं पुष्टि २. ३. ७. ३
ऊर्ध्वमर्धरात्रादप्य ११. ३२. १४
ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ३. १. २४

ऑ

ऑतौ च २. १. १. १७
ऑतिविवरद्वार ४. १४. ११
ऑत्वे वा २. २. ५. १७
ऑवममनाधिकः ९. २४. ४

ए

एकसुरोद् ५. १७. २१
एकघनेन २. ६. १३. १२
एकराय २. ३. ७. १६
एकाधिरनिकेतः २. ९. २१. २१
एकादश १. १. ३५
एकादशे २. ७. १६. १८
एकाध्यायी २. ६. २४
एकेन द्वाभ्यां २. ११. २९
एको वा २. ९. २२. १
एतदेवा १०. २८. १४
एतमेवाम्यसेत् ९. २७. ८
एतान्यपि नानमैवास्या ६. १८. २
एतान्यपि पतनीयानि ७. २१. १८
एतान्येव क्षत्रियस्य २. ५. १०. ६
एतेन आभ्यारण्यानां २. ७. १६. २८
एतेन देशकुलधर्मो २. ६. १५. १
एतेन शोषकः २. १. २. ५
एतेन परं २. ९. २१. १७
एतेन ब्रह्म योगेन ४. १३. २०
एतेनान्तेवासिनो २. ७. १७. ६
एतेनान्ये शोषकैः २. १. २. ७
एतेनान्ये निमया १. ४. ७
एतेनान्ये मृता २. १०. २६. ३
एतेनैव विधिनो १०. २८. १८
एवं संवत्सर २. ८. १८. १२; २. ८. २०. ७
एवं सत्यायंसमयेन ४. १२. ६
एवमुक्तावनन्तलोको २. २. ४. १५
एवंवृत्तो २. ५. ११. ४
एवं निः २. ६. १५. ०
एवमभ्याया २. ५. १२. २०
एवमन्येष्यपि ९. २६. १६; १०. २९. ४

एवमभ्यासे २. १०. २७. १२
 एवमवरोधः २. ९. २४. ४
 एवमहरहरा २. ८. २०. ४
 एवमुभौ ७. २०. ९; २. ८. २०. २३
 एव वष्टिना २. २. ३. १८

औ

औकारः ४. १३. ६
 औपनमात् २. ६. १५. २३
 औषधिवनस्पतीनां २. ७. ४
 औ
 औदुंबरधमसः २. ८. १९. १
 औषत्तमेव २. १. १. ५
 औषावने २. २. १. १६

क

क आशयाधः ६. १९. २
 कम्बलम् १. ३. ८
 कञ्जवलाण्ड ५. १७. २६
 कर्तृपायमनामुष्णं च २. ५. ३
 कषायं १. २. ४१
 काण्डसमापने ३. ११. २
 काण्डोपाकरणे ३. ११. १
 कामदग्धुभ्यां ९. २६. १३
 काममपघृह्यती ११. ३२. १६
 काममात्मनो २. ४. ९. ११
 काममुद्दिषतां २. ७. १७. १९
 कालदीर्घा २. १. १. २
 काले स्वाभिना २. १. ४. १३
 किं करवाणि २. ६. ३८
 कीटो वानेभ्यः ५. १६. २९
 कुक्षुटो ५. १७. ३२
 कुक्षुभिनी २. ११. २९. ३
 कुम्भपित्वा ५. १७. ४
 कुन्ताराम २. १०. २६. १२
 कुमारी तु २. १०. २६. २१
 कुष्ठाय हि २. १०. २७. ३
 कुष्ठममरा ४. १४. २६
 कुष्ठश्रादणार्यं ९. १७. ६
 कुष्ठमं वत्सरं ९. २५. ८

कुष्ठा धर्मः २. ११. २९. १३
 कुष्ठमूत्रौ तु ५. १७. ८
 कृताकृतम् २. ८. १८. १७
 कृताभ पर्मवितं ५. १७. १७
 कृताष्टस्य ६. १८. ४
 कृत्वा च २. ७. २४.
 कृत्वा विधा २. ७. ११
 कृत्स्नं प्राप्तं २. ८. १९. ९
 कृष्णं च स्वामाविकं ११. ३०. ११
 कृष्णं वेदगुणं १. ३. ४
 कृष्णधाम्यं २. ८. १८. २
 केकानर्जं २. २. ३. ३
 केकान्त्रकीर्यं २. ६. १५. ७
 कोमिहस्तार ९. २४. १५
 कयाह ५. १७. २८
 कव्यादः ५. १७. ३४
 कुष्ठकीच ५. १७. ३१
 क्रीपादीय ११. ३१. २३
 क्रीधो हर्षो ८. २१. ५
 क्रीडो प्रामेभ्यः २. १०. २९. ७
 क्रीडः २. १०. २७
 क्षत्रियं कृत्वा ९. २४. १
 क्षत्रियवद्वैश्यस्य २. ५. १०. ७
 क्षुद्राण्ड ११. ३२. १८
 क्षत्रं परिग्रहो २. ११. २८. १
 क्षेमकृताया २. १०. १५. १५
 ख
 खट्वाङ्गं दण्डायं १०. २९. १
 खट्वाणां ५. १५. २१
 खल्लोमस्तारणे २. ७. १७. १
 खण्डेन ९. २४. १४
 ख
 खल्लन्तम् २. ६. ८
 खर्दमेनावकीर्णा ९. २६. ८
 खर्भं च ९. २४. ८
 खर्वा खायोवे ३. ९. २५
 खर्दमे खानं ११. ३२. २५
 खाय रक्षेत् ९. २४. १८

गुणदान्यां तु २. ७. १७. ५ .
 हत्वा १. २४. २४ .
 द्रुतस्वगामी तु १०. २८. १५
 द्रुतस्वगामी सङ्ख्ये १. २५. १
 द्रुतप्रसादनीयानि २. ५. ९
 द्रुतसंनिधौ ३ १० १५
 द्रुतसमवाये २. ७. १४
 द्रुतनमात्मा २. १०. २५. १०
 द्रुतकदाचरे १. १. १५
 द्रुतसंनिधौ ७. २१. ९
 द्रुतमेभिर्नोपेद २. २. ३. १२
 द्रुतगुणिका २. ९. २२. ८
 द्रुतेन २. ६. ३०
 द्रुतप्रपञ्चो २. ४. ८. ५
 द्रुतसिंघाना ११. ११. ८
 द्रुतसर्वपाणा २. ८. ११. १
 द्रुतारण्यायोध ३. ११. ९
 द्रुतारण्यावसिधे ३. ९. ७
 द्रुतारु नगरेषु च २. १०. २६. ४
 च
 चक्षुनिरोध २. १०. २७. १७
 चक्षुर्मे ह्रुद २. ७. १६. ११
 चक्षुर्मे सर्वम् २. १०. २७. १३
 चक्षुर्देह आयुषे २. ७. १६. २१
 चक्षुर्देह आश्रमा २. ९. २१. १
 चक्षुर्देहो वर्णा १. १. ५
 चरितनिर्वचन ६. १८. १२
 चरिते २. १० २७. १
 चातुर्मासीषु ३. १०. १
 चारी ६. १८. ३०
 चिकित्सकस्य ६. ११. १४
 चेष्टति २. ६. २८
 छ
 छन्दःकस्यो २. ४. ८. ११
 छर्दयित्वा ३. १०. २२
 छायायां ११. ३०. १४
 ज
 जटिलः १. २. ३१

जात्याचारसङ्घे २. ३. ६. १
 जानुनि २. ८. २०. १४
 जायापत्योर्न २. ६. १४. १६
 जिह्वाच्छेदन २. १०. २७. १४
 जीवन्मुक्त्यो २. ६. १४. १
 ज्ञानेन तु तस्मिन्नेव २. ९. ८
 ज्ञायमाने वयोविधेये ५. १४. १४
 ज्ञा राजन्यस्य १. २. ३४
 ज्ञेय्ये दायाद २. ६. १४. ६
 ज्ञेय्यिता १. २५. २
 ल
 लं योनुतिहेत् ८. २२. ८
 लक्ष लिङ्गं २. ५. १२. २३
 लक्ष्मीर्नि ४. १२. २१ २. ६. १४. १०
 २. १. २१. १५
 लक्ष्मि १. १. १७
 लक्ष ऊर्ध्वं न २. ११. २८. ९
 लक्ष ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् १. २. १०
 लक्ष ऊर्ध्वं माझणः २. २. ४. २७
 लक्षः परम २. ९. २३. १२
 लक्षः परिवृष्टौ २. १. २. ३
 लक्षः सवत्सर १. १. ३०
 लक्ष. सिद्धिः १०. २८. १२
 लक्ष्मीमुपपश्येत् २. ८. ११. १३
 लक्षो नामा २. १. १. २२
 लक्षो २. १. २२. ४
 लक्षो मूढः २. ९. २१. २३ २. ९. २३. २
 लक्षो यो १. २. ९
 लक्ष्म्यर्थ २. ६. १५. ९
 लक्ष युगान्त २. ५. १०. २
 लक्ष द्रव्याणि २. ७. १६. २३
 लक्ष नवानि २. ८. १८. ७
 लक्ष पितरो २. ७. १६. ३
 लक्ष यन्मु २. १०. २६. ८
 लक्ष ये पापकृत २. ९. २४. ९
 लक्ष ये पुण्यकृतः २. ९. २४. १३
 लक्ष लक्षणं २. ११. २९. १४

तत्र ध्रुवे ४ १२ २
 तत्रालम्बनीयान्मुक्तं ८ २२ ३
 तत्रवि २ ६ १३ ४
 तत्सप्तत्रिंशत् १ २७ ४
 तत्सप्तहस्यो १ ३ ३१
 तत्सप्तम् २ २ ३ ११
 तथा क्रीडाशौच ५ १७ २५
 तथा क्लृप्त १ २ २३
 तथा गुह्यमस्तु २ ५ २४
 तथा चान्नो २ ४ ९ १२
 तथा दृष्टाशेष ५ १५ १४
 तथा धर्मद्वयेन २ ७ १६ २५
 तथा नृपियतापो ५ १६ १९
 तथा न्यस्त्या ३ ९ १२
 तथा पपात्रे ७ २१ ६
 तथा परत्पत्न्य २ ७ १६ ६
 तथा पञ्चपत्न्य २ ११ २८ ३
 तथा पुण्यक्रियास्तु १० २९ ५
 तथा पुण्यपट्टेषु २ ६ १४ १८
 तथा प्रदोदके ५ १५ ५
 तथा प्रयत्नाय ४ १४ १९
 तथा प्रामादे ५ १० ७
 तथा बहुपाद २ ८ ९
 तथा रत्तनाम ५ १७ १५
 तथा रत्तनाम २ ६ १५ १५
 तथा रूपमावृत्त २ ११ १६
 तथा शत्रुतेन ११ ३० २
 तथा शत्रुतेन २ ७ १७ २
 तथा शत्रुतेन ११ ३० १९
 तथा सप्तपेषु १ १० ३
 तथा सप्तदिष्टे ७ ७ २८
 तथैव ५ १७ २२
 तथैव ३ ११ ५
 तदतिक्रमे २ ५ २
 तदनुवर्तमानो ४ १२ १२
 तदन्वीक्ष्य २ ६ १३
 तदमाव २ ६ १४ ३
 तदह्य ३ ९ १८

तदिद्वि २ १० २७ ४
 तदेतेन १० २९ ११, २ ९ २४ ११
 तद्दन्त्यान् २ ८ ६
 तपपात्रे ७ २० ३
 तप्यतिक्रमे २ १० २७ ६
 तप स्वाध्याय ४ १२ १
 तपस्विनश्च २ १० २६ १४
 तप्तमिमा ५ १५ ६
 तप्तमिमुक्तो २ ३ ६ ७
 तप्तो वा १ १ १२
 त भोजयित्वा २ ३ ४५
 तयोर्नुमते २ ११ २९ ४
 तयोर्नामा २ ८ ४ ७
 तस्मात्पुनरुक्त २ ९ २३ ९
 तस्मात्पुनरुक्त २ ५ ४
 तस्मिन्निधे १ १ १३
 तस्मिन्पुनरुक्ति २ ८ २३
 तस्मिन्निधेन २ ९ १२
 तस्मै १ १ १५
 तस्य वैष्णव २ ५ १० १३
 तस्य द्वन्द्व २ ९ २२ १५
 तस्य निर्वेष १ २४ १०
 तस्य पत्न्या १ २४ १२
 तस्य पादौ २ ३ ६ ९
 तस्य पुरस्तात् २ १० २५ ४
 तस्य पूजाया २ ३ ६ ६
 तस्य मुक्तमा २ ९ २१ ११
 तस्य विधि ३ ११ २२
 तस्य शास्त्रान्तरे ४ १२ ४
 तस्य द्वाद १ २६ ९
 तस्यपि ६ १८ १४
 तस्याप्ययमा २ ९ २२ १
 तस्याप्ययमे २ ९ २२ १७
 तस्योदार्थे २ ८ १८ १५
 तस्योदक २ ३ ६ ११
 तस्योपचार २ १ १ ११

तस्योपदिशन्ति २. ९. २१. ९;
२. ९. २१. २०

तानि च २. ८. १८. ९

तावन्तं कालं ३. ११. १४

तासां निष्क्रमणं १. २४. १९

निलतण्डुला* ७. २०. १३

तिष्ठति च २. ६. २६

तिष्ठन्नाचामेत् ५. १६. १

तिष्ठन्संख्येन २. २. ५. ६

तिष्ठ्येन २. ८. १८. १९

तुष्यग्रेषु २. ७. १७. १०

तूष्णीं ४. १४. १३

तृणकक्षिरं ७. २१. ३

तृणच्छेदतं ११. ३२. २८

तृतीयसामन्त्रणम् २. ७. १७. १३

तृतीये २. ७. १६. १०

तृषिष्ठा* २. १. १. ६

तेन प्रदिष्ट १. ३. ३२

तेभ्यो यथागुणं २. १०. २५. १०

ते सिद्धेयु २. ९. २४. ३

तेषां च २. २. ३. ५

तेषां यथागुणं २. १०. २५. १

तेषां तेजोविशेषेण २. ६. १३. ८

तेषां त्रय २. ५. १२. ३

तेषामभ्यागमन १. १. ३३; १. २. ६

तेषामिच्छता १. १. ३४

तेषामुत्तमं लोहेन २. ८. १८. १३

तेषामुत्तरः २. ९. २२. ५

तेषां पुरुषा* २. १०. २६. ५

तेषां पूजा २. १०. २५. ९

तेषां पूर्वः १. १. ५

तेषां प्रकृतयः २. ९. २४. १३

तेषां प्रेतेषू* २. ६. १५. ४

तेषां मन्त्रा* २. २. ३. १३

तेषां महायज्ञाः ४. १२. १४

तेषु* बोद्धव्यं २. १०. ५

॥

तेषु सर्वेषु ११. ३०. ४; २. ९. २१. २

तेर्विप्रवासो १. ३. ३४

तैलसर्विषी ५. १७. १६

तैष्यां ३. ९. २

त्रयाणां ६. १८. ९

त्रयीं त्रिषां २. ९. २४. ८

त्रयोदशे २. ७. १६. २०

त्रिः श्राव* २. ७. १७. १४

त्रिभिर्वा १. २. १५

त्रिमयुस्त्रिभु* २. ७. १७. २३

त्रितोत्रो ५. १६. ३

त्रैस्तृतीये २. ८. २०. ६

त्रैविष्टद्वानां २. ९. २३. १०

त्र्यहम् १. २७. ७

द्व

दक्षिणतः २. २. ४. ५

दक्षिणं बाहुं २. ५. १६

दक्षिणद्वारं २. १०. २५. २

दक्षिणेन पाणिना २. ५. २१; ५. १६. ७

दक्षिणेन पुरं २. १०. २५. ५

दत्ता च २. ७. २२

दक्षिरपूपस्थ ५. १६. १७

दक्षिणानी १०. २९. १३

दधि मधु* २. ४. ८. ८

दक्षमेघाच १. १. २४

दक्षमे व्यवहारे २. ७. १६. १७

दक्षवर्षं पौरुषत्वं ४. १४. १३.

दक्षवर्षम् ज्ञातव्यं ४. १४. २५

दद्य द्युदे २. २४. ३

दक्षेपररात्रे ३. ९. २३

दानं कथयमेव २. ६. १३. १०

दान्तः १. ३. १९

दायेन २. ६. १३. २

दारं चास्य २. १०. २७. १०

दारम्यतिक्रमी १०. २८. १९

दारे प्रजायां २. २. ५. १०

दासा वा २. २. ४. २०
 दास्या वा ५. १६. ३२
 दिवा च न २. ८. १९. १४
 दिवा च शिरसः ११. ३०. १४
 दिवा चाग्निहिते ३. ११. १९
 दिवादित्यः ११. ३१. १९
 दीक्षितो ६. १८. २३
 दुहिता ॥ १. ६. १४. ४
 दुहितृमत्तः २. ५. १२. २
 दृढपतिः १. ३. २१
 दृढपते १. ४. ९
 दृष्टो धर्मः २. ६. १३. ७
 दृष्टा ९. २४. १३
 देवतामिषान् ११. ३१. ४
 देवमिश्राचार्यः २. ६. १३
 देवेभ्यः ४. १३. १
 देवातः २. ६. १५. १२
 देवविद्ये २. ६. १४. ७
 देवाराका २. ६. ३३
 देवस्यामः २. २. ४. २
 देवे २. ५. ११. १९
 दीपकः २. ५. १२. १९
 दीर्घं बुद्धा ७. २१. २०
 दीर्घाणां द्व ८. २१. ३
 द्रव्यपरिमिहेतु २. ६. १७. १९
 द्रव्यानामि २. ९. २२. १६
 द्वादश वर्गाणि ९. २४. २०
 द्वादशावधार्यम् १. २. १६
 द्वादशे पञ्चकामम् १. ९. २६
 द्वादशे पञ्चमान् २. ७. १९. १९
 द्वितीयैस्तेनाः २. ७. १६. ९
 द्वितीयैके ५. १९. ४; ५. १६. ६
 द्विष्टिः २. ३. ६. १९
 द्वौ द्वितीये २. ८. २०. ५
 ध
 धर्महृदेषु २. ७. १८
 धर्मवर्द्धया २. ५. ११. १०
 धर्मवृत्तमयः १. १. २

धर्मप्रज्ञासंपन्ने २. ५. ११. १९
 धर्मादिप्रतिपत्ता १. ४. १२
 धर्मार्थसंनिपति ९. २४. २३
 धर्मेषु २. ३. ६. ४
 धर्म्यं २. १०. २६. ९
 धावन्तमनु २. ६. ९
 धुर्यवाहः ९. २६. २
 धिनोधानिर्दे ५. १७. २४
 धेनवनदुहोर्मस्य ५. १७. ३०
 धेनवनदुहोवाकारमातु ९. २६. १
 न
 न कुसृत्वा ११. ३१. २१
 नक्तं चापावृत्ते ३. ११. १८
 नक्तं चारण्ये ३. ११. ३४
 नक्तमेवोत्तमेन २. २. ४. ४
 न क्षारलक्षणं २. ६. १५. १४
 न खट्वायौ २. ६. ४
 नखैव २. ८. २०. १५
 न गतिर्वि ४. १३. १५
 नगरप्रवेशः ११. ३२. २१
 नद्यो वा ५. १५. ९
 न च तस्मां ११. ३२. ४
 न च नक्तं २. ७. १७. २३
 न च सुखसम्पदं २. ८. १९. १०
 न च संदेहे २. ५. ११. २
 न चात ऊर्ध्व २. ९. २२. ११
 न चातहुवाय २. ८. १८. ११
 न चान्येनापि मोक्षः २. ८. १९. १
 न चास्माद्धो १०. २८. ४
 न चास्मिन्दोषं ३. १४. ४
 न चास्मि १. ४. ५
 न चास्य विषये २. १०. २५. ११
 न चास्य सहाये २. ६. ५; २. ६. २९
 न चेदु २. ६. १२
 न धेनवमप्यदन २. ८. २५
 न धेनवमभिप्राया २. ६. ३
 न धेनवमुपधमेतु ५. १५. २०
 न धेनवमप्युति २. ६. ३१

न चोच्छिष्टं १. ३. ३७
 न तु धर्मसंनिपातः १०. २८. १०
 न धर्मोपमौ ७. २०. ६
 न नावि ५. १७. ६
 न पततः ११. ३१. १७
 न पतितमा १०. २८. ६
 न पतितैः ७. २१. ५
 न प्रेक्षेत २. ७. ३
 न नहिर्वेदे ४. १३. १४
 न नष्टचारिणो १. २. १७
 न भद्रं ११. ३१. १२
 न मृत्यानाम २. १०. २६. १
 नरकभा २. ११. २६. ९
 न रसान्गुहे २. ४. ८. ३
 नवम एक २. ७. १६. १६
 नवमे तेज १. १. २३
 न वर्षाचारस्ता ५. १५. ४
 नवे सस्य २. ९. २२. २४
 न दधुमिह ५. १६. ११
 न सँक्षये २. १२. २१
 न समावृष्टा ३. १०. ७
 न समावृष्टे ४. १३. ५
 न सुनिष्ठाः ६. १८. ५
 न सोपानद्वेष्टित २. ६. १०१४. १४. २२
 न सोपानमूख ११. ३०. १८
 न छी २. १. १५. १७
 न खयेत २. ७. ६
 न हि २. ६. १४. २०
 न हृदयेन २. ७. ९
 नाकारणादु १. ७. १०
 नागुरुतल्ये ७. २१. १०
 मान्युदकशेषेण १. ४. २०
 नात्मप्रयोजन १. ३. ३५
 नात्मार्थमनिरूप २. ४. ८. ४
 नारयन्तमन्त्र ६. १८. ७; ७. २१. ६
 नाधेनुम ११. ३१. ११
 नाप्यापनम् १. २. ८
 नाननियोगपूर्व ६. १९. १२

नाननूचानम् २. ५. १०. ८
 नानभिमापितो २. ८. १४
 नानर्हद्भवो २. ४. ९. ६
 नानास्त्रीनां २. ५. १२. १०
 नानुदेत्यं १. २. २२
 नानुपेतः २. ६. १५. १८
 नानुमानेन १. ३. २७
 नापनहीत २. ८. १९. ७
 नापशीयम् ५. १७. १४
 नापपर्यावर्तेत २. ७. ३
 नापररात्रमु ११. ३२. १५
 नाप्रोक्षितमि ५. १५. १२
 नाप्सु स्यात्मानः १. २. ३०
 नाप्सु सत ५. १५. १०
 नात्राक्षणापो ११. ३१. २२
 नात्रा २. ६. ३४
 नापुर्ण्य २. ८. १९. २
 नाप्यमग्या २. ९. २२. २०
 नावां च ११. ३२. ३७
 नाशय आर्य २. १०. ३७. ८
 नासमयेन ४. १३. १०
 नासमाग्य ४. १४. ३०
 नासी मे ११. ३१. १५
 नास्तमिते १. ४. १५
 नास्यास्मि १. २४. २५; २. ९. २४. १०
 निगमेष्वप्ययने ३. ९. ४
 नित्यं लोक २. १. १. १३
 नित्यप्रभस्य ३. ११. २१
 नित्यमर्हन्त ४. ११. १४
 नित्यमुच्यते २. २. ४. २१
 नित्यमुदधाना २. १. १. १५
 नित्यवर्द्ध २. ८. १८. ५
 नित्या च पूजा ४. १४. १०
 निपुणोपायान् ८. २३. २
 नियमातिक्रमनं २. १०. २७. १८
 नियमातिक्रमे २. ५. १२. १८
 नियमाहम्भो २. १०. २७. ७

निदमेष्टु २. ५. १
 निर्दिष्टितं ५. १७. १२
 निर्वेद्याम् २. १०. २६. २४
 निर्वर्तयेद्वा १. ४. २७
 निवृत्तं २. ८. ३०
 निवेदो वृत्ते ४. १३. १९
 निवेदो हि वृत्ते ४. १३. २२
 निष्कला ७. १०. २
 नेम्ब्रघनुरिति ११. ३३. १६
 नेमं ७. २०. १
 नैप्यमिह १. ८. १९. १७
 नोवेदं ७. १०. ४
 नोदकमाहारयेत् २. १. ६. १२
 नोपत्रिमेत्थिय २. ७. ८
 न्यस्तामुधरकीर्णं २. ५. १०. ११
 प
 पचदधे २. ७. १६. २९
 पचनखाना ५. १७. ३७
 पचमे २. ७. १६. १२
 पतनीपट्टासिस्तु १०. २९. १७
 पतनीयाविति १०. २९. १६
 पतिवदसः ४. १४. २१
 पदा पादस्य २. ८. २०. १२
 पदा दौ ५. १६. २८
 पचपचनं १. ३. ७. ४
 पापरिमहं १. ११. १८. १०
 पारिमुष्टं ६. १८. १७
 पारिमुष्टं ५. १७. ११
 पारीक्षापोषि १०. २९. ६
 पदस्य ११. ३१. ५
 परोक्षमर्गं २. २. ३. ९
 पर्युषितैस्तण्डुलैः ३. ११. ४
 पर्येषि ॥ १. २६. १४
 पर्येषु २. १. १. ४
 पाणि ४. २. ८. १९. ११
 पाणिमहणादधि २. १. १. १
 पाणिमहणादि १. ६ १४. १७
 पाणिसंशुद्धयेन १. ४. २१

पाणिममूढं २. ५. ३२. ५
 पादूनम् १. २. १३
 पाप्मानं १. ३. ६. २०
 पात्रासमासनं ११. ३२. ९
 पात्रासो १. २. ३८
 पितृव्येष्टस्य १. ४. ११
 पुण्य इति कीलः ६. १९. ४
 पुण्यस्यापनीप्सतो ६. १९. १०
 पुण्यस्येषतो ६. १९. १
 पुण्योऽप्रतरामौ २. ११. २९. ७
 पुत्रमिषि २. ८. २४
 पुत्रान्तनिष्ठाप १०. २९. ९
 पुत्रामावे यः २. ६. १४. २
 पुनः प्रमादे २. ११. २८. ८
 पुनः सगै २. ९. २४. ६
 पुराग्निहोत्रस्य २. १. ७. १४
 पुरवचये २. १०. २७. १६
 पूः प्राणिनः ८. २२. ४
 पूजा धर्मव्याय ४. १३. २
 पूतीगन्धः ३. १०. २४
 पूर्वयोर्वर्णयोः ९. २४. ६
 पूर्ववत्प्रामसं २. ६. १३. ३
 पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् १. १. ८
 पूर्वेण प्रामा ११. ३०. ७
 पूर्वेषुनिवेदनम् २. ७. १७. ११
 श्वेतभ्रातृभनः २. ५. १२. १२
 पूष्टारूढः ३. ९. २७
 प्रकृत्या ६. १८. १०
 प्रकालयोत १. २. २९
 प्रकाल्य ॥ ५. १५. १७
 प्रजानिःशेषता २. ७. १६. २
 प्रजापतेरौ २. ९. २४. २३
 प्रतिपादयिता ४. २. ८. २०. १९
 प्रतिपूर्य १. २. १
 प्रतिमुखमग्नि २. ५. १२. ११
 प्रतिविहाना ७. २१. १४
 प्रतिषेधेदि २. ८. २०
 प्रथमं ६. २५. ११

प्रथमेहनि २. ७. १८
 प्रदापे ३ १० २६ १. ११ ३६
 प्रभृतघेदके ५. १० २२
 प्रमादादरण्य २ ११. २८
 प्रमादादाचार्य १ ४. २५
 प्रयतः प्रमथयनाः २. ७ १७ ४
 प्रयोजयिता २. ११. २९. १
 प्रवचनयुक्ती ११. ३२ १
 प्रश्नं च ११. ३२. ३३
 प्राक्तु १. ४ १६
 प्राक्सुखीकानि ११ ३९. १
 प्राक्तनमित्त २. ११ २८. ३३
 प्रिया २. ३. ७ ५
 प्रीतिर्द्युः १. ४. १०
 प्रह्वोलनं २. ८. २०. १३
 प्रह्वोलनं ३. १०. २८
 प्रह्वोलनं २. ७. ०५
 प्रोक्ष्य नाम. ५. १०. ३५
 प्रोक्ष्ययाध ३. १०. २७
 प्रोक्ष्यो भस्मान् १ ३ ४२
 प्रोक्ष्य च २ ५ १४. ४. १४. ८
 प्रोक्ष्य ५. १० ३३
 प्रोक्ष्य २. ५. १७
 प्रोक्ष्यान्तरेण ११. ३१. १४
 फ
 फाणितपुष्पक ५. १७. १९
 फ
 फलाविशेष २. ५. १०. १६
 फलानां २. २. ३. १५
 फलजिनं १. ३. ६
 फलिर्माता २. ८. १८ ६
 फालान्मुहान् २. २. ४ १२
 फालुग्या ११ ३२. ०६
 फलिपूर्व २. १०. २६. १९
 फले क्षेमप्रयत्न २ ८. २१ १४
 फले चेतोमप्रयत्न २ ९. २१. १६
 फला २. ९. २१. ५

फलाणि ४. १३. १७
 फला बर्जन ४. १३ १८
 फलान्दिमिच्छन् १. ३. ९
 फलाच्येवमाणो ३. ९ १३
 फलाद्य आचार्य २. २. ४. २४
 फलाद्यपाय ९. २४. ७
 फलाद्यवचनाद्य २. १. १. १९
 फलाद्य ११. ३१. ६
 फलाद्यस्वान्य २. १०. २६. २
 फलाद्य २. ५. १२ ७
 फलाद्याया २. २. ४. १६
 फलाद्य ४. १२. १०
 फला २. ५. ११. १७
 म
 मलापचयेन ९. २५. ७
 मर्ता २. ७. १३
 मर्तुया १. ३. २८
 मर्तुयया १. ३. ३०
 मर्तुयया १. ३. २९
 मर्तुया २. ८. २०. ११
 मर्त्याया २. ६. १५. ५
 मर्त्या २. २. ३. ४
 मर्त्या २. ५. १०. १
 मर्त्या ६. १८. २१
 मर्त्या वा मर्त्या २. ६. ३६
 मर्त्या रवयमम १. ३. ३६
 मर्त्या ५. १६. ३३
 मर्त्या ५. १७. ३
 मर्त्यातारव ५. १५. २
 मर्त्या उदर २. ३. ६ १८
 मर्त्या वा २. ९. २. १
 मर्त्यावमतो २. ७. १६. २७
 मर्त्यानाम २. १०. २६. १
 मर्त्या १. ३. ४३
 मर्त्या २. ८. २०. २२
 मर्त्यामाणस्तु ५. १६. ९
 मर्त्या ४. १४. ९
 म
 मर्त्या २. ८. १९. २०

मत्त उभया ६ १९ १
मत्तगणस्य २ २ ३ २२
मत्तगण ६ १८ १
मत्तगणान् २ ५ २५. ३ ११ २४
मत्तगणान् २ २ ५ १९
मत्तगणान् ११ २२ १७
मत्तगणान् ११ २० १३
मत्तगणान् २ ६ १९ ११
मत्तगणान् १ ११ १
मत्तगणान् ७ २१ १६
मत्तगणान् ७ २० १२
मत्तगणान् ५ १७ ५
मत्तगणान् २ ८ २० ८
मत्तगणान् १ ११ १०
मत्तगणान् २ १ १
मत्तगणान् १ १४ २४
मत्तगणान् १ १० ४ ४ १४ ६
मत्तगणान् १ ६ १५ ३
मत्तगणान् १० २८ १
मत्तगणान् २ ७ १६
मत्तगणान् २ ५ ११ १६, १५ २
मत्तगणान् २ ८ १८ १४
मत्तगणान् १ ८ २
मत्तगणान् २ ७ १६ ४
मत्तगणान् २ ८ २० १
मत्तगणान् २ ७ ११ २०
मत्तगणान् ११ ११ २
मत्तगणान् १ २ १०
मत्तगणान् १ १० १६, १०. १६ १२
मत्तगणान् १ २० १
मत्तगणान् २ ८ २२
मत्तगणान् १ ११ २२
मत्तगणान् ५ १० १२
मत्तगणान् ५ १५ २३
मत्तगणान् ११ ३२ २४
मत्तगणान् ५ १६ २७
२३ १. ३ १७

मत्तगणान् ५ १७ ३१
मत्तगणान् १ २ २१
मत्तगणान् २ १ १ ९
मत्तगणान् १ २ २३
मत्तगणान् १ २ ३५
य
य अत्तगणान् ५ १० १२
य अत्तगणान् ६ १९ ३
य अत्तगणान् १ २ ४ ९
य अत्तगणान् ६ १९ ५
य अत्तगणान् २० २१ २
य अत्तगणान् ५ १५ ३
य अत्तगणान् ५ १ २७, ११ ३२
३१, २ ८ २० १७
य अत्तगणान् ४ १४ २
य अत्तगणान् २ १ १ ७
य अत्तगणान् ६ १८ २५
य अत्तगणान् ११ ७
य अत्तगणान् २ ८ १८
य अत्तगणान् ६ १९. ११
य अत्तगणान् १ ११ ६
य अत्तगणान् २ ५ ७
य अत्तगणान् २ ९ १३. ११
य अत्तगणान् ७ २०. ७
य अत्तगणान् २ १ १ १३
य अत्तगणान् १२ ११
य अत्तगणान् २ २ ४ २३
य अत्तगणान् ५ १७ १
य अत्तगणान् १ १८ ११
य अत्तगणान् २ ३ ७ ९
य अत्तगणान् १० २८ १
य अत्तगणान् १ ४ ६
य अत्तगणान् ५ १७ १३
य अत्तगणान् १ १७ १८
य अत्तगणान् २ १ २ ८
य अत्तगणान् २ ८ ५
य अत्तगणान् २ ११ १३

यथा प्रथमेति २ ॥ १७. १५
 यथा प्रथमेति १. १ ३५
 यथा ब्रह्मचारिणो २ ८. १
 यथा युर्जा २ ५. १२. ४
 यथावशा २ ६. २५
 यथा वर्ष २ ९. २३ ८
 यथा विद्यार्थस्य २ ९ २१. ६
 यथाश्रुति २. ४ ९ ९
 यथा श्वनकेन २. ५. ६
 यथोक्तमर्थ ३. ११. १८
 यथाश्रुतिनस्ताना २. १. २. ४
 यदन्तर्निष्ठ २. २. ७. ७
 यदन्तर्नि १. ४. ३
 यदि त्वान २. २ ५ ३
 यदिदमिदिहेदि ह ८ ७२ ५
 यदि हस्यता २ ७ ७
 यदि ह ६. ११. ६
 यदुचिष्ठं १. ४. १
 यदुपवर्मे २. ३ ७ १०
 यदुपलयासंस्तुता ४. १४ ५
 यदुपलया निपात १०. ३८. ८
 यदुपलया १. २७. ११
 यन्ता च तीर्थे २. ८. २०. २०
 यथा विद्यया २ २ ५ १५
 यथा सर्वन् ६. १८. ३३
 यथाभीन् ६. १८. ३२
 यथाधमेण २. १. १४. १५
 यथाहमानाधि १ १. १४
 यथैवेति ५. १६ ३
 यथैवेति २. ६ ३१
 यथय कुल ५. १६. १८
 यथाप्री २. ६. १० १३
 यथाप्रीति २. २. ७. १५
 यो विद्या २. ७ १२
 यान-यान्यदयो २. ८. १३
 यान्यदयो २. ८. १३
 यान्यदयो २. ४. ९. २

यानस्य २. ७. ११ ७
 यावता वा दिशो २. ६. १५. २१
 यावन्तनिपातं २ १ १. २१
 यावदाश्रितो २ ६. २२
 यावद्वा २. ८. १९. ५
 यावद्वाप्युद ३. ११. २८
 यावदाश्रित २. ४. ९ ३
 युद्धे तद्योगा २ ५. १०. १०
 ये च विद्यार्थोः २. १०. २६. १३
 ये च शस्त्र ३ १८. १९
 ये चाधि ६. १८. २०
 येन हतावसथः २. ४. ८. १
 ये नित्या भास्विता २. ४. ९. ११
 ये भूमी ५. १२ १३
 ये व्याधोः २ ११. २६. १७
 येपु कर्मसु २. ९. २२. १८
 यन्त्राभिहितं १. २६. ६
 योषी २. ८. १८. ८
 योषी च २. ८ १०. १८
 योतिधीनामपि २. ३. ७. २
 यो भूय १. ११. २९. २
 यो हिताय १०. २९. ७
 यो हि १०. २१. १४
 यो ह्यात्मान १०. २८. १७
 ह
 तक्षे स्वातः २. १० २६. २३
 तक्षेस्वलो २. ७. ११
 तक्षः २. ६. १४. ८
 तक्षः १. ३. १४
 तक्षः २. ४. १८
 तक्षान चेतसि २. ३. ७. १२
 तक्ष पुगेति २. ५. १०. १४
 तक्ष पञ्चा भास्विता २. ५. ११. ५
 तक्ष प्रवक्तव्यः ६. १८. २८
 तक्ष प्रवक्तव्यः ५. १५. ७
 तक्ष उच्यते २. २. ७. ६
 तक्ष राज्ञस्य १. ३. ५

ल

लभते २ ८ २१

लोके च ४ ११ ९

व

वस्तु-र्तौ च १ २१ १३

वस्य दूद २ १० २७ ९

वस्य-र्तौ च ३ ९ २६

वर्ण-शापना २ ५ ११ ८

वस्तु-वस्तु १ १ १९

वक्तृ-वक्तृ २ २ ५ ११

वाचि पय २ १० १७ १५

वायम-वस्तु २ २५ १३

वायु-वस्तु-भूमी ३ ११ ८

वायु-वस्तु ३ १८ २२

वा-वस्तु-वस्तु २ ७ १७ ३

वा-वस्तु १ २ १९

विकर्षा ४ १३ ७

विदुषा वक्तृ २ ११ २८ ११

विषया च २ २ ५ १४

विषया-वस्तु ११ १० १

विषा-वस्तु-वस्तु ४ १३ ९

विषा-वस्तु २ ७ २२ ७

विषा-वस्तु ११ १० ३

विषा-वस्तु-वस्तु ३ ११ २५

विषा-वस्तु-वस्तु ३ ११ २७

विषा-वस्तु ११ १० ९

विषा-वस्तु १ ३ ११

विषा-वस्तु २ १० १८ १८

विषा-वस्तु २ ११ ११

विषा-वस्तु २ १० १८ १

विषा-वस्तु २ ११ १९ ७

विषा-वस्तु २ ११ १९ ११

विषा-वस्तु २ ११ १९ १५

विषा-वस्तु २ ७ २०

विषा-वस्तु २ १० ८ २१ ४

विषा-वस्तु २ ११ १

विषा-वस्तु २ ७ २९

विषा-वस्तु २ ११ १६

वद-वस्तु १ १ ३

वद-वस्तु २ १० २

वद-वस्तु २ १० २५ १

वद-वस्तु २ ८ १५

व

वद-वस्तु २ १० २२

वद-वस्तु २ ७ १२ १

वद-वस्तु २ ५ १५ ८

वद-वस्तु २ ३ ६ ८

वद-वस्तु २ २ २

वद-वस्तु २ १ २२ १३

वद-वस्तु २ ४ ८ १३

वद-वस्तु १० २८ ३

वद-वस्तु ११ १२ ३

वद-वस्तु २ २ ४ १

वद-वस्तु २ १० ५ ११

वद-वस्तु २ ८ ११

वद-वस्तु १ १ १८

वद-वस्तु २ १० १०

वद-वस्तु २ २ ४०

वद-वस्तु २ ३ १८

वद-वस्तु २ ७ २६

वद-वस्तु २ ५ १० १२

वद-वस्तु १ २ ३२

वद-वस्तु ११ १० १८

वद-वस्तु २ १ २२ १०

वद-वस्तु ५ १७ १८

वद-वस्तु २ १० २५

वद-वस्तु ५ १७ १०

वद-वस्तु २ ६ १५ ११

वद-वस्तु २ १९ ७

वद-वस्तु ५ १६ ३०

वद-वस्तु ५ १० १६

वद-वस्तु २ ११ १५

वद-वस्तु १ १ ७

वद-वस्तु २ २१ १३

वद-वस्तु २ ४ १९

वद-वस्तु २ १० २६ १७

शूद्रस्य सहाय १. २६. ४
 शूद्रायां तु ३. ९. ११
 शूद्रेच्छिष्टमप ७. २१. १७
 शेषमोन्यदिधीना २. ४. ८. २
 शम्भानवच्छूद्र ३. ९. ९
 शमशने सर्वनः ३. ९. ६
 श्यावान्नर्षगता ५. १६. १०
 श्राद्धभोजन ३. ११. २६
 श्राद्धेन हि २. ८. १८. १८
 श्रावण्या पौर्णमास्या ३. ९. १६. २७. १
 भुक्त्यं परतु २. ५. ५
 भुक्तिर्हि १. ४. ८
 भेषजां च ३. २. ५. १२
 भोजिष्यमेषाया ३. १०. ११
 भोजियाभ्यागमे ३. १०. १३
 भृगुर्दभनादा ३. १०. १४
 भूमिरपपात्रैश्च २. ७. १७. २०
 भ्रियः विपिविष्टः २. ७. १७. २१
 भूमौ यमानम २. ४. ९. १
 भूमौ तस्यालीपाठ २. १. १. १०

च

चक्षुः २. ४. ८. १०
 चक्षुःशीलो २. ७. १६. १३

स

स एष प्राजापत्यः २. १. ७. १
 स एष ब्रह्मणारीजो १. ४. ४
 संवत्सरं गम्येन २. ७. १६. १६
 सवत्सरमाचार्य ९. २६. ११
 सैष्ट्या च १२. ३१. १०
 सहस्रपुस्तुत्ये ५. १६. ५
 स शुक्ता १. ४. २४
 सगोत्रस्मार्तिया २. १०. २७. २
 सगोत्राय २. ५. ११. १५
 संमहीता च २. ८. २०. २१
 संघासन ६. २८. २६
 सवि सप्त २. २. ३. १९
 सविषु तु ३. १०. ९

सत्यानृते २. ९. २१. १३
 सत्ये स्वर्ग २. ११. २९. १०
 सदा निशयां शुक् २. ६. १
 सदा निशयां दार ११. ३२. ६
 सदा महान्तिमपर २. ५. १२
 सदारण्यादिधा १. ४. १४
 सदैवाभिवादनम् २. ५. १९
 सन्त्ययवादाः १०. २८. २
 सदस्ये च ३. ९. २७
 सदेहे लिङ्गतः २. २२. २९. ६
 संघावनुस्तनिते ३. ९. २०
 संघो. ३. ११. १५
 संघोश्च ११. ३०. ८
 संभिपाते २. १०. २६. २०
 संनिहिते २. २. ५. ९
 सप्तभिः पावमानीभिः १. २. २
 सप्तमे कर्मे २. ७. १६. १४
 सप्तमे ब्रह्मवर्चस १. १. २१
 सप्तमचारिणी ३. १०. १२
 सप्तमस्तु २. ५. १०. १५
 सप्ताः सप्ता १. ३. १२१. ११. ३२. १९
 सप्तानिह २. ८. १३
 सप्ताया मध्ये २. १०. २५. १९
 सप्तमं चेद ११. ३२. २०
 सप्तादिष्टयप्ता ४. १३. १३
 सप्ताविशिष्टेष्टान् ११. ३०. ५
 सप्तानग्रामे च २. ५. १२
 सप्तानागार ३. ९. १०
 सप्तावृत्तं चेदाचार्यो २. २. ५. ४
 सप्तावृत्तस्याप्येतदेव २. ७. ११
 सप्तावृत्तेन सर्वे ४. १४. ७
 सप्तावृत्ते मात्रे २. ७. १५
 सप्तद्विगति १. ४. १८
 सप्तदेनाथ २. ८. १८. १०. २०. २
 सप्तैव तु २. ५. ११. ६
 संभोजनी २. ७. १७. ८
 सप्त एव प्रविष्टिताया १. ४. २९

य प्रातर्गण्यदिने २ ३ ७ ६
 सर्पेशादी ५ १७ ३९
 सर्पिर्मातामिति २ ८ १९ १८
 सर्पिर्वा प्राश्य ३ १० २३
 सर्व लाममाहरन् ३ ३ २५
 सर्वजनपदेष्वकात् ७ २० ८
 सर्वे चोपाह २ ९ २२ १९
 सर्वत परिमोक्ष २ ९ २१ १२
 सर्वत प्रतिष्ठिते २ ८ १०
 सर्वतोपत ६ १९ ८
 सर्वतो योजन २ १० २६ ६
 सर्वत्र तु प्रयुज्याय ४ १४ १७
 सर्वत्रात्मिति १० २८ ५
 सर्वदा द्युत २ ७ २१
 सर्वनाम्ना क्रियो ४ १४ २३
 सर्वभूतपरिवादा २ २ ५ १६
 सर्वभूतेषु यो ८ २२ ७
 सर्व सधम् ५ १७ २१
 सर्ववर्णानां ६ १८ १३ १९ १ २ २
 सर्ववर्णानां च २ १० २६ ११
 सर्वविधानां २ २ ५ २
 सर्वोद्गच्छत्पूर्वमिति १ ४ ९ ८
 सर्वानागात् ११ ३० १०
 सर्वान्निश्चये २ ७ १ ५
 सर्वामात्रे २ ६ १४ ५
 सर्वाङ्ग सुपुत्रो २ ५ २३
 सर्वेभ्यो वेदेभ्य १ १ २०
 सर्वेषां च शिल्पा ६ १८ १८
 सर्वेषामनुत्तमो २ ९ २१ ४
 सर्वेषामुपनयन २ ९ २१ ३
 सर्वेषु च शब्दवर्त्म ३ १० २१
 सर्वेषु वृत्तेषु २ ७ १७ १६
 सर्वेष्वेवाजरा २ १० २५ ६
 सर्वेष्वेवापारपक्ष २ ७ १६ ७
 सर्वे हि धर्मयुक्ता २ ६ १४ १४
 सत्तात्त्विकमिह ३ ११ ३३
 सर्वोपपूर्वव्याप्त २ ६ १३ १
 सर्वेषामन्यपूर्वार्था २ १० २७ ११

सक्षिता वमज्जन ११ ३२ ७
 सह देवप्रनुष्या २ ७ १६ १
 सह नस साम २ ८ १७
 सह सकल्पन १० २९ ३
 सह द्योतां रात्रि ११ ३१ २०
 स हि विपातस्त १ १ १६
 साधुतां चित्ततिजानीते २ ३ ६ २
 सा निष्ठ २ ६ १५ २४ २ ११
 २९ ११
 सान्त्वयिषा तर्पयेत् २ ३ ६ १४
 सायमेवामिपूत्रेत्वेके १ ४ १७
 साय प्रातर्वद १ ४ १३
 सार्वकालिकमाद्यातम् ३ ११ ३७
 सा वृत्ति १ २४ १६
 सिद्धा वा ५ १६ २९
 सिद्धा बीपहत ५ १६ ३१
 सिद्धेभ्य २ २ ३ १०
 सुरापोग्निस्पर्शा १ २५ ३
 सर्वार्थ दत्त्वा ६ १८ १५
 सुविचित २ ५ ११ ३
 सूर्योचद्रभसार्प्रहणे ३ ११ १०
 सैरी तामली १ २ ३७
 सेवराज्यादन २ ८ १९ १६
 स्तुति च शुरो ११ ३२ १०
 स्तुहन्ती च गार् ११ ३१ ९
 स्तेन प्रकीर्ण २ २५ ४
 स्तेनोमिशस्ता २ १ २ ६
 स्तेयं कृत्वा १ २५ १०
 स्तेयमाभिसस्त्य ७ २१ ९
 भियास्तु मर्त्य १० २८ २०
 श्रीणां चैवम् १ २६ ५
 श्रीणां प्रसात्तका १ ३ २६
 श्रीमिर्योवदर्थ १ ३ १६
 श्रीम्य सर्ववर्ण्य २ ११ २९ १५
 श्रीवास्तव २ १ १ २०
 श्रीपु चित्ता १ २४ ५
 स्थानासन २ २ ५ ८
 स्थानीयाकाद्वयेया २ ८ १९ १५

जातस्तु काले. १. ८. ७
 जेहति २. ७. १६. २४
 स्फोटनानि २. ८. २०. १६
 स्मृतिश्च २. ६. १५. २५
 स्यात्तु कर्मावयवेन २. ९. २४. १४
 स्वर्ग्यं ब्राह्मणस्य २. ५. १०. ४.
 स्वधर्मयुक्त २. ३. ६. ५
 स्वपञ्चम्युमिनिष्ठो २. ५. १२. ११
 स्वपञ्चम्युदिने। २. ५. १२. १४
 स्वप्न वा पापकं २. ५. १२. १६
 स्वप्न च वर्जयेत् १. ४. २२
 स्वप्नपर्यन्त २. ९. २१
 स्वप्ने क्षयशी ५. १६. १४
 स्वप्नप्यवृत्तौ ६. १८. ६
 स्वर्गमाप्नुयेत्तान् २. ५. १५
 स्वां तु ज्ञायां ११. २०. १४

स्वाध्यायधृग्वर्गः २. ५. ११
 स्वरिककर्मसु च २. ८. ४. ११ १२
 ह
 हंसभामचक्रवाकः ५. १७. ३५
 हर्तारथ २. ६. १५. ४
 हविरुच्छिष्टमेव १. ४. २
 हस्तेन चाक्षरणात् ११. ११. ७
 हारिजर्मेनेयं वा १. ३. ३
 हारिर्षं वैश्यस्य १. ३. २
 हिसार्येनासिना ५. १६. १६
 हितकारी १. २. २०
 हित्वा मज्जमादिनाः २. ११. २८. ५
 हुतायां वा वपायां ६. १८. २५
 ह्यो दर्पति ४. १३. ४
 हेमन्तशिथिरयोः १. २७. ५
 हिमन् १. ३. २०

APPENDIX III

VERBAL INDEX TO THE DHARMA SŪTRA BY DR THEODOR BLOCH

अ

अत्त I, 25, 4
अक्षर II, 26, 10
अकर्तु I, 3, 15
अकारण I, 7, 10 15 6 26 1 31, 7
32, 28 II, 20, 16
अकृतप्रातराद्य I, 11, 23
अहत्वा I, 25, 10
अक्षौम्यक्त I, 8, 2
अकृतपण्य II, 20, 16
अक्षौम्यक्त I, 18, 23.
अक्षौष I, 23, 6
अक्षौषन I, 3, 23
अक्ष II, 25, 12.
अक्षौष II, 16, 12
अक्षर I, 26, 3 28, 11.
अक्षर I, 26, 3. 28, 11.
अक्षाय I, 17, 17
अक्षर I, 3, 12
अक्षरसेविन् I, 2, 28
अक्षर I, 9, 10 24, 15. 28, 11 19
II, 3, 22 23 4, 14.
अक्षर I, 14, 15
अक्षरत्प I, 21, 10
अक्षरमनकारण I, 12 8
अग्नि I 3, 42, 4, 18 18 20 15
12 17 18 16, 14 18, 32 119
18 25, 6, 12 30, 20 22 II, 1,
13 3, 9 20 6, 1 2 3 7, 2
15 12 6 9 11 15, 13 16 17,
18. 19 19 13 22, 7 25, 6 29, 7

अग्निपूजा I, 4, 17 II, 25 7
अग्निशोमीय I, 18, 24
अग्निष्टोम II, 7, 4
अग्निस्वर्ग II, 25, 8
अग्निहोत्र I, 14, 1 II, 7, 14
अग्न्यर्थ II, 22, 21
अग्न्याधप I, 1, 6 II, 11, 18
अग्न्युत्तात I 11, 30
अग्न II 4 10 11 27 16, 18
अग्निद्विषु II, 12, 21
अग्नौत्तु I, 3, 22
अग्न I, 2, 28 II, 2, 1 3 3 8, 18
11, 14
अग्नदीन I, 29, 11.
अवत 1, 22, 4
अग्न्युत्तात I, 12, 3
अग्न्याधोपय I, 18, 4
अग्न II, 14, 13 18, 13
अग्नवावरीत I, 3, 18
अग्न II, 25, 6
अग्नि I, 2, 4 3, 6 9 10 II, 19, 1
28, 19 21
अग्नति I, 25, 1
अग्निक I, 19, 1
अग्नियत् I, 23, 2
अग्न I, 1, 1 5, 10 11, 38. 21
19 II, 16, 27 18, 17 21, 8,
19 22, 11 17 26 23
अग्न्युत्तात II, 18, 11 20, 2
अग्नि—र I, 31, 14.
अग्निक I, 1, 28, 18, 4 II 12, 6 8.

- अतिरिक्त I, 1, 25, 2, 9, 5, 2
 अतिरिक्त II, 25, 10
 अतिरिक्त I, 14, 1, 15, 1, II, 4, 11
 20, 6, 3, 5, 7, 2, 3, 5, 12, 13
 15, 16, 17, 8, 1, 2, 3, 14, -5, 6
 अतिरिक्त II, 23, 5.
 अतिरिक्त II, 10, 18
 अतिरिक्त II, 7, 4
 अतिरिक्त II, 18, 2
 अतिरिक्त I, 23, 4
 अतिरिक्त I, 8, 30, II, 7, 15, 17, 19.
 अतिरिक्त II, 20, 20
 अतिरिक्त II, 1, 3.
 अतिरिक्त I, 18, 7, 15, 21, 3.
 अतिरिक्त II, 20, 14
 अतिरिक्त I, 23, 6
 अतिरिक्त I, 4, 29, 24, 4, II, 6, 12, 15,
 22, 29, 9
 अतिरिक्त I, 1, 1, 20, 29, 31, 32, 26, 2,
 4 to 7, 18, 4, 23, 25, 5, 8, 10,
 8, 12, 8, 5, 13, 16, 8, 19, 6, 12,
 15, 21, 7, 12, 22, 6, 23, 4, 25, 9,
 27, 9, 28, 19, III, 29, 8, 10, 30,
 6, 23, 32, 23, II, 4, 19, 9, 12,
 13, 6, 14, 12, 13, 16, 1, 17, 7,
 21, 7, 18, 22, 6, 23, 3, 7, 24,
 1, 2, 7, 23, 22
 अतिरिक्त II, 23, 12
 अतिरिक्त I, 23, 6
 अतिरिक्त I, 8, 29
 अतिरिक्त I, 5, 12, 31, 15, II, 16,
 21, 13.
 अतिरिक्त I, 20, 6, II, 29, 14.
 अतिरिक्त I, 27, 7
 अतिरिक्त I, 2, 24
 अतिरिक्त I, 1, 6
 अतिरिक्त I, 23, 6
 अतिरिक्त II, 2, 18
 अतिरिक्त I, 20, 6, 7, 21, 11, 23, 11.
 II, 14, 15
 अतिरिक्त II, 11, 11.
 अतिरिक्त I, 23, 11.
 अतिरिक्त I, 4, 14, II, 1, 8
 अतिरिक्त I, 5, 21.
 अतिरिक्त I, 2, 21.
 अतिरिक्त II, 1, 1
 अतिरिक्त I, 1, 31, 2, 4, 7, 23, 9, 1.
 5, 8, 19, 14, 27, 10, 13, 10, 18,
 21, 6, 14, III, 35, 12, 2, 8, 13, 6
 12, 32, 4, 17, II, 5, 2, 3, 6, 4
 अतिरिक्त I, 24, 4, II, 3, 6, 6, 13, 10, 6.
 7, 16, 20, 29, 9,
 अतिरिक्त II, 15, 23
 अतिरिक्त I, 10, 12, 17.
 अतिरिक्त II, 10, 12.
 अतिरिक्त II, 25, 12.
 अतिरिक्त II, 18, 11.
 अतिरिक्त II, 3, 9.
 अतिरिक्त II, 3, 4.
 अतिरिक्त II, 20, 11, 12
 अतिरिक्त I, 8, 22
 अतिरिक्त I, 2, 19, 7, 14, 15, 22, II,
 25, 14.
 अतिरिक्त I, 31, 11.
 अतिरिक्त I, 24, 11, 23, 11, II, 15, 4
 अतिरिक्त I, 6, 19.
 अतिरिक्त I, 5, 23, 8, 25, 9, 4, 11,
 20, 13, 13, 14, 3, II, 4, 25, 6,
 13, 10, 4
 अतिरिक्त I, 5, 24
 अतिरिक्त I, 2, 7.
 अतिरिक्त I, 22, 1.
 अतिरिक्त I, 29, 6.

अप्यापन I, 2, 8, 32, 3 14 II, 10,

4 6

अप्यापयितृ II, 5, 16

अप्याय I, 5, 23, 9, 1 12, 7, II, 12,
20,

अष्वत् I, 8, 12

अष्वशील II, 16, 13.

अप्यापन I, 6, 11

अनजाति I, 27, 7

अनमि I, 11, 34, II, 21, 10

अनमिपक्वति II, 18, 4.

अनङ्ग I, 22, 7

अनङ्गत् I, 26, 1 17, 30 II, 9, 13

अनतिदूर I, 6, 21

अनतिदूर II, 7, 15

अनत्पास I, 23, 6.

अनधीयान II, 4, 16, 10, 9

अनध्ययन II, 5, 1.

अनध्याय I, 5, 25, 9, 7 11, 16, 22
10, 10 28 11, 4, 23, 27, 12, 7
9, 32, 12, 14, 11, 12, 20

अनविशेषपूर्व I, 19, 12

अनवृत्त I, 11, 35

अननूचन II, 10, 8.

अनन्त II, 4, 15 18 1.

अनन्तदक्षिण II, 26, 2

अनन्तर I, 5, 23 8, 30.

अनन्तेवातिन् I, 8 26

अनन्तेवास्याहृत I, 18, 2.

अनन्त्य II, 17 1 23, 12.

अनन्त्य I, 23, 11

अनपस्थादपमान I, 8, 24.

अनपत्य II, 26, 12

अनपश्रित I, 6, 17

अनपिहित I, 10, 1

अनपेक्षा I, 22, 6

अनभिमासिन् I, 8, 14.

अनमिपुष्ट I, 6, 20

अनभिपुष्टपूर्व I, 26, 7.

अनपुत्र II, 21, 10

अनर्थक I, 12, 7

अनहृत् I, 17, 2 11, 9, 6

अनवशेषम् II, 8, 3.

अनशत् II, 9, 12.

अनभ्यसायन I, 27, 9

अनष्ट I, 14, 28

अनसृष्टा I, 23, 6.

अनसृष्ट I, 8, 24, 10, 5.

अनाक्रोश I, 26, 11

अनागम I, 7, 26.

अनावर्त्य I, 8, 27.

अनाचार्यसंबन्ध 1, 6, 85

अनात्म्य I, 23, 5

अनात्यय I, 1, 27

अनाद्य I, 17, 17 19, 14

अनापत् I, 8, 25

अनाप्रीत I, 17, 9

अनामय I, 14, 27

अनापुष्ट्य I, 5, 3 11, 19, 2

अनार्येव I, 26, 7

अनार्थ I, 27, 10.

अवारि सगमुडेपण I, 32, 5

अनावृत्ति I, 25, 1

अनाद्य II, 18, 2

अनाद्यम् II, 12, 13 14

अनासनयोगविहित I, 6, 26

अनात्म I, 6, 21

अनाहृत I, 8, 17

अनिष्ट II, 21, 10 21

अनिमित्त I, 31, 10, II, 10, 3

अनिर्देश I, 17, 24

अनिर्देश I, 16, 18.

- अनिष्टे I, 4, 26.
 अनिष्ट II, 21, 10
 अनिष्टत् I, 19, 10
 अत्र II, 1, 17 24, 1
 अत्र-इत् II, 21, 13.
 अत्र-ईत् II, 13, 19
 अनुप I, 2, 200
 अनुपदत् I, 8, 24.
 अनुप II, 5, 8
 अनुपत् II, 6, 2
 अनुपम् I, 6, 8
 अनुपमन II, 4, 26.
 अनुपम् II, 5, 6
 अनुप I, 6, 2, 10, 13 25, 5 23, 11
 II, 9, 3, 12 8 22, 24
 अनुपान् I, 25, 5.
 अनुपिष्ट I, 16, 19
 अनुपदेय I, 2, 22, 11, 19, 15
 अनुपात् I, 6, 9
 अनुपरोध II, 9, 10 12, 25, 1
 अनुपस्तीर्ण II, 22, 23.
 अनुपस्तीर्णवन्तादिन् I, 3, 4.
 अनुपस्थान I, 6 14
 अनुपेत I, 1, 32 2, 1, II, 9, 7 15,
 18 24, 28, 28, 111
 अनुप I, 7, 14.
 अनुपमिन् I, 10, 6
 अनुपमिपूर्व I, 28, 5
 अनुपन् II, 29, 4 7.
 अनुप I, 12, 10.
 अनुपमान I, 3, 27
 अनुपत् I, 1, 10
 अनुपात् I, 11, 20
 अनुपात् I, 11, 6.
 अनुपाद II, 14, 13
 अनुपात् I, 12, 11
 अनुप I, 6, 15.
 अनुप्याहार I, 29, 15.
 अनुपेय I, 11, 13
 अनुप I, 22, 1, 4 5 8, 23, 6, 11,
 7, 7.
 अनुपान II, 2, 2 2
 अनुपत् I, 9, 20
 अनुपत् I, 2, 5 23
 अनुपात्पुत्र II, 17, 22
 अनुपात् I, 6, 7 31 36 17, 8
 अनुपत् I, 20, 3 4.
 अनुपम II, 21, 4.
 अनुपमिन् I, 30, 12
 अनुपत् II, 21, 6
 अनुप I, 26, 3 II, 18, 3 21, 13
 29, 8.
 अनुपत्त I, 19, 15
 अनुपत्त I, 3, 11.
 अनुपत् I, 19, 15.
 अनुपत् I, 8 20
 अनुपत्ति I, 22, 1
 अनुप I, 16, 10 II, 3, 16 21, 0:
 23, 11 29, 7
 अनुपत्त I, 9, 14, 16, 20.
 अनुपत् II, 22, 3 23, 2.
 अनुप I, 16, 11 II, 25, 3
 अनुप I, 10, 20, 12, 4, II, 1, 5
 13, 3, 17, 8, 25, 5
 अनुप I, 24, 12
 अनुपत् II, 1, 18
 अनुपत्ति II, 4, 2
 अनुपत्ति II, 7, 16
 अनुपत्ति I, 31, 14 II, 12, 6
 अनुपत्ति I, 30, 15
 अनुपत्ति I, 3, 41.
 अनुपत्ति II, 4, 12

अन्तर्बन् II 24 14

अन्तर्वाण्डाल I 9 15

अन्ति 1, 2, 2

अन्तेवासिन् I, 6, 34 8, 26 II, 14,
8 17, 4 6

अन्ध II, 26, III

अण I, 10, 28 15 23 16, 21 23

17, 4 14 19, 14 20 12 15

31, 1 II, 1 3 6 3, 2 9 10

11 4, 19 16 III 17 19 7, 4

17 8 4 15, 15 16, 24 18, 9

25, 9

अणप्राशन II, 15, 19

अणसंस्कार्त्तु II, 3, 1 6 16

अण्नाद I, 19, 15

अण्नाप I, 3, 26

अण्नायकाम I, 1, 24

अन्य 1, 3, 34, 4 3 7 5 10 18

7, 13 8, 14 30 9, 12 10, III

11, 38 13, 7 14, 2 15, 13

16, 24 17, 5 27 21, 9 19,

22, 6 23, 2 24, 13 26, 7 12

29, 4 31, 21 32 20 II, 1,

14 2, 7 5 7 10 5 11, 12,

12, 18, 18, 2 19, 4 14 20,

19 23, 8 24, 2 8 26, 3 27,

18 28, 14 29, 4

अण्यतर II, 6, 10 11, 13

अण्यत्र 1, 2, 19 25 6, 17 7, 26

27 10, 7 32, 12 II, 17, 25

25, 14 27, 21,

अण्यपूर्व II, 27, 11

अण्यप्रयोजन II, 6, 5

अन्वस्त्रादिन् I, III 35

अन्वस्त्री 1, 18 7 15 21, 3

अन्वद् II, 23, 1

अन्वद् I, 8, 12 14, 16

अन्वाहार्यपचन II, 7, II

अण् I, 2, 30 8, 39, 11, 17 15, 2

7 10 16, 2 8 25, 10 30, 18

19 20 22 32, 7 II, 1, 13 15

2, 9 3, 3 9 4, 23, 6, 14 12,

9 16, III 22, 4 13 23, 2 26,

7, 29, 7

अण-अण् I, 18, 32

अण-ह I, 7, 2, 32, 20

अणमद् I, 7, 7

अणमिच्छद् I, 16, 17

अणमि I, 24, 21, II, 26, 2

अणण्य I, 20, 11

अणस्तनीय I, 26, 12 27, 9 29, 10

अणत्य II, 13, 10 16, 8 27, 7

अणुद् I, 25 10

अणपर्याहुत् I, 7, 2

अणपात्र I, 2, 25 16, 30 II, 17,

20-21, 6

अणपात्रा I, 21 17

अपर I, 27, 9 31, 2, II 5, 18, 15, 22,

अपरपञ्च I, 16, 5 6 7,

अपरयोग I, 17, 20

अपररात्र I, 8, 12 9, 23 32, 15

अपराध I, 8 28

अपराह II, 16, 5

अपरिशुद्धीत II, 10, 5

अपरिमित II, 2 2 6 7, 16, 9, 17

अपरिषत्तत्त्वर I, 10, 11 II, 15 3

अपरेण II, 3, 20

अपरेण् II, 17, 13

अपर्वत् I, 11, 27, 31, 35

अपर्वद् II, 15, 16

अपवाद I, 28, 2

अपश्चि I, 32, 16

अपरवान I, 11, 30

अपह्न् I, 27, 11

अपह्ना II, 19, 7 8

अपह्नु II, 18, 1

अपह्नुत I, 11, 18

अपि I, 2 3 3 26 34 4 9 10 5

13 6, 32 34 35 7 12 31

8, 22 17 9 19 10, 6 12, 3

15, 8 16, 9 18, 2 6 14 19,

10, 13, 15 21, 2 2 9 12

26, 12 27, 9 28, 9, 14 29, 4

6 10 30, 23 32, 23 II, 1, 18,

2, 1, 3 8 4, 22 5, 1 9, 13,

13, 4 6 14, 12 13, 15 17, 5

7 19 4 23 7 24 1 2 7

29, 4

अपिह्नु I, 11, 2

अपिधान I, 10, 8

अपिधानी II, 4, 3

अपिहित I, 11, 19

अपु I, 10, 17

अपु I, 11, 13, 1

अपु I, 17, 17 21 20, 7

अपु I, 23, 6

अपुतिह्नु I, 30, 13

अपुतिह्नु I, 2, 20

अपुतिह्नु I, 6, 23

अपुतिह्नु I, 6 16

अपुतिह्नु II, 12, 11

अपुतिह्नु II, 15, 9

अपुतिह्नु II, 9, 4

अपुतिह्नु II, 13, 6

अपुतिह्नु II, 23, 10

अपुतिह्नु I, 14, 15 19 20, 15, 8 13

16 16 14 21 22 29, 14 31,

4 II, 15, 19

अपुतिह्नु I, 16, 21

अपुतिह्नु I, 19, 13

अपुतिह्नु I, 20, 6

अपुतिह्नु I, 20, 14

अपुतिह्नु I, 11, 15

अपुतिह्नु I, 15, 11

अपुतिह्नु II, 7, 5

अपुतिह्नु I, 15 12 II 12, 5

अपुतिह्नु II 1

अपुतिह्नु II 25, 18

अपुतिह्नु I, 5, 7

अपुतिह्नु I, 27, 10 31, 29

अपुतिह्नु I, 20 7

अपुतिह्नु I, 17, 20 20, 7

अपुतिह्नु II, 14, 15

अपुतिह्नु II, 4, 14 6, 9, 11, 13 14,

2 3 5 19, 19 25, 11, 25, 1

अपुतिह्नु I, 7, 8

अपुतिह्नु I 20 7

अपुतिह्नु II, 29 5

अपुतिह्नु निदासपुतिह्नु I, 1, 12

अपुतिह्नु I, 20, 9 II, 7, 16 11, 4

20, 13 26, 1, 29, 14

अपुतिह्नु I, 18, 29

अपुतिह्नु I, 7, 10 23, 15

अपुतिह्नु I, 31, 4

अपुतिह्नु II 12 13 22

अपुतिह्नु II, 16, 7

अपुतिह्नु I, 9, 16

अपुतिह्नु II, 22, 4 23, 2

अपुतिह्नु I, 5, 22

अपुतिह्नु I, 6, 4

अपुतिह्नु I, 6, 3 30, 22

अपुतिह्नु I, 6, 6, 6, 14

अपुतिह्नु I, 25, 1 27

अपुतिह्नु I, 6, 20 30, 20, II, 1, 2

5, 4 6, 7, 22, 13

अपुतिह्नु II, 6, 4

- अभिवद् I, 14, 11 14, 15 18, II,
 4, 17 8, 1.
 •वादपीत I, 5, 12, 16 14, 16, 22
 अभिवाद I, 5, 12
 अभिवादन I, 5, 17 19, 14 13, 17
 II, 4, 17.
 अभिविदस् I, 5, ■
 अभिव्याह I, 12, 5 28, 11
 अभिहत् I, 19, 15
 अभिहास्त I, 3, 25 24, 6, 15, 28,
 17, 29, 8 II, 2, 6
 अभिरिक्त II, 22, 12
 अभिपेचन II, 6, 10
 अभिष्ठा II, 12, ०
 अभिसंधिपूर्वम् I, 16, 7
 अभिहन् II, 22, 13
 अभिह I, 8, 7.
 अभोचार I, 20, 15
 अभोजन I 20 4, II, 15, 5 17, 24.
 अभोष्य I, 4, 12 16, 16 21 22
 17, 28 18, 10, 16 26, 7 27, 3
 अभ्यस I, 11, 25
 अभ्यज्ञन II, 6, 15
 अभ्यधिमन् I, 19, 13.
 अभ्यधिष्ठन् I, 5 21
 अभ्यस— I, 25, 10 II, 22, 11.
 अभ्या— I, 8, 7
 अभ्यास II, 4, 10, 5, 4 6, 3 5 7.
 7, 12, 13 15.
 अभ्यागम I, 10, 13
 अभ्यागमन I, 1, 33 2, 6
 अभ्यासु II, 22, 20
 अभ्यास I, 28, 20 II, 17, 22
 अभ्युसय II, 20, 7.
 अभ्युदय I, 20, 5 II, 27, 7.
 अभ्युदा— I II, 7, 13 15.
 अभ्युदित II, 12, 14 22, 15, 22
 अभ्युद्यम् I, 19, 11
 अभ्युद्यति I, 19, 1.
 अन्न I, 11 31
 अन्न I, 3, 25, 36 II, 4, 28
 अमातृक I, 11, 1
 अमात्य II, 25, 10
 अमावास्या I, 9, 28 31, 19
 अमृत I, 22, 4 7, II, 24, 1.
 अमृतत्व II, 5, 19, 23, 5.
 अमेध्य I, 16, 14 24, 25 17 5.
 अमेध्यसेविन् I, 16, 26.
 अमोह I, 23, 6.
 अवाचितमत I, 27, 7.
 अयाज्य II, 10, 9
 अयोग I, 23, 5
 अयोनि I, 26, 7
 अयंमिध I, 2, 35
 आय्य I, 4, 14 9, 17, 11, 9, 34
 14, 31 24, 11 II, 22, 18 20
 25, 15, 23, 7.
 अय्यवाहिन् II, 9 13.
 अरिक्त II, 1, 15
 अरोच I, 23, 6
 अर्य I, 3, 43 7, 21, 8, 16, 25, 14,
 3 20, 1 3 24, 1 19 23 28,
 21 29, 1 II, 4, 22 6, 1, 8, 4,
 11, 9, 12, 17, 13, 11, 10, 3 21,
 6, 23, 1.
 अर्धग्रहन् I, 24, 23.
 अर्धन् II, 4, 13
 अर्ध I, 2, 14, 24, 11 11, 18, 15.
 अर्धवयम् I, 9, 3.
 अर्धवय I, 29, 17.
 अर्धरात्रि I, 9, 24, 32, 14.
 अर्धरात्रौपद्य I, 24, 11.

अरंमन् II, 23, 4 5

अर्ह I, 14 13.

अर्ह II, 8, 5

अर्ह I, 13, 14 II, 10, 1.

अर्ह II, 14, 9

अर्ह II, 11, 17 26, 18

अर्ह (अर्ह instead of अर्ह उप.)

I, 24, 17

अर्ह I, 23, 6

अर्ह I, 26, 3 28, 11

अर्ह I, 23, 8

अर्ह I, 20, 8 II, 29, 14.

अर्ह—अर्ह I, 4, 27 27, 4

अर्ह—अर्ह I, 24, 22

अर्ह—अर्ह I, 12 7 II, 6, 17.

अर्ह—अर्ह II, 1, 13 3, 15 4, 23.

25, 12

अर्ह I, 26, 8.

अर्ह I, 11, 17 15, 15

अर्ह II, 2, 9

अर्ह I, 17, 5

अर्ह I, 17, 16 31, 22

अर्ह II, 19, 11

अर्ह I, 24, 22 II, 7, 10

अर्ह I, 30, 17.

अर्ह I, 16, 25

अर्ह I, 5, 4 II 13, 9 24, 4

अर्ह I, 14 II 26.

अर्ह II, 15, 15

अर्ह I, 2, 10, 11, 6, 14 20, 3.

अर्ह II, 23, 8 8

अर्ह I, 9, 25

अर्ह II, 23, 4

अर्ह I, 32, 25

अर्ह I, 2, 33

अर्ह I, 8, 5.

अर्ह II, 28, 2.

अर्ह II, 25, 11.

अर्ह II, 26, 16, 6 7.

अर्ह I, 25, 11. II, 22, 16

अर्ह I, 12, 3

अर्ह I, 6, 10 14, 22

अर्ह II, 26, 9

अर्ह I, 3, 38

अर्ह II, 4, 5

अर्ह II, 14, 13

अर्ह I, 6, 13.

अर्ह I, 21, 2.

अर्ह I, 13, 11.

अर्ह I, 24 8

अर्ह I, 1, 11 II, 23, 10

अर्ह I, 11, 21 18, 31 II, 24, 13

अर्ह II, 29, 5

अर्ह II, 5, 2

अर्ह I, 1, 13.

अर्ह I, 12, 6, 11, 20, 22

अर्ह I, 6, 13.

अर्ह I, 23, 6.

अर्ह II, 27, 5.

अर्ह II, 14 11

अर्ह I, 11, 20 20, 10 14.

अर्ह I, 18, 8

अर्ह II, 4, 9 21, 2.

अर्ह II, 13, 2.

अर्ह II, 8, 13

अर्ह I, 17, 14 19, 13. 27, 7. II, 9,

12, 6, 19 7, 3 9, 13

अर्ह I, 3, 38.

अर्ह I, 7, 27 30

अर्ह I, 22, 7.

अर्ह II, 21, 10 21

अर्ह I, 22, 7.

अचर्मन् II 21, 10 21
 अक्षिष्ट II 11, 9
 अग्रवि I 29, 14
 अग्रविस् I, 21, 12 19 29, 15 17
 18 II, 12, 22
 अग्रविलिप्त I, 2, 10
 अग्रद I, 1, 8
 अग्रमन् I, 30, 21
 अधाद I, 10, 30
 अग्रु I, 16 14.
 अग्रन् II, 9, 12
 अग्रम I, 1, 22 II, 3, 20 16, 15
 अग्रमी II, 3, 8
 अग्रक्य I 10, 2
 अष्टाचत्वारिंशत् I, 2, 12 II, 18, 4
 अष्टाचत्वारिंशत्परीमाण I, 30, 2
 अष्टाशीतिसहस्र II, 22, 4 5
 अस् I, 1, 27 32 2, 1 17 19 3, 4
 26 5, 28 6, 4 32 7, 11 12 6,
 7 11 13, 9 15, 1 8 10, 16,
 11 23 18, 5 20, 5 6 21, 20
 25, 10 22 2 10 18 32, 5 11,
 1, 7, 13 15 20 3, 1 4 19 4
 27 5, 5 18 6, 2 10 7, 14 8,
 1. 2 9, 12 11, 14 20, 26 21,
 10 21 24, 8 14 25, 6 13 26,
 27, 21.
 अस्योगस्योग I, 21, 8
 असवृत्ति I, 14, 5.
 असवेष्टन II, 1, 16
 असस्कृता II, 13, 8
 असस्पृष्ट I, 15, 13.
 असदस्य I, 2 29
 असमव I, 13, 10
 असमर्थ II, 9, 12
 असमापदि II, 7, 20

असमानुत् II, 6, 12
 असमुदेत II, 7, 17,
 असमेत्य II, 11, 5
 असवच II, 17, 4
 असमाप्य I 14 30
 अमि I, 16, 16
 अमूया I, 23, 5
 अस्मदप्य II 19, 6
 अस्तम्-इ I, 31, 18
 अस्तमित I, 4, 15 31, 32, 8
 अस्तेन II, 16, 9
 अस्पर्श I, 22, 7
 अस्मद् I, 28 11, 29, 9.
 अहं II, 7 15 14, 13 15 9 24, 1
 26 2
 अह् I, 4 23 28 8, 18 9, 18 22
 10 28 11, 6 11 12, 5 16
 11, 1, 7 16 3, 6 5, 1 12, 14, 16,
 6 7 8 20, 4
 अहन्यमान I, 22, 4
 अहर्ष I, 23, 6
 अहविर्पोषिन् I, 18, 29
 अहविष्य II, 15, 16 18, 3
 अहित I, 22, 6
 अहिष्य I, 11, 31
 अहुत II, 7, 15 15, 16
 अहोरात्र I, 9, 28 10, 10
 अ.
 आ I, 1, 27 8 29 10, 29 13, 1
 32, 11 II, 5, 16 9, 2 5 11, 1
 3 12, 15 15, 2 19 20 22
 17, 24 19, 12 20, 4 24, 5 27, 19
 आ-इ II, 15, 9
 आकारम् I, 11, 29 30 II, 15, 5.
 आकाश II, 22, 4 22 23, 2
 आकु I, 26, 3 II, 27, 14
 आकोष्ठ II, 13

आग्न I, 9, 18, II, 6, 1, 7, 17.
 आग्न I, 4, 24.
 अग्नि I, 2, 2.
 आग्नि I, 20, 6, 25, 4, 31, 9, II, 5, 9.
 18, 4, 25, 4.
 आग्नि I, 4, 20, 21, 6, 32, 15, 2, 3.
 4, 11, 17, 29, 16, 1, 2, 2, 10, 13.
 17, 3, II, 2, 1, 5, 6, 15, 1.
 16, 12, 19, 12.
 आग्नि II, 3, 5.
 आग्नि I, 8, 11, 19, 22, 5, 32, 15.
 आग्नि I, 4, 8, 21, 11, II, 6, 1.
 आग्नि I, 1, 14, 3, 19, 3, 31, 43.
 4, 24, 25, 5, 7, 15, 20, 6, 12.
 35, 7, 12, 10, 21, 27, 30, 8, 6.
 27, 10, 4, 10, 14, 6, 24, 26, 11.
 2, 6, 11, 4, 24, 5, 4, 6, 11, 15.
 6, 7, 10, 1, 14, 3, 23, 10.
 20, 11, 27, 21.
 आग्नि I, 2, 11, 3, 33, 8, 22.
 13, 19, II, 21, 1, 3, 6.
 अग्नि I, 1, 14.
 आग्नि I, 24, 11, 23, 11, II, 18, 4.
 आग्नि II, 21, 11, 22, 1, 17.
 आग्नि I, 7, 4, 30, 21.
 आग्नि I, 24, 21.
 आग्नि I, 15, 19.
 आग्नि II, 23, 10.
 आग्नि I, 20, 14.
 आग्नि II, 23, 11.
 आग्नि II, 11, 7.
 आग्नि II, 19, 6.
 आग्नि II, 20, 10.
 आग्नि I, 2, 24, 6, 34, 8, 25, 10.
 25, 15, 22, 25, 7, 25, 15, 17.
 31, 19, II, 3, 18, 7, 12, 5, 4.
 9, 11, 12, 11, 9, 12, 12, 21, 13.

आग्नि (Acc.) I, 22, 6.
 आग्नि (Loc.) I, 23, 1.
 आग्निप्रदोदन I, 3, 35.
 आग्नि II, 26, 2.
 आग्नि I, 22, 2.
 आग्नि I, 22, 3.
 आग्नि I, 20, 8, II, 29, 14.
 आग्नि I, 8, 6.
 आग्नि I, 24, 9.
 आग्नि II, 20, 12.
 आग्नि I, 8, 22, 25, 4, 28, 21, 29, 6.
 II, 22, 16, 26, 21, 27, 18.
 2, 10, 12.
 आग्नि II, 20, 9.
 आग्नि I, 5, 15, 30, 20, 31, 18.
 19, II, 6, 2, 22, 18.
 आग्नि II, 23, 5.
 आग्नि I, 23, 15.
 आग्नि II, 10, 3.
 आग्नि II, 3, 16, 12, 3.
 आग्नि I, 4, 16, 15, 12, 23, 1, 27, 1.
 II, 22, 7.
 आग्नि II, 11, 14.
 आग्नि I, 15, 20.
 आग्नि I, 9, 5, 17, 31.
 आग्नि II, 17, 17.
 आग्नि II, 25, 7.
 आग्नि II, 22, 6.
 आग्नि I, 4, 8.
 आग्नि I, 23, 6.
 आग्नि I, 1, 12, 5, 15, 19, 3, 9.
 II, 17, 10.
 आग्नि I, 17, 14.
 आग्नि (अग्नि) I, 5, 23, II, 10, 11.
 आग्नि I, 3, 16, 10, 11, II, 4, 25.
 आग्नि II, 22, 3.

आमिष्ठस्य I, 21, 8 26, 6
 आम I, 18, 1 3
 आमन् I, 6, 87 II 17, 18
 आमन्त्रण II, 17, III 25, 4
 आमर्मास I 11, 4 17, 15
 आम्ना II 24, 1
 आम्रात I, 11, 37
 आम्र I, 20, 3
 आयतन I, 32, 24
 आयम् I, 25, 6 II, 12, 16.
 आयुष I, 20, 12 29, 6 II, 16, III
 आयुषग्रहण II, 25 14
 आयुषायुष II 17, 21
 आयुष्काम I, 1, 22
 आयुस् I, 5, 15 II, 7, 4.
 आरभ्य II, 16, 18 22, 1 17
 आरम् I, 4 26 23, 2, 28, 9 II, 16, 1
 17, 24 21, 5 22, 7, 29, 2
 आरम्भण II, 5 19
 आरात् I, 31, 2 3
 आरुह I, 11, 16
 आरोग्य I, 14, 29 II, 11, 17
 आरोहण I, 32, 2 5
 आर्जव I, 23, 6
 आर्द्र I, 16, 15 30, III
 आर्य I, 3, 40 12, 5 8 20, 7 8
 21, 18 17 23, 6 28, 13 29, 1
 9 II, 3, 1 4, 10, 11 25, 13
 26, 4 27, III 14 29, 14
 आर्षा II 29, 9.
 आर्ष II, 11, 18
 आलम् II, 3, 8
 आलम्भ II, 16, 14
 आलिप्तमुख I, 8 2
 आवसथ I, 31, 2 3 II, 6, 15 25,
 4. 8 9

आवप् II, 15, 7
 आवप् (Nom Dual) I, 20, 6
 आवद् II, III, 1 2
 आविक I, 3, 7
 आविन् I, 8 11
 आवीक्षे I, 2, 36
 आवृ I, 23, 2
 आवृत् I, 26, 14.
 आस्थान I, 19, 2
 आत्मन II, 21, 1 23, 9 24, 14.
 आश्वमेधिक I 24, 22.
 आषाढ I, 11 20
 आश्विन I, 32 26
 आस् I 6, 6 22 25 27, 8, 8 12, II
 16, 2 27, 10 II, 12, 13
 आसद् I, III 10 11 15, 18.
 आसन I, 6, 33. 8, 11. 25, 10 30, 8
 32, 9. II, 4, 16 5, 5. 8 6, 7 8,
 7, 17 22, 23 27, 25.
 आसनयत II, 17, 17.
 आसुर II, 12, 1
 आसेव् I, 13, 11
 आस्य I, 16, 11 12.
 आसाव II, 5 19
 आहवनीय II, 7, 2 16, 3.
 आदा I, 5, 8.
 आदितानि II, 7, 13 9, 13
 आहताप्ययिन् I, 5, 26
 आह I, 3, 25. 4, 13 14 7, 19 20
 16, 32 19, III 27, 2 II, 4, 20
 6 7 11 12 16 12, II 23, 1
 आह्ने I, 8, 7
 इ
 इत् II, 24, 8
 इतर I, 1, 7 2 32. 8, 20 26, 2
 29, 8 II 9, 3. 11, 8 15, 10
 22, 10
 इति I, 1, 10 11 32. 33 2, 2 6,

24 37. 33 3, 9. 25 4, 5 6 15	इन्द्रिय I, 16, 7. 23, ५. II, 10, 12.
17 24. 5, 8 9 12 20 22 6, 4	24, 4
34 37 7, 5 7 11 21 8, 5 7	इन्द्रियक्रम I, 1, 25.
15. 22 29 30 9, 3 10 22 24	इन्द्रियप्रतिपक्ष II, 10, 3.
10, 2. 4 7 8. 10 12 15. 11, 3	इन्ध I, 4, 16, II 29, 7.
13 28 33 12, 1 2 3 5 14	इन्धन I, 15, 12.
13, 1 9 10 11 14 18 19 20	इव I, 6, 13 8, 24. 27, 10. II, 6, 8
14, 24 15, 19 16, 4 6 13	14, 13
17, 15 23 28 31 18, 2 13	इव I, 1, 34. 2, 6. 3, 9. 9, 13, 18, 19.
26, 19, 3 4 5 12 13 15 20,	31, 19. II. 18, 3 28, 1.
3 6, 21, 8 10 16 23, 11 24,	ईश्वर- (instead of ईश्वर)
15 25 12 26, 18 27, 7 28, 1	II, 23, 4, 5
2 5 11 16 19 29, 1. 7 8 9.	इषुमा I, 15, 19
17, 16 18. 30, 1 3, 31, 1 6	इष्ट I, 3, 26
11 12 15 16 21 32 10	इष्टावर्त II, 7, 3.
14 24 II, 2, 8 3, 2 9 10. 11	इष्टि I, 27, 2.
4, 14 16 5, 8 16 6, 2 8 9	इष्ट I, 23, 3. I, 17, 8. 9, 21, 16
11 14 15 17 18. 20 7, 3 5	ई
6 11 13 15 17 8, 7 11 13 9,	ईर्ष्य II, 13, 6
6 18 10, 6 11, 1. 7. 12, 15.	ईश II, 29, 3.
53 13, 5 6, 11. 14, 6 9 11.	उ
12 13 15, 12. 20. 22 17, 8 9	उ I, 3, 26. 5, 8. 12, 5 II, 24, 1.
18. 10 21. 22 16, 4 16 19,	उक्त्य II, 7, 4.
2. 18 10 21, 1. 22, 2 4 14	उत्त I, 7, 20. 21. 18, 1.
23, 2 6 10. 24, 1. 5 6 8 12	उत्तर I, 31, 1.
25, 4. 5 14 26, 2 27, 3 11.	उत्तमोपा II, 5, 9
15. 16 21 28. 10 29, 1. 6 12.	उत्तम II, 23, 10.
15	उत्तमिणम् I, 8, 8.
इक्ष्वा I, 3, 28. 4, 29 6, 5 13. 29.	उत्तिष्ठ I, 3, 27. 37. 4, 1. 2 5. 11.
36 7, 12. 13. 8, 11 21 12, 5 14,	6, 36. 7, 27. 30. 15, 23. 16, 11.
3 4 15, 20. 20, 1. 6 22, 5 8	17, 3. 21, 17. 31, 22. II, 9, 7.
23, 2 24, 25 26, 7. 18. 29, 1.	16, 11. 20, 2.
11, 4, 19. 6, 2. 7, 12 17. 16, 1.	उत्तम I, 24, 24 28, 18. 29, 1.
21, 13. 24, 1 2. 10 12. 25, 3.	उत्त II, 19, 8.
11. 27, 10. 28, 4	उत्तम I, 24, 13
इक्ष्वा II, 6, 17.	उत्तम II, 3, 14 4, 8. 18, 18.
इक्ष्वा II, 13, 6	उत्त I, 3, 10 26, 12, II, 4, 3. 4 6
इक्ष्वा I, 22, 5.	
इक्ष्वा I, 11, 31. 31. 16.	

21 12, 22, 18, 15 22, 5 23, 2
उचरतस II, 4, 23
उचरपुर्वदश II, 3, 23
उचरेण I, 30, 7 II, 1, 14 3, 4
23, 5
उचृ I, 15, 11. II, 15, 7
उक्षा I, 5, 12 7, 1 32, 14 II, 4, 17.
उक्षान II, 28, 1
उक्षद् I, 7, 14
उक्षादयितृ II, 18, 5
उक्षन् I, 12, 10
उक्षन्नाथ I, 2, 27
उक्षन्नेन II, 5 16
उक्षादन I, 8, 5 11, 13
उक्षिद् II 1, 14 15, 9
उक्ष्ण I, 10, 18 11, 23 26, 11
II 21, 10, 29 28, 7
उक्ष I, 4 20 21 17, 16 20, 12.
26, 14 27, 1 5 28, 11 II, 1, 24
4, 14 16 5 4 6, 11 12 7, 4
13, 17 8, 9 12, 13 15, 9 18 4
22, 13 28, 10
उक्षपूर्व II, 9, 8
उक्षान्त I, 11, 23
उक्षाम्यवादिन I, 27, 11
उक्षुम्भ I, 4, 13
उक्षोत्तरार्धेन I, 1, 30 36 2, 6 8,
29 10, 5 II, 1, 23 7 15, 2
22, 14
उक्षपर्व II, 3, 20
उक्षयन II, 20 3
उक्षुम्भ I, 31, 1
उक्षान II, 1, 15 ~, 21
उक्षान्त I, 13, 1 II, 17, 17
उक्ष II, 5, 19
उक्षो II, 7, 7

उदात्तार I 3, 15, 8, 8
उदात्तार्थ I, 8, 15.
उदाह I, 19, 13 15 22, 3. 23, 4
25, 9 30, 2. 32, 33 II, 9, 13
13, 6 17, 7 23, 3
उद्— I, 5, 18 31, 18
उदीची II, 1, 13
उदीचीन II, 15, 16
उदीच्यति II, 17, 17
उद्दिद् II, 25 12
उद्दि II, 6, 17. 18 7, 15 12 23
17, 18 19
उद्दि I, 15, 7 19, 13
उद्दि I, 19, 1 II, 11, 9 14, 1
उद्दि—आत् I, 6, 13
उद्दि I, 7, 4 8
उद्दि I, 1, 11
उद्दि I, 24, 21
उद्दि I, 2 33 41 5, 6 12, 7
13, 18 II, 1, 12 10, 10 12 14
20 15, 10 17, 14 18, 16 19, 2
21, 9. 20 22 6 15 27, 11
29, 12
उद्दि I, 2, 7
उद्दि II, 6, 2
उद्दि I, 15, 20
उद्दि I, 15, 21 II, 1, 14
उद्दि II, 11 15
उद्दि I, 1, 9 29 36 2, 5 6
II, 15, 22.
उद्दि I, 31, 3
उद्दि I, 3, 31
उद्दि II, 5, 1
उद्दि I, 1, 11 19.
उद्दि II, 15 7
उद्दि I, 5, 7 7, 18 15, 15 17,
16 28, 7 11, 14, 8 20, 1

- उपयोग II, 3, 13
 उपरि I, 31, 13
 उपरिजित् I, 24, 11, 26, 11
 II, 18, 4
 उपरिगत्या II, 6, 15.
 उपरुध् I, 8, 25. II, 7, 11
 उपलम् I, 4, 10 16, 12 II 21, 16.
 24, 2. 13
 उपलिप्त I, 9, 5.
 उपलिप्तकृत् I, 8, 11
 उपलम् I, 26, 14. 27, 1 II, 8, 14
 20, 3.
 उपलम् I, 8, 29 24, 17. II, 1, 4
 3, 14 20, 9
 उपलिप्त II, 15 7
 उपलिप्त II, 4 22
 उपलिप्तित् I, 8, 2
 उपलम् I, 9, 22
 उपलम् II, 10, 16.
 उपलम् II, 6, 2
 उपलम् I, 5, 20, 21, 22, 6, 29 7,
 13 8, 19, 13, 13 14, 7 12 28,
 8. II, 5, 4
 उपलम् I, 5, 18, 7, 27, 10, 17.
 14, 9.
 उपलम् I, 6, 12.
 उपलम् II, 1, 13 6, 4.
 उपलम्-इ-ध् II, 1, 13.
 उपलम् II, 6, 15 17, 1.
 उपलम् II, 5, 4 8, 7.
 उपलम् I, 31, 6. II, 2, 8 9, 5, 10.
 उपलम् I, 7, 10 15, 7, 16, 5, 7 to
 14, 17, 1, 26, 7, 14 27, 1 5
 28, 11. II, 3, 3, 5, 4 12, 13
 18, 4 19, 12, 22, 13.
 उपलम् I, 15, 16, 16, 23.
 उपलम् I, 4, 3, 16, 22, 31.
 उपा-इ II, 5, 15.
 उपा-इ II, 7, 14 22, 19.
 उपा-इ I, 9, 1 11, 6 II, 5, 1
 उपा-इ I, 11, 7
 उपा-इ II, 5, 11
 उपा-इ I, 12, 5
 उपा-इ I, 7, 5.
 उपा-इ I, 8, 2
 उपा-इ II, 10, 10, 20, 1,
 उपा-इ I, 1, 6
 उपा-इ I, 8, 28.
 उपा-इ II, 7, 10
 उपा-इ I, 15, 1.
 उपा-इ I, 2, 11 19, 8 II, 9, 7
 उपा-इ I, 5, 22 20, 9 27, 5, 31, 5 II'
 1, 4, 2, 3 5, 3 11, 4, 13, 2.
 20, 23 27, 6, 29, 14.
 उपा-इ I, 3 9 II, 18, 15, 25, 5
 उपा-इ I, 10, 17, 28, 15, 11, 3, 17.
 29, 7.
 उपा-इ I, 5, 16
 उपा-इ I, 10, 19.
 उपा-इ I, 11, 30.
 उपा-इ I, 17, 29
 उपा-इ I, 17, 23
 उपा-इ II, 15, 16.
 उ
 उपा-इ II, 7 3
 उपा-इ I, 2, 10 9, 24 30, 21, 32, 14.
 II, 4, 27, 18, 17 19, 12, 22,
 11, 17, 26, 23, 28, 9.
 उपा-इ II, 23, 6.
 उ
 उपा-इ I, 12, 5, 31, 21
 उपा-इ I, 5, 11.
 उपा-इ I, 1, 28, 35, 11, 1, 17.

अव II, 5, 17

अविज् I, 14 11 II २, 6 7

10, 8 11, 19 27 31

अदि I 13, 9

अम 1, 24, 4

अधि I, 5, 4 II 23, 4 3 24, 12

ए

ए I 2 37 38 41 4 17 5, 20

22 6 4 34 7, 21 8, 7 9, 3

10 24 10, 7 10 11 12 11, 3

26 12 5 13, 14 14, 24 15 19

16, 4 6 18 18 23 19 7 21

20 18 30 1 3 II 6, 4 8 9

11 9 6 12, 15 23 14, 6 9 12

15 10 20 17, 14 22, 6 9 15

16 23 9 29, 15

एकसुर II, 16, 16 17, 29

एकधन II, 18, 12

एकपापवाञ्छित I 4, 21

एकान I 27, 11 II, 3 14 7, 16

20, 11

एकवज्र I, 6 19

एकवर्तमान II 5 7

एकसूक्त I 10 19, 11, 33

एकान्त I 26, 6

एकान्ति II, 21, 21

एकदश I 1, 25 II, 3, 22 16, 11

एकभाषिन् I 6, 24

एकत I, 20 8

एकतसमादिन II 29, 14

एकद्वि I 11 17

एतद् I, 1, 11 2 2 4 4 7 5 2

7, 13 31 3 3 9, 22 10 8 18

11, 29 31 12 3 5 13 20 18

2 20, 14 21 18 22, 5 6 24

5 23 24 25, 10 27 8 28, 14

16 18 29 1 11 12 31, 20

21 II 1, 7 14 2, 5 7 4 9

14 6, 2 7 1 9 13 10, 6 11

14 13 15 I 10 16 1 28

17, 6 21 22 18 3 21, 11

12 17 23 9 24 8 11 26 3

27 17

एतद्वाद I, 13, 6 8 9

एव I, 4 14 II 28, 10

एव I, 6 3 31 8 24 25 23 21,

20 25 4 11 II, 1 7 7 12 15

एवम् I, 25 5 II, 6, 2 28 13.

एव I 1 13 2 3 3 9 10 4 2 3

17 29 5, 7 8 19 22 7 25

31 8, 18 9 8 11 13 10 18

11 26 28 29 12 2 3 5

13 9 14 5 18, 21 20, 13 22,

4 6 23 1 24 23 24 26, 11

27 8 28 14 17 18 29, 1, 7

31, 11 12 II, 1, 5 18 20 21

2 3 5 8 4 8 11 17 22 27

6, 18 7, 6 7 9 11 13 10, 6

11 9 13 4 6 15 8 10

16, 7 24 17, 9 9 19 16 17

20, 9 21 6 8 10 16 19 21

22, 6 17 23 1 24 2 9 25 6

26 5

एवमुक्त I 14, 2 II, 23 8

एवम् I 3 26

एवम् II, 11, 4

एवमुक्ति II, 4 15

एवम् I, 3 26

एवम् I 1, 35 4, 29 9, 13 12 6

13 7 20, 3 9 24 5 26 5

12 29, 4 9 14 11 2 4 3, 18

4 23 5 3 18 7 17 12 20

15 8 17 15 18 12 20 4 7

23 24 4 27 12 29 14

एवमागम्य II, 27, 7

एवमुक्त II, 19, 2.

ऐ

ऐन्द I, 2, 3

ऐल I, 17, 22

ओ

ओङ्ग I, 13, II

ओषधि I, 7, 4 II, 5 16 15 17,
14 25 30 21, II 2, 4

आष्ट I, 16 3 10

औ

आहुद I, 2, 28 II, 19 3

ओषकाण I, 10, 2

ओषात्त II, 1, 5

ओषामन II, 3 16

क

कण्ड I, 17, 37

कट I, 6, 13

कण I, 19 3 28, 1

कपू I, 6, 6

कदाचन I, 1, 15 II, 4, 14

कपा I, 23, 10

कम् II, 21, 5

कम्बल I, 3, 8

कम्प I, 17, 26

कर्ण II, 19, 1

कर्णव I, 5, 3

कर्ण II, 16, 7 29, 1.

कर्ण I, 1, 6 4, 23 26 29, 5, 9,
10 10, 21, 17, 19 13, 11, 25,

4 26, 7 29, 9 29, 1 4 30, 14

16 19 20 31, 3 II, 2, 4 7.

19 5, 9 8, 12 9, 12 10, 4 11,

1. 14 13, 1 14, 17, 16, 1 21,

1 2, 7 15 24, 3 10 29, 1.

कर्णव II, 23, 2

कर्णव I, 5, 5 II, 2, 3, 24, 10

कर्णव I, 6, 11.

कर्णव I, 12, 9

कर्णव I, 24, 24

कर्णव I, 26, 7 29, 18.

कर्णव II, 24, 14

कर्ण II, 16, 14,

कण II, 3 5, 19 1 18 20

कण I, 21 25 24, 18 29, 1

कण II, 4, 14

कण I, 22, 5 23 1

कण I, 27, 10

कण II, 22 15

कण I, 6, 2.

कण I, 11, 6

कणममाण I, 11, 2

कणोपाकरण I, 11 1

कण I, 19 7

कण I, 23, 5 26, 13 11, 11, 20

कण I, 32, 16 II, 5, 3 9, 11

17, 19.

कण II, 23, 12.

कण II, 1, 1

कण I, 1, 20, 11, 13, 11.

कण I, 23, 2

कण I, 18, 10

कण I, 1, 23 8, 7, 22 10, 5 11,

14 31, 13, 20, 19, 1 18, 20

II, 1, 2 3 4, 13 16 24

15, 12 17, 1

कण I, 2, 41.

कण I, 13, 1 15, 14 21, 2

कण I, 22, 7.

कण II, 3, 2

कण I, 5 7 6

कण I, 27 7.

दिचिर् I, 5 5 19, 5 30, 15

II, 24, 14 25, 11.

दिष्व I, 20, 15.

दिम् I, 6, 38 19, 2 24, 15 29, 1

दीट I, 16, 16

दीनाश II, 28, 2

दीर्त्त I, 6, 3

दीर्ति II, 24, 3

दीर्ल I, 17, 25

दुबुट I, 17, 32. 21, 15

दुटि I, 24, 11 21

दुटम् II, 7, 2

दुग्धिम् II, 6, 5 7, 1 29, 3

दुग्धिक I, 19, 7

दुग्ध I, 19, 11

दुग् I, 17, 4

दुग् I, 19, 7

दुग्धिर् II, 12, 22

दुग्ध II, 26, 12.

दुग्धी I, 31, 8. II, 26, 18 21

दुग्धात् I, 32, 24

दुग् I, 16, 18 II, 17, 9 27, 3.

दुग्ग I, 19, 14

दुग्ग I, 14, 26

दुग्गि I, 31, 21

दुग्ग I, 20, 5

दुग् I, 3, 37. 42 4, 20 6, 28 57, 7,

12 19 23 8, 3 11, 6 13, 2

7 10 20 15, 23 20, 7 24,

11 21 25, 10 26, 7 13 27, 9

11 29, 14 30, 15 18. 31, 1 2

11, 3, 19 4, 5 9 21 7, 12 9.

5 12 11, 2 12 13 12, 19 13,

6 11 14, 15 15 6 9 13 16,

4 7. 8 17, 18 19 23. 18, 13

14 19, 1 10 22, 7 8. 18 23,

10 24, 8.

दुग्ग I, 13, 10 25, 8 27, 6. 7 8

23, 20 II, 29, 13

दुग्गद्यधित I, 27, 9

दुग्गभूमि I, 17, 8

दुग्ग II, 18, 17

दुग्ग I, 17, 17. 18, 4

दुग्गावसय II, 8, 1

दुग्ग II, 19, 9.

दुग्ग II, 27, 10 28, 5

दुग्ग II, 10, 7

दुग्ग I, 30, 18

दुग्ग I, 3, 3 4 9, 22. 27, 11

30, 11 II, 14, 7

दुग्गद्य II, 28, 2

दुग्गाय II, 16, 18

दुग्ग II, 5, 19

दुग्ग (3 Plur) II, 23, 5

दुग्ग I, 16, 14 23 II, 2, 3 6. 10 11.

15, 7.

दुग्ग I, 19, 4 28, 1

दुग्ग I, 17, 23.

दुग्ग I, 27, 2.

दुग्ग I, 29, 1

दुग्ग II, 13, 11

दुग्ग II, 13, 10.

दुग्गाद् I, 17, 34. 39

दुग्ग दत्त I, 21, 15

दुग्गकौष (Nom Dual) I, 17, 36

दुग्ग II, 18, 3

दुग्ग I, 23, 5 II, 18, 3.

दुग्गादि I 31, 23

दुग्ग II, 26, 7.

दुग्ग I, 18, 27 II, 14, 1

दुग्ग II, 7, 13

दुग्ग II, 1, 3.

दुग्ग I, 3, 9

धनिष I, 1, 4, 27, 14, 25, 27.

II, 10, 6, 7, 24, 1.

ध्विष्यन्ति I, 18, 9.

धृष्ट I, 16, 14, II, 3, 2.

धृ I, 2, 23, 4, 6, 11, 3, 13, 15, 14.

धृ II, 3, 11, 4, 14.

धीवदुष्ट II, 17, 11.

धीविष्ट I, 17, 19.

धृ I, 22, 18.

धृष्टान् II, 16, 11.

धृ II, 25, 11.

धृ I, 9, 7, II, 2, 4, 13, 6, 26, 1, 28, 1.

धृ I, 23, 3, 11, 5, 18, 21, 2.

धृष्ट II, 25, 15.

धृष्ट II, 21, 14, 16.

धृ I, 2, 4.

धृ

धृष्ट I, 6, 4, 15, 21.

धृष्ट I, 29, 1.

धृष्ट I, 17, 27, II, 17, 1.

धृष्ट I, 24, 14.

धृष्ट I, 28, 10, 21.

धृष्ट I, 14, 8, 11, 27, 11.

धृ

धृष्ट I, 13, 12, 15, 17, 14, 5.

II, 4, 27.

धृष्ट I, 20, 3, 12, 15, 11, 28, 10.

धृष्ट I, 20, 0.

धृष्ट I, 4, 15, 6, 8, 7, 16, 8, 17, 22.

II, 23, 16, 14, 21, 9, 23, 3, 25, 4.

II, 11, 28, 6, 31, 13, 32, 20.

II, 5, 3, 7, 5, 10, 13, 13, 1, 16, 1.

17, 8, 21, 2.

धृष्ट I, 21, 13, 17.

धृष्ट II, 12, 22.

धृष्ट I, 10, 19, 26, 8.

धृष्ट I, 24, 8, II, 15, 19.

धृष्ट I, 1, 19.

धृष्ट I, 21, 8.

धृष्ट I, 1, 19.

धृष्ट I, 1, 10.

धृष्ट I, 20, 7.

धृष्ट I, 2, 24.

धृष्ट I, 17, 29.

धृष्ट I, 24, 21, II, 16, 28.

धृष्ट I, 18, 1.

धृष्ट II, 11, 20.

धृष्ट I, 32, 25.

धृष्ट II, 7, 2.

धृष्ट II, 21, 1.

धृष्ट I, 10, 19, II, 25, 14.

धृष्ट II, 10, 2, 17, 5.

धृष्ट I, 4, 24.

धृष्ट II, 26, 4.

धृष्ट I, 2, 20, 29, 3, 15, 25, 23, 5,

12, 6, 1, 32, 34, 7, 2, 12, 17, 8,

14, 15, 17, 23, 26, 10, 2, 15,

14, 7, 21, 24, 25, 10, 31,

19, 32, 10, 11, 5, 8, 25, 10.

धृष्ट I, 5, 24.

धृष्ट I, 25, 1, 28, 15.

धृष्ट I, 5, 9.

धृष्ट I, 7, 14.

धृष्ट I, 21, 9.

धृष्ट I, 22, 4, 5.

धृष्ट II, 7, 3, 14, 8, 22, 8.

धृष्ट I, 2, 7, 4, 29, 11, 25, 7.

धृष्ट II, 1, 1, 15, 3, 12.

धृष्ट II, 9, 12.

धृष्ट I, 9, 25, 16, 14, 17, 29, 20, 12,

24, 1, 15, 30, 20, 21, 31, 8, 9.

II, 8, 5 7 11, 18 14, 7
 17, 4 8
 गोत्र I 6, 30.
 गोषा I, 17, 37
 गोपय I 4, 23 31, 19
 गोक्ष्य II, 10, 7
 गौत्र I, 6, 35
 गौरसर्षप II, 19 1
 गम् II, 19, 9
 गम् I, 8, 24 18 3
 गम् I 11, 30
 गम् I, 5, 18 11 7 11, 9 15, 22
 24, 14 19 29 1 30, 7 8 31,
 3 21 11, 15, 9 19, 6 21, 10
 22 8 25 15 16 4 7 28 7
 गम्सुख I 17, 29
 गम्सुख I, 21, 15 11, 16, 28
 गम्सुख II, 9, 13 19, 9 28, 10
 गम्सुखार्थ II, 17, 16
 गम्सुख I, 1, 19
 घ
 घेवत् I, 11, 8
 च
 च I, 1, 3 6 11 13 33 2, 2 6
 22 23 24 41 3 8 12 25 37
 44 4, 5 9 11 21 22, 5, 3 13
 14 15 17 25 26 6, 3 5 12
 26 to 29 33 36 7, 5 26 27
 29 8 3 4 6 11 13 18 21
 22 25 26 9 17 18 25 26
 10, 1 5 6 15 17 19 20 21
 25 to 29 11, 1 to 4 6 7 9
 to 12 17 18 19 21 24 25
 27 30 31 34 35 36 13, 3
 7 8 9 14 2 3, 4 8 9 10 20
 23 24 25 31 15 1, 6 18 17
 20 21 23 16, 1 23 17, 18

20 24 25 27 35, 39 18 1
 17 to 20 31 32 33 19, 1 18.
 14, 20, 12 14 15 21, 9, 15
 17 22, 7 8 23 1 2, 24, 4 5.
 7 8 9 13 18 25, 10, 26, 1 2.
 5 7 11 28, 7 11 30, 3, 5 8
 11 13 14 18 20 22 31, 2 to
 10 13 14 18 19 23 32 2
 3 4 8 9 10 18 19 21 22
 25 to 29 11, 1, 3 4 6 7 8 9
 13 17 19 21 2, 8 3, 3 7
 12 13 4, 9 10 12 18 20 5,
 2 10 12 13 14 16 18 6, 1
 6 13 15 7, 4 5 8 7 9 7
 12 13 10, 5 11, 2 8 16 12, 6
 7 9 10 12 18 22 23 18, 2
 3 7 10 14, 1 4 8 10 to
 14 19 15 2 4 5 10 13 15
 16 25 16, 1 2, 12 13, 25
 17, 3 10 15 18 19, 20 23
 24 18, 1 2, 3 8 9 10 11
 14 16, 19 1 3 15, 16 20
 20 2 12 to 22 21, 13 22 11
 12 17 18 19 21 8 9 24 2
 3 25, 2 5 7 9 11 26, 1 4
 11 to 16 23 27, 10 28 4 29 9
 10 11 15
 चक II, 2, 3
 चक्राक I, 17, 25 25, 18.
 चक्राक II, 27, 17
 चक्राक I, 5, 8 16, 7 11, 5, 19
 चक्राक II, 5, 8
 चक्राक I, 1 4 9, 3 II, 3, 23 21, 1
 चक्राक II, 7 16 16, 11 27 18
 चक्राक I, 25, 10 27, 11
 चक्राक II, 17, 22
 चक्राक I, 1, 27
 चक्राक I, 31, 19

- चर I, 1, 28. 2, 6. 25. 26. 3, 35.
 20, 1. 3 6. 24, 15. 20. 24. 25,
 8. 27, 6. 28, 18. 19. 29, 1. 8.
 II, 12. 23. 24 13, 16. 21. 17,
 8. 18, 4. 21, 10. 22, 2. 23, 2.
 27, 1.
 चरितनिषेध I, 18, 12.
 चरितप्रसन्नचर्य I, 8, 30.
 चर्मन् I, 20, 12.
 चरु I, 19, 6.
 चलनिकेत I, 22, 4.
 चाण्डाल II, 2, 6. 8. 9, 5.
 चातुर्मही I, 10, 1.
 चारण I, 14, 13.
 चारिन् I, 18, 30.
 चिकित्सक I, 19, 14.
 चिन् I, 23, 1.
 चू I, 14, 3.
 चूर्ण II, 19, 1,
 चेष्ट I, 17, 33.
 चेष्ट I, 3, 4. 6, 32. 12, 7. 10 19,
 6. 20, 4. 32, 20. 11, 4, 17. 5, 4
 6, 2. 7, 12. 13. 15. 16. 17. 8, 1.
 10, 18 21, 16
 चेष्ट I, 6, 28.
 छ
 छर I, 7, 5.
 छन्द इत्य II, 8, 11.
 छन्दस् I, 11, 35.
 छन्दोविचिनि II, 8, 13.
 छिद्र I, 16, 16. 26, 6
 छाया I, 20, 3. 30, 16 17.
 छद् I, 10, 21.
 ज
 जगत् I, 23, 2.
 जगत् II, 11, 10. 11. 16, 6.
 जघन्यमनोऽन् I, 4, 28.
 जहा II, 20, 14.
 जटिल I, 2, 31.
 जन् I, 1, 16. 18 5, 4. 20, 11. 31, 15.
 II, 2, 6 7. 16, 8.
 जनक II, 13, 6.
 जनपद I, 20, 8. II, 23, 14.
 जनपितृ II, 13, 8
 जामन् I, 1, 5 17
 जप् I, 16, 13. 27, 1. 31, 21.
 II, 7, 14.
 जघनर्मन् I, 15, 1.
 जगत् I, 32, 11.
 जनि II, 2, 3 6, 1.
 जातिरसिद्धि II, 11, 10 11.
 जातु II, 20, 14
 जात II, 5, 17. 14, 16.
 जि II, 24, 14.
 जिह्वादेव II, 27, 14.
 जीव II, 14, 1.
 जीवत I, 23, 3.
 ज्ञ I, 8, 16. 14, 14. 23, 2 II, 15, 2.
 ज्ञानि I, 10, 11 28, 6. 11, 14, 9.
 ज्ञान I, 23, 2.
 ज्ञा I, 2, 34.
 ज्येष्ठ I, 4, 11. II, 13, 12. 14, 6. 7.
 12. 15.
 ज्येष्ठमन् II, 17, 22.
 ज्येष्ठ II, 24, 14.
 ज्योतिष II, 7, 11.
 ज्योतिन् II, 2, 9
 जन् I, 25, 2. II, 6, 3. 24, 13.
 ड
 डेरिका I, 25, 13
 ट
 टण्डल I, 11, 4. 17, 19. 20, 13.

तस्य I, 1, 30 36 2 6 9 10 27, 7
28, 12 II 1, 22 2 3 4, 27
8, 14 19, 13 22, 2 4 23 2
12 28, 9

तस्य II, 15, 9

तस्य I, 3, 43 12, 2 11 15, 22
16, 18 22, 3 25, 11 II, 1, 13
2 8 8 12 10, 2 13, 4 16, 3
28 18, 7 23, 10 24, 9 13 26
8 29, 4

तस्य I, 2, 23 5 8 24 7 28 8, 9
9, 12 10, 3 11, 5 16 14 19
16, 5 14 16, 19 17, 7 15
22 25 19, 7 21, 6 28, 1
29, 5 30, 2 19 II, 7, 14
9, 12 10, 10 12, 4, 14, 18 15,
15, 16 1 6 25 17, 2 24, 10
28, 3 12

तस्य II, 26, II

तस्य I, 1, 5 12 to 17 32 33 34
2, 5 6 9 3, 26 31 32 34
45 4, 1 3 4 24 28 29 5, 2
4 7 8 6 1 23 32 34 35 7,
12 14, 25 8, 6 18 23 9 8
13 18 10, 5 8 11, 6 7, 11
22 12, 2 to 5 7 10 12 14
13, 6 21 14 5 25 15, 17
23 16, 12 13 18, 14 19, 13
14 20 3 7 22, 4 7 8 23, 1
2 5 6 24, 8 10 12 16 19
25, 4 26, 6 9 27, 4 8 11
28, 9 17 19 29, 7, 11 14 30,
4 31, 19 22 32, 2 4 II, 1 7
11 2, 3 3, 5 9 11 III 15 4,
7, 23 5, 1 4 6, 5 6 7 9
11 16 20 7, 1 II 6 to 10 8
1 9, 10 13 10, 3 13 15 11,
1 20 12, 1, 2 3 19 23 13
1 6 8 9 II 14 3 10 12

13 15 15 2 3 9 13 16 21
16, 1 17 8 18, 9 13 15 19,
1 20 1 3 21, 2 5 9 11 15
20 22, 5 15 17 18 23, 2 4
5 9 10 11 24, 1 2 3 5 8,
9 11 13 14 25, 4 II 26, 2 5
8 27, 4 II 28, 1 29, 2 4 11

तस्य II, 6, 16 14, 3

तदा I, 7, 13

तदास्य II, 19, 1

तदास्य II 10, 10

तदास्य II, 28, 3

तदास्य II, 13, 6

तदास्य I 12 2 15, 6.

तदास्य I, 5, 1

तदास्य I 12, 1 2 5 25, 6 II, 24,
8 14

तदास्य I, 5, II 26, 14

तदास्य (आ तदितोम् Inf) II, 12, 15

तदास्य I, 1, 11

तदास्य II, 25, 15 26, 6

तदास्य I, 2, 37

तदास्य II, 5, 9

तदास्य I, 10 5 11, 14 31 19, 1
28 20

तदास्य I, 20 13 II, 16, 23 20, 1

तदास्य I 26, 14 27, 1

तदास्य II, 18, 19 20, 3 4

तदास्य I 25, 6

तदास्य II 16, 25 20, 19

तदास्य II, 16, 24

तदास्य I, 2, 29 3, 10 27 4 19 5, 5

18 6 6 11 33 35 7, 13 20

8, 7 9, 8 11 13 16 10, 9 30

12, 11 13, 16 14, 13 17 25

15, 11 16, 9 21 22 17, 8 16

20 7 13 21, 11, 20 23, 3 24,

25. 28, 10. 15. 18. 20. 29, 1. 17. / विनाचिरेत II, 17, 22.
 30, 15. 17 II, 4, 24. 7. 13. 8, 12 / विमपु II, 17, 22.
 13. 9, 11. 30, 3. 11. 6. 14, 15. / विराच 1, 26, 3.
 16, 3. 7. 20. 24. 17, 6. 17. 19, / विरर्षपूर्व I, 14, 13.
 2. 17. 23, 10. 11. 24, 14. 25, 1. / विवृत् I, 2, 33.
 26, 19. 21. 24. 27, 17. 29, 13. / विषयन 1, 28, 11. II, 18, 4.
 वृष्यदप II, 17, 10. / वित् I, 16, 2. 3. 24, 21. II, 15, 8.
 वृप् II, 13, 12. / विहृषर्ण II, 17, 22.
 वृ II, 20, 11. / वैविषक 1, 1, 28. 2, 6.
 वृष्ट I, 23, 6. / वैविषकृद् II, 23, 10.
 वृत् I, 32, 24. / व्यद् I, 10, 2. 11, 27. 27, 7. 29, 17.
 वृष्णीम् I, 7, 1. 14, 12. 28, 8. / त्वच् I, 25, 12. II, 5, 19.
 वृत्त I, 15, 14. 21, 2. 27, 10. II, 4, / त्वद् II, 7, 14, 24, 1.
 14, 22, 2. 28, 2. / तत् II, 5, 3.
 वृमण्येदन I, 32, 28.
 वृणस्यद् I, 11, 8. व
 वृषीप II, 7, 16. 16, 10. 17, 13. 15. / दक्षिण I, 5, 16. 21, 6. 24. 13, 7
 29, 6. / 25, 1, 31, 2.
 वृप् II, 6, 14. 9, 1. / दक्षिणावत II, 4, 5.
 वृष्येत् II, 7, 13. / दक्षिणा I, 4, 3. 31, 8. II, 7, 8.
 वृष्टि II, 1, 6. 16, 18. / 17, 9.
 वृजम् II, 13, 8. / दक्षिणाहार II, 25, 2, 5.
 वृजस्वाम I, 1, 23. / दक्षिणाशुख 1, 31. 1. II, 15, 7.
 वृजस्वाय 1, 22, 6. / 19, 1.
 वृल I, 17, 16. 19, 19. / दक्षिणवृत्त I, 2, 33.
 वृषी I, 9, 2. / दक्षिणेन II, 23, 4. 25, 5.
 वृषम I, 20, 12. / दक्षिणोदग II, 25, 5.
 वृषाग I, 23, 6. / दण्ड I, 2, 30. 38, 8. 29. 29, 1.
 वृत् II, 16, 16. / 11, 10, 6. 7. 11, 1. 2. 3. 29, 8.
 वृषोदय II, 16, 20. / दण्डादन II, 27, 15. 28, 2.
 वृष II, 27, 21. / दण्डाकर्मेत् II, 28, 13.
 वृ I, 2, 15. 10, 10. 18, 9. 25, 10. / दण्ड II, 26, 19.
 27, 9. 11. II, 1, 13. 9, 13. 12, / दत् I, 16, 17.
 8. 20, 6. / दत्त I, 3, 26.
 वृषाय II, 17, 14. / दधि II, 8, 8.
 वृषावन I, 13, 10. / दधिवर्मा I, 29, 13. 14.
 वृषवचन I, 13, 10. / दन्त I, 31, 22.

दत्तशालाटन I, 8, 5 22, 32, 9
 दन्तःशिवन II, 5, 9.
 दय I, 23, 6.
 दम्प I, 23, 5.
 दर्शन I, 28, 6. 31, 18. II, 2, 8 9.
 17, 20.
 दहेनीयापल II, 16, 20
 दशनार्थ I, 8, 17. 22 28, 6.
 दधन् I, 19, 18, 24, 3.
 दशम I, 1, 24. II, 3, 22 16, 17.
 दशवर्ष I, 14, 18, 14, 25.
 दश I, 9, 23
 दा I, 2, 22 4, 5 14, 1. 17, 4 15.
 18, 6 15 19, 5. 27, 10. II, 4,
 10. 16. 19. 6, 15. 7, 6 17. 9, 6.
 10, 2. 11, 7. 9. 19. 12, 1. 13,
 11. 15, 18. 18, 9. 19, 27. 20, 2.
 22, 16. 28, 1.
 दा II, 22, 15.
 दान I, 12, 15 19, 6. II, 9, 8, 10,
 4. 13, 10. 11. 14, 20. 15, 12.
 दान्त I, 3, 19.
 दाव II, 19, 2. 14, 2. 5 11.
 दायाद II, 14, 6.
 दायाद II, 10, 4.
 दार I, 7, 27. 14, 24 25, 10. 26,
 11. 32, 6. II, 1, 17. 18. 8, 10.
 11, 12. 22, 7. 28, 18, 27, 10.
 दारम्यदिकमित्र I, 28, 19.
 दावमर I, 17, 12.
 दास II, 4, 20.
 दासकर्मकर II, 9, 11.
 दासी I, 16, 32
 दास्य II, 10, 16
 दिशिपूति II, 12, 22.
 दिवा I, 11, 19. 30, 14. 31, 19. II,
 19, 14.

दिव्य II, 7, 16
 दिग् I, 25, 1 31, 2 II, 25, 21.
 दीक्षित I, 18, 22. 25.
 दीक्षित II, 25, 13.
 दु.च II, 21, 13 16.
 दुर्द्वेष I, 22, 8.
 दुर्विद्वत् I, 32, 24.
 दुष्कृतकारि I, 19, 13.
 दुष्टमात्र II, 28, 19.
 दुष्प्रलम्भ I, 20, 6.
 दुहितु II, 11, 15. 14, 4.
 दुहितृवत् II, 11, 18. 12, 2. 23, 11.
 दूक I, 2, 2.
 दूते दर्शन II, 23, 8.
 दृढपति I, 12, 21.
 दृष्ट I, 13, 4.
 दृष्ट I, 4, 9. 7, 19. 8, 18. 14, 4. 16,
 30. 22, 8. 23, 1. 24, 13. II, 12,
 16. 13, 7. 18, 16. 24, 2. 23, 7.
 दृष्ट I, 3, 27.
 देव I, 6, 13. 11, 3. 13, 1. 20, 6.
 II, 16, 1 17, 8.
 देवता I, 3, 43. 30, 20. 22. 31, 4. 5.
 II, 4, 6. 16, 3.
 देवपवित्र II, 8, 9.
 देव I, 6, 33 9, 8. 11, 23. 15, 17.
 32, 18. 11, 3. 15. 18. 4, 1. 23,
 14, 7. 12. 18, 6.
 देवप्रलयम II, 15, 1.
 देहव II, 24, 2.
 देहलो II, 4, 2.
 देव II, 11, 19. 29, 6.
 देवप्रथ II, 11, 3.
 देव I, 14, 4. 21, 20. 23, 3. 4. 29, 7.
 31, 23. II, 2, 8. 6, 19. 7, 15.
 12, 19, 13, 3.

दोषघट I, 29, 2 II, 2, 5 7

दोषवत् I, 21, 19 20, 7 12 20, 4
II, 13, 4

दावंस्य II, 10, 12 27, 4

दो II, 16, 1

द्वय I, 4 3 II, 2, 11 12, 1 14,

15 19 10, 23 25 18, 7 20,

18 22 15 26, 17

द्वयवत् II, 17 10

द्राधीयन II, 10 24

द्रु I, 1 15

द्रु II -0, 1

द्रु I 23 5

द्रु II, 22 15 16

द्रुविद्युत् II, 9, 13

द्रुवत् I, 1, 26 II 16, 19

द्रुवत् I, 2, 16 24, 20 23, 11
29, 17 II, 18, 2

द्रुवत् I, 27, 6 7 28, 20

द्रुवत् I, 2, 6

द्रुवत् I, 10, 4 29, 17, II, 8, 13,
7, 4

द्रु I, 13, 6 30, 22

द्रुवत् I, 1 27

द्रु I, 11, 29 13, 19 11, 20, 5

द्रु I, 24, 19 II, 7, 16 10, 9
17, 12 15 20, 5

द्रुवत् I II, 18

द्रुवत् I, 31, 15 II 6 10

द्रु I, 16, 4 6, 9

घ

घ I, 14, 9 12 29 3

घ I, 1, 1. 13 14 7, 19 8, 24
30 18, 13 20, 1 3 4, 6 7 24,
23 28, 10 II 2, 2 11 4, 7 6,
1 4 5 11, 12 13 11 20, 22
25 1 27, 1 29, 5 15

घर्मवत् I, 7, 18 20, 14 II, 14, 3

घर्मवत् I, 4, 24

घर्मवत् II, 11, 10

घर्मवत् I, 1, 2

घर्मवत् II, 26, 14

घर्मवत् II, 6, 5

घर्मवत् I, 32, 24

घर्मवत् I 8, 6 14, 14 20, 18,

घर्मवत् I, 5, 11

घर्मवत् I, 4, 12

घर्मवत् II, 13, 7

घर्मवत् II, 29, 13

घर्मवत् I, 13, 4

घर्मवत् II, 10, 14

घर्मवत् I, 4 23,

घर्मवत् II, 16, 25

घर्मवत् I, 32, 12

घर्मवत् I, 18, 14

घाय I, 20, 12 13,

घा I, 11, 8

घा I, 27, 14

घा I, 7, 21 15, 22 29, 8
II, 26, 9

घा I, 6, 9

घा I, 26, 2

घा I, 3, 10 II, 19, 12

घा II, 12, 9

घा I, 17, 24 20 26, 1.

घा I, 31, 11.

घा I, 5, 8

घा I, 22 7 23, 2

घा II, 24, 8 9

च

च I, 1, 15 2, 5 8 17 22 23 26
28 30 3, 26 27 35 37, 4, 5
16 20 21 23 5, 4 6, 3 4, 5

10 12 26 27 29 31 36 7, 2	नष्टवत्ता II 17 8
3 4 6 ° 9 10 8, 3 6 7 8	नाक I 23 1
11 14 25 9 1 7 ■ 27 10 7	नाद I 10 19
11 4 6 14 35 12 9 11 13,	नाना II, 1, 22 4 7
5 10 12 15 17 14 ■ 4 15	नान कर्मन् II, 23 11
18 20, 22 23 30 15, 4 8	नानामि II 12 10
10 12 18 20 21 16, 11 13	नाम II, 17, 8
14 17 18 20 21 17 6 14	नामधय I 28 1
18 2 5 7 9 15 19 10 12	नामधेयग्रहण I 8 15
11 20 1 4 6 13 21 3 5 10	नामन् I, 5 17 6, 34 14 23
20 22 2 6 23 1 24 25 27	नावा I 32 27
7 28 3 6 7 10 11 18 29 1	नाशन II 29 6
8 7 10 14 30 18 22 31 9	नादय II 26 21 27, 8 20
11 to 17 21 22 32, 2 4 15	नासिक I, 16 7
18 22 24 II 4, 13 14 16	नास्तिक I 20 5
5 4 15 6 5 8 12 19 8 1	नि नङ्गण II 5, 9
3 4 9 3 6 11 13 10, 3 8	नि भयस I, 1, 8 9 13
11 2 12 15 12, 5 6 9 11	नि धेयता (Instr Sing) II 16, 2
12 19 21 13 8 10 14 16 20	नि सु I, 5 2
15 18 14 17 18 19 21 16,	निकय I, 8 13
12 17, 8 23 18 11 19 1 4	निकाम II, 7, 14
7 10 11 14 20 2 20 21,	निष्ठन् I 3, 38 15 14
16 22 11 20 23 5 24 9	निगम् I, 13 11
10 14 25 10 11 14 15 27, 2	निगम I 9 4
28, 5 ■	निय I 13 14 14 10 22, 7 23, 2
नकुल I 25 13	28, 9 II 1 12 15 4, 9 21 9,
नक्ष I 11, 18 34 16, 32 31, 19	10 25, 7
II 4 8 17, 23	नित्यप्रवृत्त I, 4 4 II 7, 1
नक्ष II 3 8 20 15	नियग्रथ I, 11 21
नक्षत्रादन II, 20, 15	नित्यश्राद्ध II 18, ■
नगर I 32, 21 II, 26, 4 6	नित्यावुद II 14, 13
नम I 7, 3 15 9	निषा I, 4 14 22 6 II, 26 4
नदातर I, 32 26	निनी II, 4 23
नमन् I, 31, ■	निपुण I 22, 8 23, 2
नक्ष I, 11, 12 13 4 II, 27, ■ 29,	निषा I, 20, 3
1 9	निष्ठि II, 10 1
नक्ष II 18 7 ■ 24	
नक्ष I, 1, 23 II, 3 21 16 16	

- निपम I, 4, 7, 5, 1, II, 5, 15, 16, 18.
 10, 16 21, II 23, 1.
 निपमविलेप II, 10, 1.
 निपमादिकम् I, 4, 25, 5, 4 II, 12, 18.
 निपमतेजस्य II, 27, 18.
 निपमरम्भ II, 27, 7.
 निपुण II, 4, 19 10, 15.
 निरय II, 2, 6
 निरयसो II, 14, 12
 निरय II, 8, 14
 निरयति I, 18, 33
 निरय II, 8, 11.
 निरयति I, 26, 8
 निरयत I, 23, 5.
 निरयत् I, 18, 26
 निरय I, 19, 6
 निरयत् I, 17, 12.
 निरय II, 6, 16
 निरय I, 2, 9 29, 14.
 निरय I, 24, 10 29, 18 II, 10, 12 12, 22
 निरययुग II, 26, 24
 निरय I, 24, 25 28, 18, 29, 1.
 निरय I, 23, 3 II, 4, 23
 निरय II, 3, 15 25, 12
 निरय I, 4, 27 5, 10, II, 9, 4
 निरय I, 6, 30
 निरय I, 8, 29.
 निरय II, 17, 11.
 निरय I, 13, 19 24
 निरय I, 18, 1.
 निरय I, 6, 1 31, 19 32, 6, 11, 12.
 निरय I, 24, 19, 30, 7.
 निरय I, 20, 2
 निरय II, 15, 24 23, 10 29, 11.
 निरय II, 5, 9
 निरयनरुद्रति II, 5, 5
 निरय II, 12, 6
 निरय I, 5, 16 II, 23, 10.
 निरय I, 16, 11
 निरय I, 11, 25 31.
 निरय II, 25, 14
 निरय II, 24, 10.
 निरययस्त्रयम् I, 2, 38.
 निरय I, 13, 22 II, 19, 17.
 निरय I, 27, 3
 निरय I, 20, 4 II, 13, 6
 निरय I, 17, 6
 निरय II, 10, 11.
 निरय II, 8, 13, 14, 13.
 निरय I, 22, 1
 निरय I, 17, 2.
 निरय II, 17, 21.
 निरय II, 17, 22
 निरय II, 7, 2 8, 4
 निरय II, 3, 16.
 निरय II, 16, 22.
 निरय I, 19, 13
 निरय I, 17, 37.
 निरय II, 16, 12.
 निरय I, 14, 13.
 निरय II, 17, 22
 निरय II, 10, 8.
 निरय I, 23, 3
 निरय I, 20, 11.
 निरय I, 16, 12, 21, 10 II, 27, 11, 29, 10

- पठन् I, 31, 17
 पतनीय I 2, 19 21, 7 18 28, 14
 29 16 17.
 पति II, 14 16
 पतिन I, 9, 9 21 5 20 23 6 9
 II, 11, 9. 14, 1
 पतिवशम् I, 14, 21
 पत्नी II, 23, 10
 पयिन् I, 24, 12 30, 28 II, 11, 5
 6 23, 4 5 27, 25
 पद् I, 16, 28 31, 6 II, 30, 12
 पयउपमेचन II, 7, 4
 पयम् I, 17, 22 29 14 II, 8, 8 23,
 10
 पर I, 2, 24 21, 20 22, 2 28, 1
 17 31, 16 II, 2 2 6 13, 6
 17, 5 20, 4 21, 17 23 12 21,
 4 9 10 13 26, 18 27, 2 28,
 10
 परित-प I, 21, 9
 परितपगमिन् II, 27, 21.
 परित्व II, 27 5
 परम I, 22 7
 परमशुभ II, 15, 5
 परमशुद्धि I, 23, 2
 परशु II, 22, 15
 परा-इ II, 13, 6
 परडाहृत II, 10, 11
 परादीक I, 17, 26
 परवन् II, 7, 16
 परिभृष्ट I, 18, 17
 परिभृष्ट II, 28, 1
 परिभृष्ट I, 14, 19 28, 1 2 II, 20,
 18 26, 1 28 10
 परिचक्षु I, 11, 25 17, 27 32, 29
 II, 10, 11 17, 20 26, 17.
 परिचयन् II, 21, 13
 परिधा I, 16, 14 23, 19 21
 परिच्छेद II, 2, 7
 परिमृज् I, 16, 3 9 17, 11 II, 9,
 15.
 परिमोक्ष II, 21, 12
 परिमोषण II, 28, 11
 परित्रम् I, 25, 1
 परिवापन I, 10, 6
 परिवित्त II 12, 22
 परिवित्त II, 12, 22
 परिविविदान II, 12, 22
 परिवृज् II, 5, 10 19
 परिवृद्धि II, 2, 4 5.
 परिवेष I, 11, 31
 परिवाज II, 21, 17
 परिवद् I, 11, 38
 परिवेचन II, 3, 15 17 18 4 7
 परिध्वज् I, 25, 2,
 परितरत्तर II, 8, 7 15, 20
 परितम्-ऊद् I, 4, 16 18
 परिहा I, 13, 10 17, 15 25, 11
 30, 14 II, 10, 6 14, 1 15, 2
 परिहृ I, 8, 27
 प्रीक्षार्थ I, 29, 6
 प्रीमाण्ड II, 14, 8
 प्रीवाद् I, 23, 5 31, 2 II, 5, 13
 प्रीष्ट II, 12, 22
 प्रसप I, 31, 5
 प्रोष्ठ II, 3, 9
 प्रोषवन् I, 2, 17
 प्रर्ण II, 22, 2 23 24 9
 प्रर्णत्त I, 16, 10
 प्रर्णवसा I, 3, 40 10, 30
 प्रर्णोद्दि II, 12, 22
 प्रर्णुवेत् I, 11, 4 17, 17
 प्रवेत् I, 23, 14 11, 1. 4. 3, 8

- पल्लव I, 27, 26
 पवित्र I, 26, 7.
 पवित्रार्थे I, 27, 2
 पय I, 3, 26 9, 27. 18, 6 15 32.
 24. II, 7, 2 14, 13. 16, 18, 23,
 10. 26, 4 to 7.
 पञ्चमान I, 1, 26
 पञ्चप II, 25, 3
 पञ्चमन् II, 26, 19
 पञ्चा I, 3, 15 4, 26
 पा I, 25, 3 10
 पौष्ट II, 15, 7.
 पारम्प्य I, 26, 8
 पारम्प्य II, 22, 15
 पाठ I, 12, 10
 पति I, 4, 18. 5, 21. 6, 16. 10, 27.
 16, 7. II, 5, 6 12, 12. 19, 1
 11. II 27, 5
 पतिमहन् II, 1, 1 14, 17
 पतिमहन् I, 4, 21.
 पतिमहन् II, 12, 5
 पति II, 23, 1.
 पद I, 5, 21. 6, 1 11, 13 15, 17.
 23 16, 7. II, 6, 9. 19, 1. 20,
 12. 13 27, 11. 12
 पदार्थे I, 26, 15
 पदार्थे I, 31, 1
 पाद I, 32, 9
 पादुकि I, 8, 2
 पादु I, 2, 13
 पान II, 25, 9
 पप I, 25, 10. 27, 11.
 पपर II, 12, 16
 पपह I, 24, 9
 पाप्मन् II, 6, 20
 पारायण I, 11, 7
 पार्थिव II, 7, 16
 पार्थिव II, 1, 11.
 पल्लव I, 2, 38 32, 9.
 पावमान I, 2, 2
 पावना यदि I, 2, 6
 पाणि I, 19, 14.
 पि (= अपि) I, 5, 7
 पिण्या I, 18, 1
 पितापुत्री I, 14, 25
 पितृमह I, 1, 32
 पितृ I, 1, 32 4, 11. 10, 4 13, 1.
 24, 6. 25 19, 13 29, 6 21, 8
 II, 14, 8 15, 2. 16, 3. 7. 24.
 17, 8. 18, 16 18
 पितृलिङ्ग II, 4, 5
 पितृस्य I, 14, 11
 पितृति I, 20, 12
 पिशाच II, 17, 8
 पितृ I, 17, 19.
 पुन I, 16, 12.
 पुन्य I, 19, 4 9 10 31, 12
 पुन्यह I, 24, 13
 पुन्यद्विधा I, 29, 5
 पुन्यदल II, 14, 18
 पुन्यह I, 13, 9 II, 29, 7.
 पुन I, 7, 30 8, 24 29, 9. II, 9,
 11. 13, 1. 4 5 6 14, 1. 2 11.
 12.
 पुनत्त I, 28, 9
 पुन सन्त I, 5, 5.
 पुन मर्गे II, 24, 6.
 पुन I, 13. 4 15, 17 II, 5, 15.
 27, 6 28, 8.
 पु I, 22, 4 25, 2 8 5.
 पु I, 22, 7
 पु I, 20. 1 II, 5, 4

- पुरातान् I 19, 13 II, 3 17 8, 1 25, 4
 पुरा II, 7, 14 13 6 16, 1
 पुराण I, 19, 13 29, 7 II, 22, 24
 23 3
 पुरीष I, 15, 23 21, 16 30, 14 15
 16, 18 20 21 31, 2 3
 II, 5, 9
 पुर्य I, 19, 11 II, 15, 2 26, 5
 पुर्यश्च I, 21, 8 II, 27, 10
 पुर्यश्चिरश्च I, 23, 21
 पुर्यश्चस्कार II, 23, 11
 पुरोडाश II, 22, 18
 पुरोहित II, 10 14
 पुष् II, 20, 8
 पुष्करादि I, 19 7 23, 1
 पुष्टि II, 4, 9 7, 3 16, 15 22 18, 3.
 पुष्टिकाम II, 18, 19 20, 3
 पुष्ट्यर्थ II, 20, 3
 पुष्प II, 28, 10
 पूज् II, 4, 20, 5, 4
 पूजा I, 8, 21 13, 2 14, 10 30, 5
 II, 6, 6 7, 12
 पूत्रिण्य I, 17, 37
 पूतीगन्ध I 10, 24 11, 31
 पूर्ण I, 1, 5 8 5, 17 13, 20 21, 20
 24, 6 II, 5, 18 7, 3 11, 10 11
 12, 3 13, 7 24, 3
 पूर्ववती II, 13, 3
 पूरण I, 30, 7. II, 1, 14
 पूर्वेष्टुम् II, 17, 11
 पूर्वोत्पादित् I, 4, 28.
 पृथक् II, 24, 2
 पृथिवी I, 23, 11
 पृथुश्च I, 17, 19
 पृष्ठ I, 23, 1
 पृष्ठत् I, 27, 10
 पृष्ठत् II, 12, 13
 पृष्ठास्त्र I, 9, 27
 पैशुन I, 26, 7
 पोष II, 20, 8
 पोषस्त्र्य I, 14, 13
 पोर्णमसी I, 9, 1 2 27, 1
 पोर्णम् II, 2, 6
 प्र ऋ I, 6, 22 18, 8 15 21, 4 29, 2
 II, 22, 24
 प्र अर्धे I, 7, 9
 प्र अश्च I, 10, 23 26, 9 II, 17, 16
 19, 1
 प्रजानाति I, 4, 1
 प्र र्ध् I, 7, 3
 प्र उध I, 15, 15 16, 7 II, 3, 9
 प्रदीर्घवेष्ट I, 25, 4 II, 10, 11
 प्रकृति I, 2, 10 18, 10 II, 24, 13
 प्रत् II, 15, 7
 प्रसत् I 6, 1 15, 17 23 II 2, 1 6
 9 19 1
 प्रक्षालयन् I, 2, 23 29 3, 36
 प्रक्षालन I, 11, 13 II, 20, 12
 प्रक्षाल्य I, 25, 18
 प्रक्ष् I, 14, 26. II, 6, 1
 प्रक्षत् II, 24, 1.
 प्रजा I, 3, 26 9 13 32, 24 II, 5, 10
 7, 3 4 11, 12 12, 4 16, 2 23,
 4 5 24, 1 26, 4
 प्रजानि II, 24, 1 8.
 प्रजादान II, 23, 8
 प्रजापति I, 19, 13. II 24, 7 12
 प्रजापदवर्धनम् II, 11, 17.
 प्रजा (°जानाति) II, 15, 21
 प्रजा II, 2, 3
 प्रणिहिताम् I, 4, 29.
 प्रणीत II, 11, 1 29, 8

प्रति I, 12, 9
 प्रति-इ II, 29, 15
 प्रति-रप् I, 22, 6
 प्रतिप्रद I, 18, 1 II, 22, 11.
 प्रतिप्रद्व II, 10, 4 6
 प्रतिपद्य II, 18, 14
 प्रतिपद्य II, 6, 2
 प्रतिपद्य II, 26 8.
 प्रतिपद्य I, 7, 25 18, 6 II, 2, 3 6, 2
 10, 10 11, 2 17 19 14, 15
 15, 12 16, 25
 प्रतिपद्यदि II, 20, 19.
 प्रतिपद्यप् I, 2, 1.
 प्रतिपद्यप् I, 9, 11
 प्रतिपद्यप् II, 3, 16.
 प्रतिपद्यप् II, 12, 11
 प्रतिपद्य I, 6, 6
 प्रतिपद्य I, 24, 21
 प्रतिपद्य I, 29, 1 II, 21, 10
 प्रतिपद्य II, 3, 11
 प्रतिपद्यप् I, 8, 20 21, 14, 28, 3
 प्रतिपद्यप् I, 26, 7
 प्रतिपद्य I, 8 10
 प्रतिपद्य I, 8, 7.
 प्रतिपद्यप् I, 11, 11
 प्रतिपद्य II, 22 17.
 प्रतिपद्य II, 5, 11
 प्रतिपद्य I, 28, 21
 प्रतिपद्य I 30, 22.
 प्रतिपद्य I, 17, 33
 प्रतिपद्य I, 31, 1
 प्रतिपद्य II, 12, 21 24, 2
 प्रतिपद्यप् II, 23, 11
 प्रतिपद्य I, 14, 20
 प्रतिपद्य I, 5, 17
 प्रतिपद्य I, 32, 6

प्रतिपद्य II, 8, 1
 प्रतिपद्य II 13, 8
 प्रतिपद्य I, 3, 26 14, 11 II, 4, 13.
 प्रतिपद्य I, 24, 25 28, 18 29, 1.
 प्रतिपद्य II, 14, 2
 प्रतिपद्य I, 6, 31 14, 11 17 11, 4, 18
 8, 1
 प्रतिपद्य I, 19, 1
 प्रतिपद्य I, 19, 1
 प्रतिपद्य I, 6, 24
 प्रतिपद्य I, 2, 9 15, 11 II, 16, 8 17, 15
 19, 1 18
 प्रतिपद्य II, 8, 13
 प्रतिपद्य I, 7, 2 32 20 II, 12,
 11
 प्रतिपद्य I, 15, 6
 प्रतिपद्य II, 27, 3.
 प्रतिपद्य I, 3, 32
 प्रतिपद्य I, 9, 1 11, 26 11, 36
 प्रतिपद्य I, 2, 5.
 प्रतिपद्य I, 3, 31 29, 1 31, 16 11, 3, 10
 प्रतिपद्य I, 29, 6
 प्रतिपद्य I, 29 2
 प्रतिपद्य I, 15, 22.
 प्रतिपद्य I, 29, 2
 प्रतिपद्य II, 16, 12.
 प्रतिपद्य I, 1, 2 11, 23, 10
 प्रतिपद्य I, 4 25 11, 28, 7 8.
 प्रतिपद्य I, 19, 15
 प्रतिपद्य I, 11, 23 15, 2 3 13 17.
 23 16, 9 17, 11 11, 3, 1 17,
 4
 प्रतिपद्य I, 6 36 17, 3 31, 22 11, 11, 15
 18, 11
 प्रतिपद्य I, 15, 10, 22.
 प्रतिपद्य II, 13, 9

- प्रयोग I, 12, 10
 प्रयोजन II, 26, 3
 प्रयोजयितु II, 29, 3
 प्रवच् II, 16, 1
 प्रवचनयुक्त I, 32, 1.
 प्रवत् I, 3, 42 5, 14, 14, 8.
 प्रवह् I, 11, 8.
 प्रविद्य I 1, 11 3, 39. 25, 6 12. 28,
 11. 15. 31, 21
 प्रवृत्त II, 22, 3 23, 2
 प्रवृत्ति I, 12, 11 26, 2, II, 2, 3.
 प्रवृत्तिकारण I, 4, ■
 प्रवेशन I, 24, 19 30, 7 32, 21,
 प्रनञ् I, 18, 31 II, 21, 8 19
 प्रशंस I, 20, 7 II, 12, 3 24, 8.
 °श्राप् (Part. Perf. Pass) I, 31, 12.
 II, 19, 3.
 प्रसङ्गा I, 2, 24, II, 7, 8. 23, 6.
 29, 10.
 प्रश्न I, 32, 22 23 II, 29, 7.
 प्रसक्तमनस् II, 17, 4.
 प्रसव I, 13, 8.
 प्रनृ I, 5, 16.
 प्रस्था I, 24, 14
 प्रह् I, 16, 1.
 प्राक् I, 4, 19. 5, 13. II, 11, 13.
 26, 12.
 प्रागयवर्ग II, 3, 22.
 प्राङ्मुख I, 31, 1.
 प्राचार्य I, 8, 19.
 प्राची II, 1, 13
 प्राचीनावीतिन् II, 4, 5.
 प्राज्ञापर्य II, 7, 1.
 प्राज्ञप्ति I, 5, 16 II, 10, 11.
 प्राण II, 5, 19. 12, 15
 प्राणविनियोग II, 11, 1.
 प्राणवृत्ति II, 21, 10 29, 1.
 प्राणसंश्लेष II, 28, 12.
 प्राणायामसम् I, 23, 14.
 प्राणिन् I, 22, 4 26, 2.
 प्रातर् I, 3, 25. 4, 13. 16. 5, 11 8, 17,
 II, 7. 6 23, 1. 29, 7.
 प्रातराद्य I, 5, 13.
 प्राप्त्वम् I 22 8
 प्राप्तिनिमित्त II, 28, 13.
 प्रायस्य I, 31, 19.
 प्रायश्चित्त I, 1, 34 2, 6. 25, 13 28, 10,
 II, 2, 8.
 प्रायश्चित्तवन् I, 18, 11.
 प्रायश्चित्तार्थ I, 24, 4
 प्रावरण I, 30, 14.
 प्रावृ I, 30, 15.
 प्राञ्जन I, 21, 16. 23, 7.
 प्रासाद I, 17, 7.
 प्रिय I, 8, 14 II, 1, 7. 7, 5 11
 प्री II, 16, 7.
 प्रीति I, 4, 10 II, 16, 24. 28.
 प्रीत्युपलब्धि I, 12, 11.
 प्रुप् II, 12, 2.
 प्रैक्षण I, 9, 11.
 प्रेङ्क्षीलन II, 20, 13.
 प्रेत II, 15, 2.
 प्रेतसंकुल I, 10, 23.
 प्रेताश्व I, 11, 25.
 प्रेषण I, 8, 15.
 प्रेषित I, 7, 25
 प्रेषकर I, 18, 28.
 प्रोक्षण II, 2, 1.
 प्रेदक I, 10, 27.
 प्रोदकीभार II, 19, 12.
 पुत्र I, 17, 33.
 पुत्रवन I, 5, 17.

उ 1, 2, 20
उह I, 31, 14

फ

फन I, 5 7 11, 5 17, 19 18, 1
20, 21, 1 29, 2 30 5 II, 2,
4 12, 19 16 7 23 19, 14 2
2 5 23, 2 12 28, 1 10
29, 1 2

फलवत् I 1, 6 4 29
फणित I, 17 19

ब

बद I, 10, 1
बधिर II, 20, 16
बध् II, 27, 18
बधु II 11, 17
बाह्व I, 25 13
बल II 2 3 10 16
बलि II, 3, 12 15 10
बलीयस I, 4 8, 30 9.
बलवत् I 21, 1
बल I, 3, 6 II, 14, 13 19, 1.
बलिहोमत् I, 23 19 21
बलिहो I, 13, 12
बलि I, 30 8 31, 3 II, 18 6 22 8
25, 5
बहु I, 6, 25 27 9
बहुपद I, 8, 9
बहुवच II 18 20
बहुविध II 16 20
बहुवच II, 16 12
बादा I, 2 35
बाध् II, 5 4 26, 18 28, 20
बाध I, 27, 5 II, 4, 12
बाहु I, 5 16 6 22 24 32, 26
बाध I, 9, 15
बिदु I, 16, 12

विशेष I 23 2
बीज II, 2, 4 13, 6
बीजार्थ II, 24, 6
ब्रह्म II, 21, 14 16
बुद्धिपूर्वम् I, 4 25 II, 25, 11, 26, 19
बुध् I, 4, 25 21 20 II, 11, 17.
21, 5

बुभुक्षे II, 10 1
बभ्रवर्ष I, 1, 18 2, 6 18 31, 19.
II, 3, 13 24, 2
बभ्रवर्षवत् II, 21 8 19
बभ्रवर्षवत् I 2 17 3, 26 4, 4 29 8
5 10 11 8, 1 II, 9, 13 21, 2
बभ्रवर्षवत् I 2, 11
बभ्रवर्ष I 3 9 5 7 9, 18 18, 6 7
11 17 18 23, 1 11, 10, 1
बभ्रवर्ष I, 12 3
बभ्रवर्ष I 3 20
बभ्रवर्षवत् I, 1, 21
बभ्रवर्षवत् II, 16, 10
बभ्रवर्ष II, 17, 4
बभ्रवर्ष II, 4, 4
बभ्रवर्ष I, 25, 10
बभ्रवर्ष I, 1, 32
बभ्रवर्ष I, 21, 2
बभ्रवर्ष II, 11, 17

बाध (Mace) I, 1, 4 19 27 2,
33 33, 3, 3 23 5 16 9, 13
14, 25 15, 22 16 14 18, 10
20, 10 24, 21 27, 11 29, 6 30,
20 22 31, 6 11, 2, 6 9 4, 16
24 25 27 10, 15 11, 5, 6 12, 5
6 7 16 3, 17, 4 18, 15 16 19,
10 20, 26 1 29, 19
बाध (Neutr) I, 1, 10 11 3, 9
26 7, 7 11 10, 8 12, 1 13

17, 28 18, 26 II, 1, 19 7, 11 15.
18, 5

ब्रह्मणमात्र I, 24, 7

ब्राह्मणस्य II, 26, 2

ब्राह्मणी II, 17, 21

बृ I, 4, 24 29, 9, 31, 11 12 15
II, 6, 18 7, 13 15 17, 12, 21
13, 6 23, 9 29, 7.

भ

भक्त्यापचय I, 25, 7

भक्ष I, 17, 30 II 5 5 6, 14 20

भक्ष II, 9 13.

भक्षण I, 21, 14

भगिनी I, 14 9

भक्त I, 20, 8 II 23 4 29, 11

भर्तृपदेकम् I, 28, 10

भद्र I, 31, 12

भय II 20, 20 25, 15

भयज I, 17, 19

भर्तु I, 7, 16 17 II, 14, 20

भर्तृपद I, 3, 28

भद्रदत्त I, 3, 30

भवमध्य I, 3, 29.

भविष्यपुराण II, 24, 6

भस्मन् II, 15, 16 20, 11.

भाक्षिक II, 9, 10

भागिन् II, 9, 5, 14, 14 29, 1

भारामिनिहिन् II, 11, 7

भार्या II, 9, 11 13, 6 14, 9 13, 5.

भारिन् II, 23, 1

भाप I, 6, 5

भाषा II, 3, 2 5 10

भास I, 17, 35 25, 13

भिध् I, 2, 25 3, 25

भिक्षण II, 10, 1 2

भिक्षा I, 7, 14 19, 7. 13 24, 15 28,
19 29, 1 II, 17, 8

भिक्षाचार्य I, 2, 25 26, 11

भिरज् I, 18, 21

भो II, 13, 6

भुज् I, 2, 22 3, 32. 36 42 45, 4,

11 6, 36 10, 26 2 11, 3, 16,

8 18 33 17, 3 6 8 9 18, 6,

9 10 12 13 15 25, 26 19, 8

7 9 11, 13 27, 3 28, 11 31, 1

II, 1, 7 3, 23 4, 11 5, 8 8,

3 15, 11 13 17, 4 5 21 22.

18, 8 9 10 15 16 19, 1 4

14 16 20 20, 2 3

भुज् I, 12, 5

भृ I, 27, 10

भृत्य II, 26, 1, 22

भृ I, 4, 23 5, 5 7 8 8, 26 27

30, 12 5 15 2 17 23 16, 11.

19, 6 20, 2 4 21, 19 23, 6

27, 9 28, 1 4 17 29, 13 11,

3, 10 4 15 23 5, 3, 6, 4 5

8 7, 6 17 12 4 13, 6 15, 16

19, 23 16, 1 20 17, 21 21,

22 23, 7, 24, 6 8

भूतशरीर I, 23, 8 4 31, 13

भूतशक्ति I, 12, 15

भूतसङ्ग II, 24 5

भूतिर्कर्मन् I, 13, 9

भूमि I, 3, 38 11, 8 28 16, 13 15

18, 1 30, 15 II, 4, 14 12, 11

भूमिगन् I, 15, 2

भूमिवर I, 11, 30

भूम्यदान II, 27, 16

भूयम् I, 1, 8 13, 19 20, 28, 19, 2

11, 6, 18 16, 27, 22, 1 20, 2

भूयात् I, 6, 17

भूम् I, 12, 5

नेर II, 4, 7	20, 12 15 21, 15 16 11, 16 1
नेर I, 3, 27 42 43	20, 21
नार II, 20, 22	ननुप्यप्रति I, 11, 3
नार I, 28, 7 11 II 20 22	ननुप्यप्रति I, 17, 39
भोजन I, 1, 33 2, 6 15, 1 26, 3	यनोवता II, 23, 8
II, 1, 2 ■ 8, 14 19, 2 20, 10	ननु II, 29, 1
28, 12	नत्र I, 11, 9 II, 3, 13 17, 4
भोजनार्थ II, 22, 15	नत्रत् II 15, 11
ननु I, 5 12 10, 15	ननु I, 23, 5 26, 13 29 7
नने II, 14 7	ननेच I, 20, 12
ननु I, 4, 11 14 9.	नर्ग II, 24, 1
ननुप्य I, 31, 15	ननुप्य I 9, 13,
ननुप्य II, 5, 9	ननु I, 5 12 22, 7 11, 20, ■ 22, 6
ननुप्य I, 19 15 28 21 29 1	ननुप्य I, 27, 1
म	ननुप्य I, 11, 10 16, 11
मन II, 19, 20	ननुप्य I, 12, 14
मनुप्य I, 20, 13	मनुप्य II, 20, 3
मनु I, 19, 1 11, 11, 9	मनुप्य I, 12, 14
मनु I, 17, 33 II, 17, 2	मा II, 3, 11 13, 6
मनु I, 23, 14	मा (मापयति) II, 25, 2
मनु II, 18, 1	मा I 2, 23 4, 6 16, 16 17, 19
मनु I, 4, 24 5, 12 13 20 22, 6 29,	18, 1 20, 12 21, 14 25, 12
1, 31, 15 11, 13, 6	II, 5, 16 7, 4 16, 16 17, 1 2
मनु I, 17, 21	18, 1.
मनु I, 2, 23 4, 6 17, 15 18, 1	माजिष्ट I, 3, 1
II, 7, 4 8, 8 18, 1	माजिष्ट I, 1, 18, II, 10, 1 15, 3
मनुप्य II, 8, 5 7 8	माजिष्ट I, 14, 11
मनु I, 5, 16 II, 3 22 25, 12	मनु I, 7, 15 16 10, 4 14, 6 24,
मनुप्य II, 7, 6	21, 8 28, ■ II, 11, 16 16 2
मनु I, 15, 13 19, 13 II, 6, 19 23,	19, 2
10	मनु II, 18, 14 16
मनु I, 5, 8 23 11, 24 32, 13 17	मनुप्य I, 11, 25
II, 5, 19 7, 14	मनुप्य II, 28, 6
मनु II, 14 11 16, 1	मनु I, 18, 1
मनुप्य I, 12, 15 16, 14 17, 3	मनुप्य I, 23 6
	मनुप्य I, 8, 2

मात् II 16 23
 मात् II, 16 4
 मात् I, 9 1 3 13 19 23 19 21,
 17
 माविधाद II 20 1
 माहि I, 16 21
 भित्तमत्त I, 20 10
 मिथुन II 9 11, 12
 मिथुनात् I 32 2
 मिथुना II 13 11
 मिथु I, 13, 17 29 8 II, II 20
 मिथ्या I, 28 16 29 12
 मिथ्यायात् I, 26 10
 मुख I, 7, 8 11, 14, 13 19 1 10
 मुख्य II, 29 7
 मुख I, 24 21 22 II, 21, 11
 मुख I, 21, 1
 मुख I, 10, 8
 मुख I, 20 8.
 मुख II, 9, 13 21, 10 21
 मुख II, 26, 8
 मुख I, 25, 4
 मुख I, 23, 1
 मुख मुख I, 8 22
 मुख I, 11, 34 15 8
 मुख II, 26, 16
 मुख I 15 13
 मुख I, 15, 23 21, 16 30, 14 15
 16, 18 20 21 31, 1 2 3 11,
 5, 9
 मुख I, 11, 5 17, 19 18, 1 21, 1
 23 2 29, 1 32, 24 II, 16, 23,
 19 14 22, 23 2 28, 10
 मुख I 16 17
 मुख I, 16 18

मुख I, 19 14
 मुख I 17 23
 मुख I, 19, 15
 मुख I, 32 14
 मुख I, 3, 17
 मुख I, 17, 39
 मुख I, 17, 9 II 6 11
 मुख I 23 5
 मुख I, 2 33
 मुख II, 2 3 18 8
 मुख II 29, 5
 मुख I, 17 31 II 16, 18
 मुख I, 2 26 9 12 30, 19 1
 II 1 9 5 16 13, 3 26 21
 मुख I, 25 4
 मुख II, 13 6
 मुख I, 23 5
 मुख I, 2, 33 35
 मुख II, 21, 2
 य
 यत् I 26 8 II, 20, 3
 यत् यत् I 2 2
 यत् I, 12 5
 यत् I, 4 4 11, 3 19, 8 17, 18
 18, 26 27, 2 11, 7, 1 10, 1 4
 24 8 26 2.
 यत् II, 11, 19
 यत् I, 13 26
 यत् यत् I, 6 18 15 1 19, 16
 यत् I, 19, 11 17, 10 20
 यत् I, 10, 18 21 11, 8, 27 12, 11
 15 22, 17, 1 8 4 18, 11 II,
 1, 13 4, 23
 यत् II 8, 14
 यत् II, 13, 1
 यत् I, 1, 27 35 2 9 4 6 5, 6

8, 1 5 11, 13 33 13 9 17, 39 |
 20, 3. 26, 7 29, 18 32 10 11 |
 2, 4 8 3, 17 4, 6 7, 14 9 |
 12 10, 10 12, 4 14, 13 17, |
 11 16 21, 6 23, 8 24, 9 25,

6 7

दद्या कथा व I, 28, 1
 दद्या कर्त्तुं II 10, 12
 दद्यात्तमम् I, 17, 13 11, 5, 18
 दद्यात्तुम् II, 25 9
 दद्यात्तुयम् I, 11, 23
 दद्यात्तुम् II, 27, 1
 दद्यात्तुम् I, 14, 9
 दद्यात्तुम् II, 9, 1
 दद्यात्तुम् I, 8, 29.
 दद्यात्तुम् II, 25, 12.
 दद्यात्तुम् II, 26 1
 दद्यात्तुम् I, 1, 3
 दद्यात्तुम् I, 6, 25
 दद्यात्तुम् II, 6, 7
 दद्यात्तुम् I, 8, 7
 दद्यात्तुम् I, 7, 19 8, 22 12, 15
 II, 10, 2
 दद्यात्तुम् II, 9, 9
 दद्यात्तुम् II, 10, 12 17, 16
 दद्यात्तुम् I, 4, 16 14, 10 II, 4,
 9 5, 4 21, 2
 दद्यात्तुम् I, 1, 11 14 27 32, 2, 2 5 9
 4, 1 3 29 29 5, 7 8, 6, 35
 7, 12 13 14 10, 8 11, 6 12,
 14 2 3 15, 3 23 16, 12
 13 18 23 17, 27 39 18, 19
 20 32 33 19, 1 3 18 20.
 7 22, 4 5, 7 8, 23, 1 2 26,
 6, 12, 27, 11, 28, 17 29, 2 7
 14 33 4 29 11 1, 7 3, 12 4,
 9 5, 15 7, 2 3 6 to 10 15 8,

1 9, 10 11, 14 14 2 15 15,
 9 13 16, 1, 18, 2 3 8, 19, 1
 20, 1, 17 21, 5 22, 7 18 23,
 4 5, 8 10 11 24 8 9 13, 23,
 15 26 2, 13 14 17 28, 1
 29, 2 11

दद्या II, 13, 6

दद्या I, 2, 30 7, 7 12, 2 5 19, 6 31,
 15 21, 22 11, 5, 3

दद्या I, 14, 5

दद्या I, 23, 8

दद्या II, 20, 20

दद्या I, 26 11

दद्या II, 13, 6

दद्या II, 13 7

दद्या II, 17, 23

दद्या II, 6, 16 11, 13 29, 10

दद्या II, 18, 3

दद्या I, 19, 15

दद्या I 29, 8

दद्या II, 10, 4 6

दद्या II, 4, 19

दद्या I, 7, 5, 8, 12 32, 25 11, 9, 2
 11, 7

दद्या I, 2, 1, 6, 22 7, 19 9, 22
 26 11, 28 13, 11 19 10, 11
 II, 9, 2 3 15, 2 21.

दद्या II, 1, 21.

दद्या I, 3, 10

दद्या II, 19 6

दद्या II, 12, 9

दद्या II, 25, 12

दद्या I, 18, 1 23, 3

दद्या I, 22, 8 11, 5, 18 6, 5 12, 4

दद्या II, 10 7, 10

दद्या II, 26, 3

युवन् II, 26, 18

युवमास्ति II, 16, 20

युष्मद् II, 13, ■

यौतु II, 20, 19

योग I, 13, 20 22, 1 23, 4

योग्यम् I, 23, 3 5

योजन II, 26, 6

योनि II, 2, 7 17, 4

योनिसन्ध-व I, 21, 8 II, 11, 16 15, 2

र

रक्तदन् I, 7, 11.

रक्ष् I, 24, 18 II, 13, 6. 26, 6 23.

रक्षय (2 Plur Imper) II, 13, 6.

रक्षा I, 18, 1.

रजम् I, 19, 6 II, 24, 8.

रजस्वला I, 7, 11.

रथ II, 14, 8.

रस I, 17, 18. 20, 12. 15. II, 6, 14.
8, 3.

रसःशील I, 3, 14

रसि I, 4, 25 II, 27, 18.

राक्षस II, 12, 2

राग I, 20, 12 30, 10.

राजकुल II, 4, 20.

राजन् I, 18, 23 19, 15. 25, 4. 21, 5

II, 7, 12. 8, 6 7. 10, 13 14

11, 1 3 4. 5. 14, 5. 25, 1. 14

15 23, 2. 22. 27, 21. 23, 13

20, 8.

राज्य I, 1, (9 2, 34. 35. 3. 1. 5.

29 5, 16. 14, 18 II, 2, 6 4, 18

25.

राज्यम् II, 29, 7.

रात्रि I, 9, 20 31, 20 32, 2. II, 12,

13.

राष्ट्रि II, 16, 14 17. 21.

रात्र् I, 11 27.

राष्ट्रदर्शन II, 17, 25.

रिक्त I, 10, 8.

रिक्तपाणि I, 15, 7.

रुद्र I, 32, 24

रुद्र I, 31, 21. II, 4, 23.

रूप II, 2, 3.

रेतम् I, 15, 23 26, 7. II, 13, 6

रेतोपसू II, 13, 6.

रेम् (रेमायति) II, 14, 13.

रोग II, 25, 11.

रोगसंज्ञा II, 4, 12.

रोगविष्ट II, 26, 16.

रोदन I, 10, 19.

रोय I, 23, 5.

रोहिण I, 9, 22.

रोहिणी I, 9, 2.

रोहि II, 4, 6.

रोही I, 31, 21.

रोह I 3, 5

ल

लक्षण II, 29, 14.

लक्षणार्थम्

*कर्मणानु (Tasir. Sing) II, 29, 18

लक्षण I, 17, 36.

लवण I, 2, 23. 4, 6. 17, 15. II, 3, 13.
15, 14.

लाम I, 3, 25.

लिप् II, 1, 13.

लिप्त II, 12, 23. 29, 6.

ल्ल I, 8, 21.

लेखा II, 1, 13.

लेप I, 15, 23. II, 2, 1. 4, 23.

लेह I, 13, 9 20, 9. 22, 5. 24, 25.

२३, १८, २९, १, ११, १, १२, २, ३ ०
 ४, १५, ७, ५, १६, ११, ४, १६, १
 २०, २३, २१, १३, २४, १०, १४, २३, १, १
 २९, १४.

श्रीम I, २३, ५.

श्रीमत् I, २५, १२, ११, ३, ६

श्रीमद्भाग्य I, ५, १६,

श्रीमत् I, ३०, २१.

श्रीमद्विष्णु I, ३२, २३

श्रीमद् I, १८, १३

श्रीमद् I, १६, १४

श्रीमद् I, २४, १४

श्रीमद् I, १३, ७, २०, १.

श्रीमद् I, १७, ११.

घ

घ I, ७, १२

घ I, १, २७, ८, १२, १०, १५, ११, ३८, १२

१०, १३, २२, ५, २०, ३, १२, ११, २, ५

६, २, २०, ३, २३, १, २५, १.

घ I, १०, ९, ११, १, १९, २४, ७

घ I, २, १०, ५, ७, ७, २७, ३०, ९, ९

१४, ६, १५, १३, ३०, ४, ११, २, ३

४, २०, १०, ७, १२, २१, १४, १२

घ I, ३१, १०

घ I, ३१, १३.

घ I, २५, ४, ११, १०, ११, १०

घ I, ९, २३, ११, २७, ९, १६, २१.

घ I, ७, ४, ११, ५, १७, १९, ३०, २१.

११, २, ४, २४, ९

घ I, २७, १०

घ I, २, ३२, १०, ७, ११, ३, ८, १३, ६

घ I, १०, ११

घ I, १८, २५

घ I, ३७, ७

घ (a) I, १४, १४

घ (b) I, १५, ७.

घ I, १४, २०

घ I, १७, १०

घ I, १, ९, १३

घ I, ७, ३०, १७, १९, ३६, ३७, १८, १३.

११, १०, ७

घ I, १, ४, ७, ८, ५, १७, १८, ९, २४, ६

२५, ११, २७, ११, ११, २, ३, ११, १, ५

१०, ११, १३, ३

घ I, १, १३, २, ११, ११, ८.

घ I, २, ७

घ I, ९, १२

घ I, २४, १२

घ I, २, १२, १९, १३, २४, २०, २३, १०

२७, ११, २८, ११, ११, २३, ६.

घ I, १५, ४

घ I, ३२, १

घ I, २३, २, ११, २७, ७.

घ I, ७, १४

घ I, २०, १२

घ I, १२, ३.

घ I, ३, ९, ५, १३, ८, १७, १३, १९, २४,

२१, ३०, १२, ३१, २०, ११, ७, १३, १६

२२, ८, २५, ८, २६, १३

घ I, १, १९

घ I, २, ४१, ३, ९

घ I, १९, १३.

घ I, २, ३, १५, ३२, ३५, ३७, ३९, ३, ३

३९, ४०, ४१, ४, २०, २५, २७, ५, ८

६, १०, ११, ३०, ३१, ३७, ७, १, १८

२०, २१, ८, ३, ७, ९, २, ५, ७, २२

१०, १३, १४, १६, १८, २३, ११, ८

१४, २९, ३४, १२, ३, ३, ५, १४, १२

१६, २२, २६, १५, ११, ९, १७, २३, १०,

१, १५, २४, २६, ३३, १७, २, ५

१८, ३, ४, ११, १५, २५, २६, ४,

६, २१, २२, २४, २५, २, ६, ७, ८

१२, २६, ३, ७, १३, १४, २७, १, २

५, ६, २८, ६, १७, २१, २९, १, ३०,

7 31, 2 3 21 32 13 17 II,
 I 14 2 1 6 3 4 8 16 4
 20 22 25 5 5 7 17 6 16
 19 8 1 6 8 9 11 12, 8 16
 17 14 3 4 15, 2 21 19, 8
 22 3 23 1 24 14 25, 11 15
 26 18 27, 18 28, 6
 वस्य I, 12 4 13, 9 II 5, 11
 वासयत I 24 11 30 8 II, 23, 1
 12 13 14
 वच् I, 2 20 5 8 6 13 11 23
 13, 7 26, 11 II 4 14 5 19
 12, 13 21, 10 21 26, 18 27,
 15 28 10
 वाजसनेयक I, 17, 31
 वाचसनादिमहाग I, 12 3 7
 वाणि-या I, 20, 10 II, 10, 7
 वात I, 11, 31 32 12 3 5 II, 5
 8 19, 1
 वाद I, 20 5
 वादिन I, 10, 19 II, 25, 14
 वानप्रस्थ II, 21, 18 22, 6
 वानप्रस्थ II, 21 1
 वायन II 3 8
 वायम I 25, 13
 वयु I, 11, 8 II, 6 2 22, 4 20, 2
 वायणी I, 26, 7
 वर्ध I, 2, 38
 वायुपक I 18, 22
 वायुगण I, 17, 36 II, 17, 3
 वार्धायणि I, 19, 5 28, 2
 वार्धायणाय I, 19 8
 वय I, 15 22 II, 21, 3
 वासतिष्ठ I, 11, 20
 वामम् I, 2 30 15, 15 30, 10. 12
 II, 3, 3 7 4, 21 5 5 28, 11
 वासि II, 22, 15

वास्तु II, 4 23
 वास्तुश्रुति I, 31 21
 विरुषा I, 13 7
 विकल्प I 22 4.
 विकिर I, 17 32
 विकृत I, 17, 39
 विकी I, 20 13
 विज I 8, 25
 विवि II 11, 3 23, 6
 विहा I, 9, 32 II, 6, 20 7 16
 विनय II, 6, 2
 वित्त II, 26, 1
 विद् I, 13, 5 12 15 17. 14 25
 15, 10 21, 2 22, 2 24, 25
 23, 18 29 1 11 14 II, 13 8
 10 14 16 13, 14 18, 18 24,
 10 11 25 14 15
 विद्वा II, 25, 9
 विषा I, 1, 16 7, 12 13 8, 24
 11, 7 30 12, 9 20, 15, 31, 1
 II, 5, 14 15 21, 4 6 22, 7
 24, 8 29, 6 11
 विषा (Instr. Sing) I, 30, 3
 विषाकर्तृ I, 5, 2.
 विद्वाकर्मा ठम् I, 1, 13
 विषर्षे I, 1, 9 2, 17 II, 21, 11
 26, 13
 विषासप्रदान II, 5, 13
 विद्युत् (चोतने) I, 9, 22 12, 3 5
 विद्युत् I, 9, 21 11, 25 27
 विद्युत् II, 28, 11
 विष्वा I 16, 12 II, 9, 10 21, 11
 22, 1 23, 11.
 विवि I 2, 18 11, 22 12, 10 13
 23, 6 24, 24 27, 7 28, 18 29, 1
 II, 22, 14
 विद् I, 22, 5

- विनाय II, 17, 9
 विनय I, 20, 14
 विनयेन I, 13, 17.
 विविध I, 23, 3
 विविधानम् I, 8, 20.
 विविध I, 22, 7
 विविध I, 10, 29.
 विविध I, 10 12 37, 4.
 विविध I, 4, 5 13, 21 II, 8,
 12 14, 10 21, 15
 विविध I, 30, 11
 विविध I, 8, 18 11, 11.
 विविध I, 3, 33 31, 11, 14 20
 विविध I, 29, 9
 विविध I, 32, 22
 विविध II, 14, 1 11.
 विविध II, 14, 16
 विविध I, 23, 2
 विविध I, 9, 2 11, 32 18, 8 15
 21, 4 II, 8, 14
 विविध I, 18, 4.
 विविध (आत्मिक) I, 23, 1
 विविध II, 8, 11.
 विविध II, 5, 15
 विविध II, 23, 10.
 विविध II, 24, 2
 विविध II, 18, 1.
 विविध I, 32, 24
 विविध I, 29, 8.
 विविध II, 29, 3.
 विविध I, 1, 33 2, 6 II, 10, 1. 11,
 17, 12, 4, 13, 11.
 विविध II, 22, 5 23 2 9 27, 5.
 विविध I, 14, 14 20, 13, 30, 5 II,
 2, 4 10, 16 13, 8 14, 7 16,
 7 25, 1 29, 2
 विविध I, 32, 25
 विविध I, 7, 50 14 15.
 विविध I, 2, 33 6, 25, 15, 8 22 5.
 30, 15 22, 11, 0, 8 11, 17.
 12, 1 25, 11 15
 विविध I, 22, 8
 विविध II, 7, 9.
 विविध II, 12, 13
 विविध II, 5, 10
 विविध I, 10, 7 II, 9, 9
 विविध I, 21, 10.
 विविध I, 6, 15
 विविध II, 10, 8
 विविध I, 11, 16 29, 1.
 विविध I, 1, 33 2, 6 24 3, 26, 4, 22.
 7, 5 8, 15, 9, 4, 18 33 21, 50.
 30, 10 14 16 19, 20 21, 31, 2
 8 8 18 23 32, 1 3 4 7 9 21.
 25 II, 3, 2, 5, 11 16, 0, 7, 12,
 10 18, 1 3, 19, 15 20, 10 12.
 विविध I, 13, 19 22 13, 19 26, 11.
 II, 2, 3 6 5, 16, 17, 16, 21, 2
 22, 2 10, 23, 2 24, 3 26, 20.
 29, 4
 विविध I, 8, 1, 50, 8 II, 29, 14.
 विविध I, 6, 35 7, 26, 27 30, 8, 23
 18, 8 15 21, 4, 24, 16 28, 19
 29, 17, 30, 4 11, 22, 17.
 विविध I, 4, 20
 विविध I, 13, 16, 15, 1 20, 8, 11, 4, 12.
 29, 5 14
 विविध I, 5, 13 7, 13, 3 14, 14
 विविध I, 3, 9 27, 10 II, 7, 4
 विविध I, 13, 8 II, 24, 3.
 विविध I, 11, 8.
 विविध I, 13, 33
 विविध I, 11, 27.

वृ I, 32, 24
 वेतृ II, 13, 6.
 वेद I 1, 3 10 II, 6, 4, 8, 10, 12
 21, 13 23, 10 20, 12.
 वेददक्षिणा I, 7, 19
 वेदाम्पयन I, 1, 6
 वेदाधार I, 24, 6 II 8, 5
 वेदाधारित्व I, 17, 22
 वेदमन् II, 25, 2 3
 वेदितृ I 6 10 14, 22
 वेदितृ I, 8, 2.
 वे I, 1, 11 3 26 10, 8, 12 3, 22, 7
 23, 1 II, 4, 14
 वे (वायनि) I, 12, 3 5
 वेण II, 2, 6
 वेनाजन I, 22, 7.
 वेमीतक II, 25, 12
 वेरण I, 10, 2.
 वेरणतन I, 24, 1
 वेधेनिक II, 25, 1
 वेद्य I, 1, 4, 19 27, 2, 36 38
 3, 2 6 30, 5, 16 14, 2 23, 29
 II, 2, 6, 4, 18 25 10, 7.
 वेद्यदेव II, 3, 1, 9, 6.
 वेद्यवत I, 22, 7
 वेद्ययस II, 4, 8.
 वेद्यन II, 28, 12.
 वेदिकम II, 27, 6
 वेदितृन् I, 14, 30 23, 8
 वेदमिहाप I, 8, 15
 वेदर्थ II, 26, 17
 वेद—र् I, 10, 18.
 वेवहार II, 16, 17
 वेवहृ I, 20, 11 16,
 वेवहरण II, 8, 11.
 वेवद्या I, 1, 1 4, 7 II, 1, 11, 15,

1, 16 18 17, 6, 21, 17 25, 1
 26, 9
 व्यावृत्त I, 13, 7
 व्यावृत्ती I, 2, 3.
 व्युदक I, 11, 28
 व्युद-वृत् I, 20, 1.
 व्युपजाव I, 8, 15
 व्युपतोद I 8, 15
 व्युद I, 28, 4
 व्यृ I, 25, 1.
 व्यृ II, 28, 5
 व्यृ I, 1, 27, 30, 2 3 6 II, 1 1.
 15, 17 18, 4
 व्यृ II, 7, 13 14, 15.
 व्यृ II, 6, 16 18, 23, 23, 10
 व्यृ
 व्यृ I, 7, 19 II, 20, 1.
 व्यृ I, 16, 15.
 व्यृ I, 9, 5
 व्यृ I, 2, 31 6, 28 16, 8, 80, 13, 21.
 II, 6, 8, 11, 17 12, 1.
 व्यृ I, 20, 5.
 व्यृ I, 14, 2 II, 13, 11.
 व्यृ II, 17, 2.
 व्यृ I, 14, 21
 व्यृ II, 22, 18
 व्यृ I, 10, 18 19, 21 II, 8, 12.
 13, 11 16, 1, 19, 10.
 व्यृ I, 8, 12
 व्यृ I, 23, 6
 व्यृ I, 9, 6 22
 व्यृ I, 23, 3
 व्यृ I, 27, 10 II, 5, 5
 व्यृ I, 8, 11 32, 4, II, 4, 1 22,
 23 25, 9 27, 15.
 व्यृ II, 22, 21,

- दारु I, 1, 19, 32, 1.
 दारुम I, 17, 29.
 दाराव I, 24, 14.
 दारि I, 1, 18.
 दारीम्पाम II, 21, 6.
 दवरिष्वज I, 24, 11.
 दारुद I, 17, 37.
 दारुदस्त I, 19, 14.
 दारु I, 17, 37.
 दारु I, 18, 19.
 दारु I, 17, 19, II, 19, 19, 28, 10.
 दारु I, 10, 20, 12, 4, II, 6, 4.
 दारु I, 2, 40.
 दारु I, 3, 18.
 दारु II, 6, 6.
 दारु II, 17, 8.
 दारुदिक I, 23, 2.
 दारु II, 6, 2, 24, 3.
 दारु I, 7, 26, II, 10, 12.
 दारु I, 12, 11, 13, 21, II, 10,
 12, 13, 14, 10, 15, 23, 21, 15.
 दारुविदिता II, 13, 1.
 दारु I, 10, 8, 9.
 दारुद I, 1, 32.
 दारुविदिता II, 17, 21.
 दारु I, 16, 7, 20, 14, 15.
 दारुद II, 10, 4, 22, 10.
 दारुजीव I, 18, 18.
 दारु II, 4, 23, 5, 3.
 दारु I, 27, 5.
 दारु I, 25, I, II, 5, 19.
 दारुद II, 26, 20.
 दारु I, 32, 12, II, 5, 18.
 दारु I, 12, 2, 32, 2, 3, 4, II, 1, 8.
 दारु II, 8, 11.
 दारु I, 30, 7.
 दारु II, 11, 17.
 दारु I, 10, 25, 17, 18, 20.
 दारु I, 29, 14.
 दारु I, 11, 23, 22, 7, II, 4, 23.
 15, 11, 18, II, 25, 13, 26, 4.
 दारु I, 19, 7.
 दारु I, 30, 21.
 दारु II, 26, 9.
 दारु I, 1, 7, 14, 6, 28, 9.
 दारु I, 1, 4, 7, 3, 41, 5, 16, 7, 20.
 21, 9, 9, 14, 19, 16, II, 17, 1.
 18, 13, 21, 13, 17, 24, 3, 25,
 13, 26, 4, 9, II, 3, 4, 4, 19, 20.
 6, 9, 26, 15, 27, 9, 14, 29, 11.
 दारु I, 9, 11, 26, 7, 11, 27, 8.
 दारु II, 18, 2.
 दारुद II, 17, 21.
 दारुद I, 29, 1.
 दारु II, 26, 3.
 दारुद I, 16, 14.
 दारु I, 4, 10, 5, 5, 18, 23, II, 2, 2.
 17, 16, 29, 12, 15.
 दारुद II, 8, 2.
 दारु II, 15, 12.
 दारुद I, 2, 5, 9, 6, 8, 9, II, 23,
 4, 11.
 दारु I, 16, 11, II, 3, 6.
 दारु I, 16, 10.
 दारु II, 12, 22.
 दारु I, 12, 5, II, 24, 8.
 दारु II, 20, 3.
 दारु II, 5, 16, 16, 1, 17, 14, 20 to
 23, 18, 18, 19, 17, 20.
 दारुद I, 11, 26.
 दारु I, 9, 1, 27, 1.
 दारु I, 6, 13, 12, 2, 9, 13, II, 11,

13, 11 14, 11 12 22, 7 23
 10 12
 धुन I, 3, 27 8, 27 13, 19 20 II,
 11, 17
 धुन I, 5, 5
 धुन I, 1, 9 4 5 8 30 5 11, 23,
 9
 धुनिउत्तम I, 30, 9
 ध्वम् I 1, 5 II, 5, 12 7, 12 12, 3,
 16 5 17, 10
 ध्रुव I, 1, 17
 ध्रुव I, 5 10 16, 7 II 5, 19
 ध्रुव I, 3, 34 10, 11 13 14,
 13 30 18, 23 24, 24 II, 6, 4
 7, 17 14 13 17, 22 16, 10
 ध्रुविषादा I II, 25, 8
 ध्रुव I, 2, 30
 ध्रुव I, 10, 14
 ध्रुव I, 10, 18 22, 9 II, 23, 3
 ध्रुव I, 10, 19 15, 16 16, 30 21,
 15 25, 13 28, 21. II, 9, 5
 17, 20.
 ध्रुव I, 14 II II, 8 7
 ध्रुव I, 17, 37.
 ध्रुव II, 17, 21
 ध्रुव I, 5, 6 13, 19
 ध्रुव I, 26, 14 27, 1. II, 1, 10.
 9, 1 12, 13

ध

दहन II, 9, 10.
 दहन I, 19, 14.
 दध I, 23, 19, 11, 3, 6
 दध II, 16, 13
 दध I, 1, 27
 दध II, 9, 13.
 दध I, 30, 19 II, 5, 9

स

सधु I, 10, 25.
 संयोग II, 22, 5 23, 2.
 सवत्सर I, 1, 30 35 2, 1. 13, 19
 25, 8. 26, 11 27, 8 II, 10, 26
 18, 4 12 20, 7.
 सवत् I, 6, 1.
 सविमान I, 24, 6 II, 9, 10
 सविष् I, 4, 24, 6, 1. 2 27.
 32, 14
 सवेद्य II, 1, 19.
 सव्यवहार I, 21, 5
 सचय II, 6, 1 12, 19 21.
 सच्चि I, 1, 12.
 सच्चि II, 7, 9, 9, 1.
 संसृज I, 10, 21. 31, 10 II, 4, 23
 8, 8, 15, 15
 संसृज I, 6, 33
 संसृज I, 1, 12 II, 3, 4
 संसृज I, 1, 9 2, 9, II, 3, 15.
 संसृज II, 3, 9 18, 6 8
 संसृज I, 1, 32. 2, 5 3, 43
 संसृज I, 12, 14.
 संसृज II, 13, 11
 संसृज I, 10, 11 18, 14 II, 25, 5
 संसृज I, 15, 17
 संसृज I, 6, 5 29 36 8, 21.
 संसृज I, 5, 21.
 संसृज I, 16, 5 9 II, 3, 18, 15, 7.
 27, 11. 23, 8
 संसृज I, 17, 19
 संसृज-संसृज (Acc Sing) I, 21, 9
 संसृज II, 11, 15
 संसृज II, 27, 2.
 संसृज I, 20, 3

सद्व्यभिक्ति II 23 7 24, 14

सद्व्य II, 4, 23

सद्व्य I, 5, 8

सद्व्य ('सद्व्य') I 2, 1

सद्व्य II 8 12

सद्व्य II, 20, 21.

सद्व्य I, 25, 11

सद्व्य I 3, 26.

सद्व्य I, 14, 10

सद्व्य I, 15 16

सद्व्य I 31 17

सद्व्य I, 9, 10 24 20 11, 4 14

सद्व्य I, 8 28 21 11

सद्व्य I, 10 9

सद्व्य I, 31, 19

सद्व्य I, 12, 5 II 21, 13 29, 7 10

सद्व्य I 23 6

सद्व्य I, 7, 11

सद्व्य II, 25, 18 26, 4.

सद्व्य II, 13 9

सद्व्य I 4, 14 5 12 19 6, 1 22,

8 32, 6

सद्व्य II, 22 8

सद्व्य II, 5 2

सद्व्य I, 29 13

सद्व्य I, 3, 17

सद्व्य II, 25 5

सद्व्य II, 11, 2 19 6

सद्व्य I, 9, 20 11, 9 15 27, 5

30 8

सद्व्य I 17, 23

सद्व्य I, 10, 15 II 11 11

सद्व्य I, 11, 27

सद्व्य I, 8, 19 24, 23 28 8 10

II, 1, 17 20 26, 20 27, 11

सद्व्य II, 12, 10

सद्व्य I, 29 9

सद्व्य II, 5, 5 9

सद्व्य II, 19, 5.

सद्व्य I 31, 15

सद्व्य II 14 2

सद्व्य I, 2 2 24, 15 28, 19

सद्व्य I, 1, 21 II 3 20 15, 2 13 14

सद्व्य I, 25, 4 27, 4

सद्व्य I, 29, 17

सद्व्य II, 22, 8

सद्व्य I, 9, 22 10 23

सद्व्य I, 7, 29 10, 12

सद्व्य I, 3, 12 8 13 32 19 11,

25, 5 12

सद्व्य I, 5, 16

सद्व्य II, 14, 1

सद्व्य I, 32, 10

सद्व्य I, 11, 11

सद्व्य I, 1, 2 12, 6 8 II, 8, 13

सद्व्य I, 23, 6

सद्व्य I, 1, 27

सद्व्य II, 3, 18

सद्व्य II, 11, 1

सद्व्य II, 17, 16

सद्व्य I, 29, 8

सद्व्य I, 5, 18 II, 6, 7 11, 6

सद्व्य II, 29, 7

सद्व्य I, 21 20

सद्व्य I, 5, 14 14, 8

सद्व्य II, 27, 2.

सद्व्य I, 3, 12 32, 19 20

सद्व्य I, 7, 28 13, 13

सद्व्य I, 13 11

सद्व्य I, 50, 5

सद्व्य I, 5, 18 9, 10 17, 2 11

21, 3

सम् आप् I, 25, 2 7 II, 22, 7
 29, 13
 समापत्ति II 27 19
 समापन I, 11 7 II 17, 24
 समाप्ति I. 12, 4
 समाज्ञात II, 29, 13
 समाज्ञाप्यसमाप्ति 11, 8, 12
 समश्च I, 7, 15 31 10, 7 13, 5.
 14, 7 18 9 II 5, 4
 समाहित I, 1, 12 3 26 5, 7
 13, 19 20 8
 समाह् I, 3, 31
 समिद्धार I 4 15
 समिध् I, 4 10 27, 1
 सम् इ ध् I, 4, 18
 सम् ईश् II, 10, 2
 समिक्षा II, 5, 3
 समीप् II, 27, 15.
 समुदेत II, 5 7 17, 5 18, 10
 20, 2.
 सम्-ऊह् II, 4, 23
 समूहनी I, 4, 18
 समृद्ध II, 7, 17. 28 1
 सपद् II, 11, 12 29, 5
 सप्रतिपद I, 29, 9.
 सप्रयोग I, 24 20 25, 13 29, 1 14
 समाम् I, 9, 13
 समावा II 2, 8 9
 समुत् II, 17, 9
 समोजना II, 17, 8.
 सवध् II 11 4
 सवय I, 10, 3 II 5, 18 13, 1 11
 15, 2 23 10 24 10 27, 1
 समन् II, 18, 2
 समित II, 7 4 18, 4
 सम्भवप्रतिप्रदीत् II, 15 12
 सम्प्रविनीत I 20, 8 II 29, 14

सर्वे II, 24, 12
 सर्पशार्पिन् I 17, 39
 सर्पिर्मास II, 19, 18
 साप्यम् II 20 3
 सर्पिस् I, 10, 25 17 16 II, 7, 4
 19, 20
 सर्व I, 1 10 3 25 4 29 8 24
 10, 19 21 11 30 31, 14 7
 17, 21 18 18 33 20 8 22,
 4 7 23 2 30, 4 10 32, 2 II
 9, 5 8 11, 7 9 14, 5 14 16,
 7 17, 16 21, 2 3 4 22, 19
 25, 6 24 13 29 7 14
 सर्वेष्ट्य II 10 11
 सर्वतम् I, 8, 10 9, 6 II, 17, 16
 21, 12 26 6
 सर्वेतापेतम् (instead of °उड°) I, 19, 8
 सर्वत्र I, 14 17 22, 6 8 23 1.
 24, 4 23 5 II 22, 14
 सर्वदा 1, 7, 21.
 सर्वनाम् I, 14, 23
 सर्वभूत I 23 1 II, 5, 13 22, 7.
 23, 6 29 10
 सर्ववर्णे I, 18 13 II, 2, 2 25, 1
 26, 11 29, 15
 सर्वविधा II, 5 1
 सर्वशिल् I, 18, 33
 सर्वोद्यम I 23, 6
 सर्वोद् I 5, 23
 सत्तावृक्षी I 10 19 11, 33
 सवन II, 7, 6
 सवनगत I, 24 6
 सवनानुक्त्यम् I, 25, 10
 सवर्ण II 13 1 27 11
 सहाय I 25, 1 I., 26 20
 सव्य I, 16, 7 II 5 6
 सञ्चर II, 24 14

सधिरस् I, 32, 7.
 सल II, 22, 24
 सह I, 8, 17 29, 3, 14 31, 20, 32, 2.
 II, 3, 7, 14, 13 16, 1, 22, 19.
 सहत्व II, 14, 17.
 सहस्रधा II, 1, 21.
 सहस्र I, 24, 1 27, 1.
 सहस्रक
 सहस्र (Absol) I, 26, 14.
 सहस्रि II, 22, 8.
 सहस्रगुण II, 19, 9.
 सहस्रला I, 5, 2, 21, 8.
 सहस्र II, 11, 20
 सहस्रि II, 6, 18.
 सहस्रिणी I, 32, 27.
 सहस्री I, 29, 8
 सान् I, 29, 11.
 सान् II, 13, 6.
 सान् I, 20, 8 II, 29, 14.
 सान् II, 5, 15, 12, 17.
 सान् II, 25, 1.
 सान् II, 6, 2.
 सान् II, 6, 2.
 सान् II, 22, 6.
 सान् II, 6, 14 7, 8.
 सान् I, 10, 19 20, 12, 5.
 सान् I, 2, 2
 सान् I, 1, 1, 7, 31.
 सान् II, 13, 6 24, 3, 29, 9.
 सान् I, 3, 25, 4, 13, 16, 17.
 9, 17, 11, 7, 6, 23, 1.
 सान् II, 24, 2
 सान् I, 11, 30, 37.
 सान् I, 28, 6.
 सान् I, 3, 7.
 सान् II, 6, 15.

सान् I, 1, 10, 28, 16, 14 27, 1
 सह II, 13, 7.
 सिच् (सिच्ति) I, 26, 7.
 सिच् I, 16, 29, 31.
 सिद्धि I, 28, 12 II, 9, 13, 20, 3.
 सिद्ध I, 5, 11, 24, 20 11, 3, 10.
 9, 13.
 सीम् I, 9 16, II, 9, 4.
 सीम् II, 16, 18.
 सीम् I, 20, 12.
 सीम् II, 2, 2, 3, 21, 13.
 सीम् I, 17, 35.
 सीम् I, 18, 5.
 सीम् II, 3, 11.
 सीम् I, 5, 23, 8, 24.
 सीम् I, 25, 3, 10.
 सीम् I, 25, 3.
 सीम् I, 21, 8.
 सीम् I, 18, 6, 15, II, 14, 7.
 सीम् II, 19, 3.
 सीम् I, 12, 5.
 सीम् II, 11, 3.
 सीम् I, 28, 15.
 सीम् I, 32, 10.
 सीम् I, 21, 15.
 सीम् I, 16, 19.
 सीम् II, 4, 22.
 सीम् II, 3, 19.
 सीम् II, 28, 9.
 सीम् I, 25, 2, 28, 15.
 सीम् I, 11, 30, 31, 31, 20.
 सीम् II, 19, 4.
 सीम् I, 29, 10.
 सीम् I, 22, 6, 27, 11, 32, 18.
 सीम् I, 2, 37.
 सीम् II, 19, 16.

- सोदयं II, 17, 5.
 सोपनह I, 6, 10 14, 22, 30, 18.
 सोमवर्ष II, 22, 7.
 समुस्तुता I, 31, 32.
 सत्त्वं I, 12, 3 5
 सनष्टि I, 9, 23 11, 25 27
 सुति I, 32, 10
 सुह I, 31, 9
 सेव I, 19, 15 25, 4 28, 1 II, 2
 8.
 सेव I, 21, 8. 25, 10 II, 24, 20
 27, 18
 श्री I, 3, 16 26 7, 3 8 14, 21
 23 31 16, 14 21, 13 24 5 9
 26, 5 18, 20 29, 13. II, 4 22
 9, 7 11, 7. 13, 6. 15, 9 17
 26, 11 27 3 29, 11. 15
 श्रीकामतन II, 14, 13
 कंगमन I, 21, 8
 छांदाय II, 16, 8
 छांदाय II, 1, 20.
 ह्या I, 5, 12 6, 7 26 12, 2 16, 1
 23, 2 II, 3, 10 5, 6 12, 14
 ह्या I, 25, 10 11, 5, 8
 ह्यानामिक II, 8, 4
 ह्यार्षाक II, 1, 10 19, 15 20, 3
 ह्यावर I, 19, 6.
 ह्या I, 2, 30 8, 7. 30, 1.
 ह्यातक I, 30, 4 6 II, 8, 6 14, 13
 27, 21.
 ह्यान I, 32, 8.
 हेद्वत् II, 16 24 19, 17.
 ह्युत् I, 25, 5 29, 7. II, 23, 13
 ह्यौदन II, 20, 16.
 ह्य I, 14 25
- ह्य I, 7, 6 7
 ह्य II, 5, 8
 ह्य II, 4 24 8, 14
 ह्य II, 15, 25 18, 3.
 ह्य I, 18, 13 30 17 II, 2, 2 6, 5
 10, 4 26, 21 27 16
 ह्यकार I, 13, 1
 ह्य I, 4, 28 II, 12, 13 14.
 ह्य I, 4 22 16, 14 II, 12, 16
 ह्यपर्यन्त I, 9, 21 11, 33
 ह्यनान्त I 10, 22
 ह्यर् I, 3, 36 4, 26 18, 6. 32, 13
 II, 7, 13 15 22, 22
 ह्य I, 5, 15 13 6 II, 4, 9 6, 6.
 7, 5 18, 3 24, 3 4 19, 1 10.
 ह्यर्जिद् II, 24, 5
 ह्यर्जिद्विद् II, 3, 12.
 ह्यर्षाक II, 23, 12.
 ह्यस्त I, 8, 13.
 ह्यति I, 13, 9
 ह्यस्त्यपन I, 5, 9 II, 11, 9
 ह्याधीय I, 31, 19.
 ह्याप्याय I, 12, 1 2 3 5 13, 1 15 1.
 26, 11, 11, 5, 3 20, 20 21
 22, 19.
 ह्याप्यापत् I 5, 11.
 ह्यामाविक I, 30, 11
 ह्यर्जिद् I, 28, 3 11, 3, 10 4 13.
 26, 24 28, 6 7.
 ह्यर्जिर्मे I, 3, 15 8, 4 11, 12.
 ह्य
 ह्य I, 3, 26. 12, 3 5 19, 6 22, 5
 28, 1 32, 24
 ह्य I, 17, 25 25 13

हृ I, 9, 23 24, 1. 6. 24. 25, 4 11.	14, 15 17. 20 15, 23. 18, 18.
29, 2 7. 11, 26, 2	23, 5 27, 1. 3 5. 7.
हृ II, 15, 4	हि I, 32, 24. 11, 24. 9.
हृ I, 23, 5	हि I, 16, 16 25, 13.
हृ I, 3, 43. 4, 2.	हि I, 16, 16. 29, 7.
हृ I, 19, 13.	हि I, 22, 6 11, 26, 11. 29, 4.
हृ I, 16, 11. 31, 7. 11, 3, 15 16.	हि I, 2, 20
17, 17.	हि II, 25, 11.
हृ II, 16, 1: 25, 5.	हु I, 12 5 25, 12. 26, 13. 11, 3,
हृ I, 20, 4. 11, 17, 5.	16, 7, 15. 15, 16. 17. 17, 19.
हृ I, 3, 3.	22, 12.
हृ I, 3, 2.	हु I, 3, 26. 18, 25. 11, 15, 16.
हृ I, 13, 11. 18, 2. 19, 12. 23,	हु II, 24, 3 5.
1. 5. 16. 29, 6. 12.	हु I, 7, 9.
हृ II, 5, 9	हु I, 16, 2
हि I, 1, 10. 11. 13. 3, 9 26. 4, 8.	हु I, 13, 4.
10. 7, 7. 11. 12, 2 7. 8 13, 20.	हु I, 27, 5.
22. 17, 23. 18, 26. 20, 2. 26,	हु I, 15, 1. 11, 3, 12. 7, 14. 15,
17. 23, 1. 9. 11 14. 31, 20. 11,	14. 16. 22, 17.
6, 20. 7, 11. 11, 14 13, 5. 11.	हु I, 3, 20.